

Лауреат Загальнонаціональної громадської акції “Флагмани освіти і науки України” (2011 р.)

ПСИХОЛОГІЯ і суспільство

Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис

ISSN 1810-2131

2013. — № 2 (52)

Рік видання 14

Заснований у 2000 році

Виходить чотири рази на рік

Головний редактор **ФУРМАН Анатолій Васильович**

Передплатний індекс – 21985

Свідоцтво про Державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15617–4089 ПР, видане 25 серпня 2009 року Міністерством юстиції України

Сторінка в Інтернеті psm.ucoz.ua

- ψ **Проблеми суспільствотворення**
- ψ **Фундатори українотворення**
- ψ **Онтологія, гносеологія, феноменологія**
- ψ **Соціальна філософія**
- ψ **Етика, естетика**
- ψ **Філософія культури, науки, освіти**
- ψ **Історія філософії**
- ψ **Українознавство**
- ψ **Фундаментальні дослідження**
- ψ **Методологія як сфера мислєдїяльності**
- ψ **Теоретична психологія**
- ψ **Теоретична соціологія**
- ψ **Історія психології**
- ψ **Економічна теорія та соціологія**
- ψ **Теорія і технології соціальної роботи**
- ψ **Соціальна психологія**
- ψ **Вікова психологія**
- ψ **Освітня психологія**
- ψ **Міжнародні економічні відносини**
- ψ **Аксіопсихологія**
- ψ **Економічна психологія**
- ψ **Спеціальні та галузеві соціології**
- ψ **Психологія управління**
- ψ **Експериментальна психологія**
- ψ **Психодидактика**
- ψ **Психологічна служба**
- ψ **Програмово-методичний інструментарій**

Журнал входить до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі філософії, психології та соціології
(Постанова президії ВАК України № 1-05/3 від 14 квітня 2010 року)

Засновник та видавець:

Тернопільський національний економічний університет
(Рекомендовано до видання вченою радою, протокол № 8 від 29 травня 2013 року)
Співвидавці:

**Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
Філософський факультет, факультет психології і факультет соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**

Голова редакційної ради — Андрій Крисоватий
Шеф-редактор — Володимир Мовчан
Головний редактор — Анатолій Фурман
Заступник головного редактора — випусковий редактор — Юрій Москаль
Заступники головного редактора —
Юрій Яковенко, Оксана Фурман, Андрій Гірняк
Завідувачка редакцією — відповідальний секретар — **Надія Колісник**

Редакційна колегія:

Георгій Балл, Ада Бичко, Ігор Бичко, Мирослав Боришевський, Леонід Бурлачук,
Жанна Вірна, Оксана Гомотюк, Тетяна Гончарук-Чолач, Олена Донченко,
Володимир Ільїн, В'ячеслав Казміренко, Надія Каліна, Зіновія Карпенко, Анатолій Лой,
Юрій Максименко, Віктор Москалець, Петро М'ясоїд, Елеонора Носенко,
Віктор Пазенок, Марія Пірен, Володимир Піча, Валентина Подшивалкіна,
Євген Потапчук, Юрій Романенко, Мирослав Савчин, Олександр Самойлов,
Ольга Саннікова, Надія Скотна, Володимир Судаков, Віталій Татенко, Тетяна Титаренко,
Михайло Томчук, Наталія Шевченко, Анатолій Шинкарюк, Володимир Ярошовець,
Тамара Яценко (Україна), Марина Гусельцева, Олена Старовойтенко,
Олександр Сухарєв (Росія), Володимир Янчук (Білорусь), Беррі Морріс (Канада)

Редакційна рада:

Анатолій Вихрущ, Олександр Глузман, Андрій Горбачик,
Іван Данилюк (заступник голови), Микола Дробноход, Микола Жулинський,
Зеновій-Михайло Задорожний (заступник голови), Анатолій Конверський,
Василь Кремень, Юрій Кузнецов, Володимир Мельник, Віктор Огнев'юк,
Віталій Панок, Мирослав Попович, Микола Слюсаревський (заступник голови),
Олексій Чебикін, Микола Шинкарик

Адреса редакції:

46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 1, к. 4,
телефони: (097) 442-75-95, (0352) 47-50-50 (вн.) 10-179
електронні поштові скриньки: anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua
сторінка в Інтернеті: <http://psm.ucoz.ua>

електронний варіант журналу в Інтернеті:

http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Psis/index.html

<http://www.library.tneu.edu.ua>

Дополіграфічна підготовка — НДІ методології та економіки вищої освіти ТНЕУ (46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 1)
Друк та розповсюдження — ВПЦ ТНЕУ "Економічна думка" (46009, Україна, м. Тернопіль, вул. Львівська, 11)
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців ДК № 2743 від 16 січня 2007 року)

Здано до набору 10.04.13. Підписано до друку 5.06.12. Формат 84x108^{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 16,4. Обл.-вид. арк. 16,8. Наклад 450 пр. Зам. № 04-02-13.

Ціна за передплатою Укрпошти 41 грн 92 к.

Copyright © Тернопільський національний економічний університет, 2013
Copyright © НДІ методології та економіки вищої освіти, 2013
Copyright © ВПЦ ТНЕУ "Економічна думка", 2013

Copyright © "Психологія і суспільство", 2013

ЗМІСТ

Історія психології	6	<i>Володимир Роменець</i> Предмет і принципи історико-психологічного дослідження
	28	<i>Марина Гусельцева</i> Спадщина В.А. Роменця: від психології фантазії до мрії про канонічну психологію
	45	<i>Микола Слюсаревський</i> Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг, дисциплінарну побудову та науковий статус
Онтологія свідомості	58	<i>Олександр Білокобильський</i> Воля чи розум, або що таке штучний інтелект?
Теорія соціальних комунікацій	64	<i>Олег Синюкий</i> Диско-комунікація як особливе масове явище
	75	<i>Ольга Рак</i> Комунікативно-емпіричний метод політичної дії на свідомість громадян
Теорія і технології соціально-психологічної роботи	80	<i>Анатолій В. Фурман, Тетяна Надвична</i> Психологічна служба університету: від моделі до технології
Психологія особистості	105	<i>Ірина Теслюк</i> Обґрунтування проблематики відповідальності особистості у соціогуманітарній науці
	113	<i>Анастасія Ніженік</i> Громадянськість та автономія особистості
Прикладна психологія	119	<i>Тетяна Гера</i> Тренінг самоконгруентності особистості майбутніх педагогів
Педагогічна та вікова психологія	137	<i>Євген Зайка, Сергій Готвянський</i> Особливості інтелектуального та особистісного розвитку студентів, які практикують трансцендентальну медитацію
Психологія економічного життя	143	<i>Тетяна Чернявська</i> Психологічні аспекти актуалізації потреб підприємців
	148	<i>Ірина Гриджук</i> Стратегії пошуку роботи в умовах сучасного ринку праці
Медична психологія	153	<i>Ірина Савенкова</i> Хронопсихологічний портрет хворих на гастроентерологічні захворювання

СОДЕРЖАНИЕ

История психологии	6	<i>Владимир Роменец</i> Предмет и принципы историко-психологического исследования
	28	<i>Марина Гусельцева</i> Наследие В.А. Роменца: от психологии фантазии к мечте о канонической психологии
	45	<i>Николай Слюсаревский</i> Историогенезис социальной психологии как источник представлений о ее содержательном объеме, дисциплинарном строении и научном статусе
Онтология сознания	58	<i>Александр Белокобыльский</i> Воля или разум, или что такое искусственный интеллект?
Теория социальных коммуникаций	64	<i>Олег Синеокий</i> Диско-коммуникация как особенное массовое явление
	75	<i>Ольга Рак</i> Коммуникативно-эмпирический метод политического действия на сознание граждан
Теория и технологии социально-психо- логической работы	80	<i>Анатолий В. Фурман, Татьяна Надвиничная</i> Психологическая служба университета: от модели к технологии
Психология личности	105	<i>Ирина Теслюк</i> Обоснование проблематики ответственности личности в социогуманитарной науке
	113	<i>Анастасия Нижник</i> Гражданственность и автономия личности
Прикладная психология	119	<i>Татьяна Гера</i> Тренинг самоконгруэнтности личности будущих педагогов
Педагогическая и возрастная психология	137	<i>Евгений Заика, Сергей Готвянский</i> Особенности интеллектуального и личностного развития студентов, занимающихся трансцендентальной медитацией
Психология экономической жизни	143	<i>Татьяна Чернявская</i> Психологические аспекты актуализации потребностей предпринимателей
	148	<i>Ирига Грыджук</i> Стратегии поиска работы в условиях современного рынка труда
Медицинская психология	153	<i>Ирина Савенкова</i> Хронопсихологический портрет больных с гастроэнтерологическими заболеваниями

TABLE OF CONTENT

History of Psychology	6	<i>Volodymyr Romenets</i> Subject and Principles of Historical-Psychological Research
	28	<i>Marina Gusetseva</i> V. Romenets's Heritage: From Psychology of Fantasy to Dream about Canonic Psychology
	45	<i>Mykola Slyusarevskyy</i> Historical Genesis of Social Psychology as Source of Conceptions about its Notional Volume, Disciplinary Construction and Scientific Status
Ontology of Consciousness	58	<i>Oleksandr Bilokobylskyi</i> Will or Mind, or What is an Artificial Intelligence?
Theory of Social Communications	64	<i>Oleh Syneokyi</i> Disco-Communication as a Specific Mass Phenomenon
	75	<i>Olha Rak</i> Communicative-Empirical Method of Political Action on the Consciousness of Citizens
Theory and Technology of Social-Psychological Work	80	<i>Anatoliy V. Furman, Tetiana Nadyynychna</i> Psychological Service of University: from Model to Technology
Psychology of Personality	105	<i>Iryna Tesliuk</i> Substantiation of the Issues of Personality's Responsibility in Socio-Humanitarian Science
	113	<i>Anastasiya Nizhnik</i> Citizenship and Autonomy of Personality
Applied Psychology	119	<i>Tetiana Gera</i> Training of Self-Congruence of Personality of Future Pedagogos
Pedagogical and Age Psychology	137	<i>Yevhen Zayika, Serhiy Gotvianskyi</i> Specific Features of Intellectual and Personal Development of Students Practicing Transcendental Meditation
Psychology of Economic Life	143	<i>Tetiana Cherniavska</i> Psychological Aspects of Actualization of Entrepreneurs' Needs
	148	<i>Iryna Grydzhuk</i> Strategy of Work Search in the Conditions of Modern Labour Market
Medical Psychology	153	<i>Iryna Savenkova</i> Chrono-Psychological Portrait of People Suffering from Gastrointestinal Diseases

Історія психології

Два роки тому увійшов в інтелектуальне повсякдення спецвипуск нашого журналу (2011. – №2. – 192 с.), присвячений 85-ій річниці з дня народження Володимира Андрійовича Роменця – видатного мислителя ХХ століття, фундатора української історико-психологічної науки, автора теорії вчинку та канонічної психології. А ще, трохи більше, ніж через рік, головно беручи за основу напрацювання провідних дослідників історико-психологічного процесу з України і Російської Федерації, побачив світ збірник статей “Психологія вчинку: Шляхами творчості В.А. Роменця” (К.: Либідь, 2012. – 296 с.), що продовжує тематичний напрям, започаткований виданням багатотомної “Історії психології” нашого відомого академіка. Низка оригінальних розвідок і концептуальних знахідок здійснена науковцями у 2012 році (№2. – С. 6–14 і №3. – С. 20–62), що випромінюють світло істини на вчинкову природу людського практикування – від суб’єктивності, культурунаслідування, діяльності і до творчості, самопізнання, самовизначення. Однак поліфонійно вособистіснений рух-розвиток історико-психологічного пізнання, у якому кожний дослідник більшою чи меншою мірою є теоретиком і практиком в одній особі, триває безперервно. Його результати об’єктивовані нижче у текстах нової підбірки наукових статей. Важливо, що її відкриває уперше перекладена на рідну мову наукова доповідь Володимира Андрійовича, виголошена ним 28 березня 1990 в Київському університеті імені Тараса Шевченка на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук (офіційні опоненти – М.Г. Ярошевський, К.О. Абульханова-Славська, І.Г. Белявський). Вона знаменує рефлексивний підсумок передостаннього етапу творчого шляху українського мислителя, а тому становить культурну вагомість як для істориків психології, так і для її теоретиків та методологів.

РЕДАКЦІЯ ЖУРНАЛУ

ПРЕДМЕТ І ПРИНЦИПИ ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Володимир РОМЕНЕЦЬ

Copyright © 1990; 2013

І. ВСТУП

Актуальність дослідження методологічних проблем історії **всесвітньої психології (ІВП)**. Інтерес до історії народу, до етнічної культури загострюється у переломний, критичний для його долі період громадянської історії. Нові устремління до майбутнього, пристрасті сучасності передбачають опертя на досягнення пройденого шляху. Це повною мірою стосується й історії науки. Радянська психологія ніколи раніше не мала такої можливості,

Володимир РОМЕНЕЦЬ

яку вона має зараз*, – звернутися до свого минулого, до надбань зарубіжної психології, до сучасних її напрямів. Відкрито багато джерел, відновлена і відновлюється правда як про вчених, чиї імена мають світове значення, так і про простих трудівників науки.

ІВП є важким і водночас величним шляхом пошуку закономірностей, які керують людською природою, стає знаряддям самопізнання науки. Відкриваються горизонти для постановки цілей визначення шляхів її руху-пос-

* Нагадаємо, що розмова ведеться за рік і п’ять місяців до розпаду Союзу Радянських Соціалістичних Республік. – Перекладач.

тупу вперед. І чи не найголовніше, що ІВП не є пасивним додатком до теоретичної психології, становить, образно кажучи, живу плоть і кров її, використовуючи досягнення історичної психології. Отож психологія як наука збагачує своєю історією суперечливу систему знань. Завдяки *історичному плюралізму* своїх ідей оберігає себе від нав'язливого догматизму і тим упевненіше здійснює й реалізує свій творчий порив.

У радянській і зарубіжній психології існують значні розробки історико-психологічних проблем, що так чи інакше відображають настановлення на історію *наукової психології*. В них реалізовані як певне розуміння *предмета* історико-психологічного дослідження, так і *принципи* наукової розробки процесу становлення психологічних знань. Спираючись на досягнення сучасної психологічної думки, вважаю актуальним не тільки створити **нову теорію історико-психологічного процесу**, а й дати послідовний виклад наукових пошукувань, реалізованих у відповідних теоріях, системах, напрямках, школах *у зв'язку із історією людської культури*.

Предмет даного дослідження. Передусім виходжу із розуміння предмета ІВП як еволюції, розвитку, формування психологічних знань, а тому ставлю питання про форми їх виразу, тобто про їх присутність у фольклорі, мистецтві, релігії (теології), праві, медицині, філософії, в інших природничих та суспільних науках. У кожній із цих сфер людської діяльності наявне *початкове, засадниче, інтуїтивне* знання, яке набуває тієї чи іншої форми залежно від обдарованості і здібностей творця, його життєвих завдань.

Проблема людської психіки, особи загалом, осмислюючись сьогодні як проблема наукова, органічно пов'язана із різними формами людської творчості. Їх слушно розглядати стосовно наукової творчості не тільки як *антецеденти* (С.Л. Рубінштейн); існує перманентний взаємозв'язок наукового, художнього, правового та іншого розкриття психологічної природи людини. Відтворюючи ІВП в аспекті *культурології*, у роботі висвітлені багатоманітні витoki, творче коріння психологічних ідей, їх послідовне креативне перетворення. Це сприяє розв'язанню не лише суто теоретичних проблем психології, а й дає підґрунтя для утвердження гуманістичної спрямованості психології саме як науки.

Предмет історико-психологічного дослідження охоплює також питання про *перетворення*

предмета психології у процесі її розвитку. Йдеться про поступальне тлумачення природи психічного та його місця у світі. Психічне як суб'єкт діяльності (людини) співвідноситься із тілесними явищами і зовнішнім світом. Їх відносини відображають те чи інше розуміння природи психічного. Загалом у наших історико-психологічних публікаціях (див. публікації) звертається увага на *три тенденції у визначенні предмета психології*: 1) утвердження специфічності, спонтанності, автономності психічного, активності його проявів, зокрема, з орієнтуванням на дуалістичне зіставлення тіла і душі та з подальшим закономірним пошуком своєрідного містка між тілом і душею (Р. Декарт, Б. Спіноза та ін.); 2) ідея ототожнення за змістом суб'єктивно-психічного і тілесно-психічного, що уможлиблюється на засадах інтроспективного або об'єктивно вираженого (поведінкового) підходу; 3) логічний взаємоперехід об'єктивного і суб'єктивного як процесна хвиля становлення, визначення і формування психічного у зв'язку з **учинковим осередком**.

Зупиняючись перш за все на аналізі вчинку як логічного осереддя ІВП, передусім рефлексуюмо *історико-психологічне зрушення* акцентів у вчинковому логічному осередку. З'ясувавши у зв'язку з цим провідні проблеми розвитку психології у різних регіонах світу, безпосередньо підходимо до встановлення *п е р і о д и з а ц і ї* ІВП. У підсумку утвердження єдності предмета і принципів історико-психологічного дослідження дає змогу вперше встановити *культурологічну періодизацію ІВП* як базис для історико-психологічної орієнтації і для досягнення кінцевої мети пошукування – *побудови моделі історико-психологічного процесу*.

Мета дослідження – *розкриття єдності предмета і принципів становлення історико-психологічного знання для побудови ІВП*.

Спираючись на значні досягнення передусім радянської історіографії психології (Б.Г. Ананьєв, Е.А. Буділова, Л.С. Виготський, А.М. Ждан, Г.С. Костюк, В.М. Нічик, П.М. Пелех, А.В. Петровський, М.С. Роговін, О.О. Смірнов, О.М. Тутунджян, М.Г. Ярошевський та ін.), дореволюційної (Е.А. Бобров, М.І. Владиславлев, Ф.А. Зеленогорський, М.М. Троїцький та ін.), враховуючи при цьому розробку проблем історіографії в зарубіжній психології (Е. Борінг, В. Вудвортс, Е. Гартман, Д. Клейн, Р. Ландін, Р. Мерфі, Ю. Петер, Т. Рібо, П. Фресс та ін.), було визначено **цїлі**: 1) розробити сукуп-

ність принципів дослідження для кваліфікації історико-психологічних знань у процесі їх становлення, 2) подати картину історичної зміни предмета психології, 3) користуючись відповідною методологією, розробити на науковій основі та у зв'язку з психологією творчості принципи викладу історико-психологічного матеріалу, які сприяли б усвідомленню не тільки їх пізнавального значення, а й стали б інструментом формування творчої особистості психолога – вченого, викладача, практика.

Головне завдання дослідження: розробка комплексу методологічних прийомів вивчення джерел історико-психологічних знань для періодизації і створення ІВП. Крім того, використовуючи досягнення сучасної психологічної науки у витлумаченні текстів, пов'язуючи розробку історіографії психології із співпричетними питаннями психології творчості, ставляться також такі завдання: 1) обґрунтувати логічний осередок історико-психологічного дослідження, 2) з'ясувати провідні проблеми психології на основних етапах її становлення у різних регіонах світу, 3) розробити відповідно до логічного осередку і провідних проблем принцип періодизації ІВП та її багатовимірну схему, 4) створити ІВП у формі навчальних посібників для студентів психологічних факультетів і відділень університетів.

Гіпотеза та обґрунтованість структури дослідження. Визнавши вчинок за логічний осередок системи психології, до чого підводять сучасні досягнення цієї науки, гіпотеза формулюється так: історико-психологічним осередком повинен бути також **учинок у його історико-науковому витлумаченні**. Причому у вченнях кожної епохи у структурі вчинку ставляться певні акценти. У цьому єдині історична психологія й історія психології. Послідовність у зсуві акцентів із ситуації на мотивацію, від неї на дію і післядію визначає основні віхи у розумінні, витлумаченні поведінки людини, в дослідженні психіки у цілому.

Поступальна хода у тлумаченні вчинку вказує на шлях виявлення **основних проблем психології** в кожну епоху її становлення. Вчинок постає опосередкованою ланкою між психікою та її об'єктивним корелятом (світом, іншими людьми), між психікою і тілом, між структурними компонентами психічного, так що зрештою людина *пізнає себе*, здійснюючи вчинок та аналізуючи його наслідки.

На основі розгорнутого історико-психологічного осередку в його зв'язку з основними,

також історико-психологічними, проблемами з'являється можливість створити *періодизацію ІВП*. У цьому разі виходимо із припущення, що з урахуванням послідовності у зсуві акцентів у структурі вчинку і порядку розгортання основних проблем психології в її історико-науковому русі-розвитку загальна періодизація ІВП визначатиметься такими принципами: 1) наявністю кореляції із сутністю, котра зберігає існування психіки, 2) феноменологічною зміною форм психічного, котре рухається до виразу своєї справжньої сутності, 3) розумінням психіки як розгортальної себе в освоєнні світу і 4) як такої, що пізнає себе у цьому освоєнні та формує установку на самотворення. Власне у цих засновках концептуально й полягає обґрунтованість структури пропонованого дослідження.

Методи дослідження. Відбір матеріалів із ІВП припускає аналіз джерел, створених у провідних культурних (західних і східних) регіонах світу в історичній наступності та зі з'ясуванням ідейних паралелей (головно з допомогою порівняльно-історичного аналізування психологічних праць), співвідношення вертикальних і горизонтальних історико-психологічних зрізів.

У психологічному джерелі визначаються: а) співвідношення логічного осередку і системи психології, б) опосередкований образ і його зв'язок з логічним осередком твору окремого автора та інших його праць з історико-психологічним процесом у цілому, в) складові частини психологічного твору, г) місце даної психологічної теорії у загальному історико-психологічному процесі, д) загальнокультурне значення науково-психологічного твору, е) його зв'язок з творами інших форм віддзеркалення (художньої, правової і т.п.) певної епохи, ж) інваріантне ядро психологічної системи і творча обробка його у зв'язку з особливостями культури тієї чи іншої епохи, з) класичний твір в історії психології у форматі історичної психології, досягнень суміжних і несуміжних наук, звичаїв і вдач окремого народу, що долучається до поняття історизму, і) можливі шляхи творчого розвитку ідей, що наявні в конкретному психологічному творі, к) психологічний твір як феномен життєвого і творчого шляху вченого, мислителя.

Загальнонаукові і філософські принципи історико-психологічного дослідження. Вони використані для визначення історико-наукової цінності психологічного джерела, його місця у русі-розвії світової і національної передової

думки, а також для виявлення міждисциплінарних зв'язків і наступності наукових ідей, що утворює гуманістичний принцип історіографії психологічних досліджень.

Нове у розробці історико-психологічних проблем.

А. Існуючі капітальні дослідження з історії психології – вітчизняної і зарубіжної, звернені перш за все до фахівців із історії психології, є **науковими** працями. Нами здійснена спроба, зберігаючи науковий характер свого пошукування, дати в руки всіх, хто вивчає історію психології, навчальний посібник із докладним викладом класичних джерел на основі самостійно створеної *теорії історико-психологічного процесу*. При цьому, головним чином, спираємося на ідеї С.Л. Рубінштейна про вчинковий осередок психічного, застосувавши їх до названого процесу, і на теорію М.Г. Ярошевського про форми детермінізму в історії психології. У підсумку сформульована авторська ідея про вид детермінації, пов'язаної із вчинковою формою поведінки. Це означає, що *вчинок є спосіб самодетермінації* в людській поведінці, що розгортається на основі самопізнання і самотворення з формуванням сенсу життя. Психологічна проблема останнього виявляється в ІВП, зокрема, у працях Марка Аврелія, представників патристики, Дж. Мірандоли, Г.С. Сковороди, В.В. Зеньковського, Е.Н. Трубецького, А. Камю, М.М. Рубінштейна, В. Франкла, С.Л. Рубінштейна та ін.

Б. Вперше детально розроблена у світлі запропонованої теорії історико-психологічного процесу психологія середніх століть – особливо її патристичний напрям. Показані важливі психологічні відкриття у рамках і на противагу завданням патристики: подані теорії життєвого і творчого шляху людини, її життєвого призначення, сенсу життя як психологічної проблеми, питання історичної і філософської психологій.

В. Уперше висловлені та інтерпретовані психологічні ідеї патристики в Україні у XIII–XV століттях, що знайшло віддзеркалення в низці публікацій (Роменець, 1986, 1987, 1988). Це дало змогу простежити у цілісності початкові етапи вітчизняної психології і зрозуміти досягнення психологічних досліджень у наступні епохи. Вперше подані та витлумачені три психологічних трактати першої чверті XVII століття, що слугували підручниками психології у братських школах (перш за все в Києві) і, ймовірно, в Білорусі. Мовиться про два психологічні трактати К. Саковича (“Арис-

тотелівські проблеми, або питання про природу людини із доповненням передмов весільних і похоронних обрядів, складених Каллістом Саковичем” і “Трактат про душу, написаний високоповажним отцем Касіяном Саковичем”) та один анонімного автора з ініціалами Г.Т. (“Душевник”). Нами здійснено перевидання цих трактатів з використанням сучасного наукового апарату. Крім того, вперше якомога повно досліджена наукова, педагогічна, суспільно-політична та адміністративна діяльність С.Л. Рубінштейна в Україні на основі вивчення архівних матеріалів Одеського університету (Роменець, 1989). Всього із історії психології в Україні нами опубліковано 15 наукових праць, що охоплюють якнайдавніший (міфологічний) період вітчизняної психології, психологію епохи Київської Русі, період XIII–XV століть, психологію у братських школах та Києво-Могилянській Академії, психологічне вчення Г.С. Сковороди, психологію другої половини XIX, а також історію радянської психології в Україні (Роменець, 1965, 1968, 1971, 1973, 1978, 1981, 1983, 1985, 1986, 1987, 1988, 1989).

Г. Створена схема ІВП, що увійшла до курсу “Історії психології”, яка читається нами на психологічному відділенні Київського університету імені Тараса Шевченка.

Д. В історико-психологічному аналітичному розрізі висвітлена еволюція тем людської культури: “Переможця” Мікеланджело, Фауста, Дон-Кіхота, Дон-Жуана, східного Фауста з роману У. Чененя, Тарквінія і Лукреції, Амура і Психеї, Великого Інквізитора та ін., що знайшли вираз у філософії, науці (особливо – психології), художній літературі, живописі, скульптурі, музиці, фольклорі. Відстежена найважливіша психологічна тема, що “передбачена” (за висловом С.Л. Рубінштейна) у художній формі і що знайшла потім спеціальне наукове втілення – тема “втечі від свободи” (Мікеланджело, Шекспір, Спіноза, Шиллер, Ф. Достоевський, В. Розанов, М. Бердяєв, З. Фройд, Е. Фромм) (Роменець, 1966, 1978, 1983, 1988).

Е. Обґрунтовані принципи і методи багатовимірної і зв'язного аналізу психологічного твору, задіяного до історико-психологічного процесу.

Ж. Аргументовано прогностичне значення історії психології в контексті актуальних проблем сучасної психології, зокрема, пов'язаних із діяльністю самопізнання, самотворення у зв'язку із пошуком сенсу життя як установки вчинкової активності людини.

3. Використовуючи свій багаторічний науковий і викладацький досвід роботи в НДІ, досвід читання курсу ІВП в Київському університеті імені Тараса Шевченка, нами видано низку посібників з історії психології, що охоплюють чотири періоди – міфологічний, Стародавнього світу, середніх століть, Відродження, XVII століття (бароко), а також XIX і XX століть [2–5]. Підготовлений рукопис посібника з історії психології епохи Просвіти, який довершує повну ІВП та відображає важкий шлях об'єктивного становлення психологічних знань як пафос самопізнання окремої людини і людства у форматі досягнень світової психологічної думки.

Практичне значення наукових публікацій з ІВП у зв'язку із розробкою предмета і принципів історико-психологічного дослідження зводиться до таких аспектів:

- підготовлені навчальні посібники з історії психології із відповідним грифом Міністерства вищої освіти УРСР для майбутніх психологів і філософів, що розкривають процес історичного становлення психологічних знань у єдності з життєвим і творчим шляхом ученого, історико-культурною ситуацією епохи (Роменець, 1965, 1971, 1973, 1978, 1983, 1989, 1990);

- переосмислені класичні першоджерела, що висвітлюють історичний рух-поступ психологічної думки у форматі практичної спрямованості та задля актуалізації самопізнання і самовдосконалення людини, у зв'язку з чим розкривається зв'язок психології з етикою, естетикою, гносеологією (Роменець, 1965, 1981, 1982, 1986, 1987, 1988, 1989, 1990);

- історико-психологічний процес інтерпретований нами таким чином, що набув евристичної і прогностичної значущості, зважаючи на ті наукові проблеми, які перебувають на передньому рубежі науки та підлягають першочерговій розробці (Роменець, 1978, 1983);

- ІВП подана як *шлях становлення психологічних знань* у зв'язку з історією культури людства, що допомагає студенту-психологу оволодіти принципами пошуку цих знань, поєднати логіку історико-наукового процесу і наукові настановлення конкретного мислителя, ученого-творця (Ярошевський, 1969; Роменець, 1978, 1988);

- поєднання проблеми ІВП і психології творчості в культурологічному контексті уможливило змодельовання пройденого шляху становлення психологічних знань, котрий наповнений суперечностями між пізнаним і не-

пізнаним (“вчене незнання” – М. Кузанський), які є важливим *стимулом пізнання* психічної природи людини (Роменець, 1965, 1988);

- підібраний матеріал і логіка розкриття предмета ІВП, враховуючи поставлені навчальні та виховні цілі, сприяють повноцінному формуванню фахівців-психологів, оптимізують розвиток їхніх особистісних рис як майбутніх учених, викладачів, практиків-гуманітаріїв (Роменець, 1973);

- продемонстрована можливість використання історико-психологічного матеріалу в медичній практиці, зокрема, у спілкуванні лікаря і хворого в екстремальних ситуаціях (Роменець, 1989), у справі виховання творчих здібностей студентів художніх, театральних ВНЗ, консерваторій (головно на матеріалі розділів, що розкривають найважливіші проблеми творчості, життєвого і творчого шляху людини) (Роменець, 1968, 1971, 1973, 1988);

- підготовлена розгорнена програма нормативного курсу з історії психології, що прийнята Держкомосвіти СРСР для публікації у збірнику навчальних програм для психологічних факультетів і відділень університетів.

II. ВЧИНКОВИЙ ПРИНЦИП В ІСТОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ

Вивчення історії психології допускає певне “перенесення” матеріалу в ту чи іншу психологічну систему, пошук її логічного осередку, співвідношення з нею всіх елементів цієї системи. Адекватне відтворення ідей певного часу у зв'язку з його культурою – перше завдання, яке постає перед істориком психології, котрий покликаний пережити “дух часу” і, на підставі цього, розмістити дану теорію на лінії розвитку науки, що визначається вирішальним перетворенням її головного осередку.

У сучасній психології все більше утверджується думка, що єдиним механізмом, який знаходиться у фокусі психічної діяльності, є той, що уможливорює структуру вчинку. *Вчинковий принцип* дає змогу побачити логічну структуру психології, будувати її систему, вказує на шлях становлення психології як самостійної науки із її *психологічними* закономірностями. Зрозуміти історично усвідомлювані форми вчинку означає осмислити якісно відмінні етапи становлення самої психології, зрозуміти її історію. Саме структура вчинку в його історичному опрацюванні відкриває горизонти дійсних зв'язків психології з ху-

дожним відображенням світу, зосереджує дослідницьку увагу на евристичній взаємодії між ними. Отож природно, що вчинок виявляється також загальним феноменом людської культури (Роменець, 1978, 1983).

Логічна структура психології повинна відображати історичні досягнення науки, сприяти тому, щоб пережити і категорійно відтворити її історію. Вчинок, який став її центральним осередком, був результатом розвитку внутрішньої логіки даної науки. Тепер він має бути суддею її історії (Роменець, 1965, 1981).

Система психології є не тільки історичним, або лише логічним феноменом. Вона охоплює у життєвій єдності логічне та історичне. Логічні суперечності системи, вирішуючись, стають фактами історії науки. Йдеться не про історичну форму системи, не про її змістове раціональне зерно, а про те, що один і той же феномен системи в один й той же час постає і як історичне, і як логічне. Якнайповніше це виявляється у зв'язку логічної та історичної структури вчинку (Роменець, 1965, 1978, 1983). Нами показано, що логічна структура вчинку в кожному історичному періоді містить у собі ситуаційний, мотиваційний, дієвий і післядієвий компоненти (Роменець, 1971, 1978, 1989, 1990). Критерієм визначення цієї зрілості вчинку аргументовано є акценти ситуативні, мотиваційні, дійові і післядійові. Відтак кожний історичний рівень психології *ставить свої акценти* у цій структурі вчинку, а їх зсув визначає в найсуттєвіших рисах зміст, значення історії психології, передусім перехід до нової позиції бачення предмета, з якого поле даної дисципліни відкриває своє зростаюче багатство. Вчинок розглядається як логічний осередок саме тому, що як психологічний феномен він є осередком або згустком психічного перетворення (Роменець, 1971).

1) Вчинковий осередок і періодизація ІВП

Основні суперечності ситуації, мотивації, вчинкової дії і післядії виразно виявляються у поведінці людей, що знаходить відображення у певних психологічних пошуках. Завдяки розкриттю вчинкового осередку історія психології одержує логічну зв'язність, переконливу послідовність. Моменти вчинку – ситуаційний, мотиваційний, дії і післядії – позначають основний зміст головних етапів ІВП. Ситуаційна сторона вчинку зосереджена в міфологічній психології, психології Стародавнього світу і середніх віків, мотиваційна –

визначає основні віхи становлення психології від епохи Ренесансу до Просвітництва включно, дієва і післядієва – стають основним фокусом у вивченні психології XIX і XX століть (Роменець, 1983).

2) Ситуативний принцип періодизації ІВП

Ситуація значень. Ситуація у цілому психологічно постає як залежна і водночас незалежна від людини. У першому відношенні виявляється *фаталістичне* тлумачення вчинку. Проте людина знаходить щілину в такій приреченості, протиставляє їй свою ініціативу – відносини *магії*, хоча остання й припускає фаталістично непорушний загальний зв'язок світових подій. Фатум і магія пов'язуються із *значенням*, яке визначає перший рівень психологічних переконань. Якщо все у світі взаємозалежно, приречено, то будь-яка подія може бути знаком, що вказує на цю приреченість. Ритуали, пов'язані з народженням, віковими ініціаціями, шлюбними стосунками, вихованням юного покоління, нормами поведінки, смертю, способами поховання людини, призначені перш за все для виживання роду, для його благополуччя.

Багатоманітні форми уявлень про природу душі у світі панування міфології виявляють відносини між фатумом, магією та абсолютованим значенням тієї чи іншої події (Роменець, 1983). Водночас людина знаходить подвійність цього значення: фаталістські та магичні передумови поведінки примушують саму людину усвідомити світ і свою природу як такі, що містять конфліктні відносини.

Конфліктна ситуація. В навколишній природі, у собі самій людина передусім помічає поляризовані, контрастуючі сутності. Стародавні і середньовічні психологічні вчення містять поляризації, що відображаються у поняттях: “вроджене – набуте”, “атоми – пустота”, “вологе – сухе”, “форма – матерія”, “елементи світу (повітря, вода, вогонь тощо) – відповідні почуттєві якості”, “природна обдарованість – здобуте в навчанні”, “життя – смерть”, “смерть – безсмертя”, “еманація – екстаз”, “душа світова – душа індивідуальна”. Усвідомлюючи ці поляризації, людина потрапляє у конфліктну ситуацію, а тому вмотивується і діє відповідним чином. При цьому мотивація, дія і післядія не мають принципово нового психологічного змісту порівняно з тим, що наявний у самій ситуації. Відтак на цьому рівні розвитку психології вони ситуативні за

своїм характером. Якщо ритуал підтримує людську спільність, то будь-який відхід від його канону, зневага до нього, несумісні із перебуванням у цій спільності (общині, племені, народі) (Роменець, 1983).

Виникає ідея зведення поляризованих світових сутностей із долученням психологічних визначеностей до єдиної основи. Людина приймає ці сутності як дані природою, богами, демонами та ін., намагається їх узгоджувати в цілях виховання тощо. За основу такого узгодження були взяті вимоги “золотої середини”, “нічого надміру” (Стародавній Китай, Стародавня Греція). На цьому етапі становлення психологічних знань виявляється також зведення однієї із цих сутностей до іншої – індивідуальної душі до світової, де – до Дао та ін.

Колізійна ситуація. У середньовічній, зокрема патристичній, психології зведення поляризованих сутностей не допускається. Людина не може злитися із божественною сутністю, як це було, скажімо, в неоплатонізмі, хоча за теологічним ученням має психологічну структуру, подібну “структурі” бога (потрійної підстави – “бути”, “знати”, “хотіти”). Лише ідея опосередкування через образ боголюдини стала зв’язувальною ланкою між цими сутностями. Загалом же ідея співвідношення тварності і творця ще містить у собі моменти низькості сорту в психіці людини. Звідси постає психологія гріховності, опис якої наповнює праці авторів патристичних творів на тему про душу. Протиставлення способів життя – беззавданого та гріховного – одержало концентрований вираз в ідеї двох градусів – божественного і людського (праці Августина); непримиренність до всього тільки людського, світського, позбавленого святості, породила колізійну форму психологічного мислення. Відкидання гріховного в людській психіці приводило до перетворення духовного, а після смерті – також і тілесного, тому що тіло позбавлене всього того, що пов’язувало його із предметно-матеріальним світом, а тому мислилося як здатне відродитися у своїй одухотвореності. Так виникає великий інтерес до вивчення будови і функціонування людського тіла (Роменець, 1983).

Патристичну психологію, що розглядала в єдності душу і тіло, слушно тлумачити як *антропологічну*. Оскільки досягнення ідеального стану, вищих рівнів духовності вважалося кінцевою метою людини, то таке досягнення пов’язувалося із становленням, розвитком психічного. Це передбачало вивчення різних

вікових відрізків людського життя, основних зсувів у духовному формуванні особистості – від свідомості буденної до релігійної (після перетворення). Звідси походить освоєння теологічної форми представниками патристики найважливішої проблеми перебування людини у світі: має місце перетинання, а не злиття двох сутностей – людського і божественного, що в науковому розумінні мислиться як людський спосіб самоосягнення світу (С.Л. Рубінштейн, 1957, Роменець, 1983).

Як панівна форма ідеології середніх віків, патристика охоплювала психологічні та інші теорії, великий природничо-науковий матеріал, розвивала реалістичні передумови психологічного мислення. Виникла потреба в логічно чіткому, послідовному, а не тільки інтуїтивно-пошуковому і фантазійному, відтворенні побудови світу і людини. Розробка цих проблем продовжувалася у формі схоластики, котра створила своєрідний категорійний стиль мислення. У психології виникає тенденція поступового відходу від життєвих колізійних зіставлень; навпаки, відношення до осягнення психологічних проблем стало “академічним”. Розуміння предмета вважалося достатнім, якщо його можна було підвести під ту чи іншу категорію, а потім створити з категорій координаційну і субординаційну мисленеву мережу.

Аристотелівська тенденція у психології, що йшла через арабський світ до Західної і Східної Європи, виявилася у створенні двох психологій – *категорійно-теоретичної та емпіричної*. А тому виникла проблема їх поєднання. Великий досвідний матеріал, зібраний і пережитий схоластами-ученими (П. Абеляр та ін.), був підданий категорійній обробці, хоча пряність цієї обробки мала присмак гіркоти: нерідко навішувалися етикетки абстрактних категорій на живі феномени людської психіки. Філософи намагалися утримати у своїх системах психологію “золотими ланцюгами” категорійного ладу. Під ці категорії можна було підвести не тільки психологічні факти, а й факти всіх тогочасних наук, адже всі категорії філософського порядку сутнісно мали відношення до будь-якого емпіричного фактажу. Отож категорійне пояснення виявилось значною мірою ілюзорним. Такий стан у розвитку схоластичної психології найбільше заціпав університетську психологію другого періоду середніх віків. Риси схоластики ще довго супроводжуватимуть психологію й у навчальних закладах XVII і навіть XVIII століть

(Києво-Могилянська Академія та ін.), (Роменець, 1986). З часом досвідний матеріал усе більше вимагатиме узагальнення не категорійно-метафізичного, а понятійно-наукового. Таке узагальнення буде розгорнене вже в епоху Відродження. Розподіл психології на раціональну і досвідну буде здійснений Х. Вольфом тільки у XVIII столітті на основі лейбніцевської філософсько-психологічної системи (Роменець, 1978, 1990).

3) Мотиваційний принцип періодизації ІВП

Інтерес до досвідного характеру знань у розвитку психології Відродження був пов'язаний перш за все із з'ясуванням рушійних сил людської поведінки, які тепер вбачалися не у пануванні фаталістичної сторони ситуації, а в тому, що людина сама себе утверджує і цим визначає свою долю. А це є свідченням того, що психологія переходить на *мотиваційний рівень* інтерпретації свого предмета.

Основна мотиваційна суперечність учинку як осередку ІВП зводиться до того, що мотивація у своїх реалістичних й ідеалізованих компонентах є одночасно усвідомленою і неусвідомленою. В епоху Відродження був закладений ґрунтовний фундамент для вивчення мотивації у цій її суперечності, що відповідало на ситуативному рівні залежності і незалежності ситуації від людини. Найяскравіше вказана проблема була поставлена й адекватно розв'язана у XVII столітті (Роменець, 1990). Переживання усвідомленості волі та інших якостей було оголошено ілюзорним (Б. Спіноза). Г.В. Ляйбніц створив оригінальне вчення про співвідношення свідомого і несвідомого ("апперцепція", "малі перцепції"). Неусвідомлене в епоху Просвітництва витлумачувалося, зокрема, як обман (свідомий) неосвічених, причому найбільше – у питаннях релігії.

У гегелівській "Феноменології духу", як найглибшому психологічному творі, було виявлено суперечливу єдність свідомого і несвідомого у процесі саморозкриття духу. Йому (духу) здається, що окремі форми свідомості є адекватним віддзеркаленням абсолюту (об'єктивно існуючого світу. – В.Р.); в подальшому самовиявленні духу з'ясовується, що ця адекватність – ілюзорна. Форма свідомості, котра виявляється, вочевидь має неусвідомлений підтекст: у такому розгортанні співвідношення свідомого і несвідомого компонентів у мотиваційний період ІВП наявний смисл її феноменологічного духу (Роменець, 1978).

Оскільки мотивація має подвійний характер (вчиняти чи не вчиняти, або вчиняти так чи інакше), то людині доводиться вибирати, чи ставати на певну позицію, чи на сторону мотивації. Виникає велика специфічна проблема психології Відродження – "боротьба мотивів" як основа самовизначення людини. Вона або застрягає у схоластиці цієї боротьби (герой Панург із роману Ф. Рабле), або формує у підсумку *переконання* (герої Шекспіра), щоб зробити вчинок вільним від "розірваної свідомості" (Гегель).

Співвідношення свідомого і несвідомого компонентів у мотивації в досліджуваній період ІВП постає у формах творчої інтуїції (Р. Декарт), уяви (Й.Г. Фіхте), понять "малі перцепції" та "апперцепція" в лейбніцевській психології, уявлень про феноменологічну єдність свідомого і несвідомого в гегелівському психологічному вченні. Із співвідношення цих компонентів психічного вимальовувалася лінія становлення *мотиваційного принципу* в його особливих формах (імпульсна, емоційна, розсудливо-емоційна, раціоналізувальна, розумна, інтуїтивна). Нами доведено (Роменець, 1988, 1990), що до цих форм мотивації була звернена увага Валли, Спінози, Лабрюйєра, Ларошфуко та інших мислителів. Початкова суперечність мотивації спричиняє побудову теорій поведінки людини в бароківському дусі. За зовнішньою усвідомлюваною пристойністю приховується егоїстична тенденція, самолюбність, мотив самозбереження. Тому була створена з'ясувальна психологія, яка прийшла на зміну психології ідеалізованого духовного світу людини.

Отже, прийняття рішення як окремих принцип мотиваційного рівня ІВП охоплює XVII століття та епоху Просвітництва. Таке прийняття як психологічний феномен припускає взаємовідношення почуття, інтелекту і волі. Р. Декарт, Б. Спіноза звернули увагу на емоційний та інтелектуальний компоненти ухвалення будь-якого рішення, що протиставляється боротьбі мотивів (Роменець, 1990). Вольовий аспект у прийнятті рішення охоплює вже психологію першої чверті XIX століття. Гостро дисонують філософський аналіз волі (А. Шопенгауер та ін.) і психологічний. Волюнтаризм у психології проходить через усе це століття, де його родоначальником слушно вважати представника природничо-наукової психології Т. Рібо і фундатора психології свідомості як наряду В. Вундта (Роменець, 1978). Ухвалене рішення вступає в дію, коли

зникає, зліквідується боротьба мотивів, і свідомість звужується до усвідомлюваної “точка”; залишковий компонент альтернативи перетворюється на мету, яку треба здійснити за допомогою засобу. Так здійснюється перехід до розгортання основної суперечності вчинкової дії.

4) Вчинкова дія і післядія як принцип періодизації ІВП

Категорія дії виразно постає у психології XIX і XX століть. Г. Спенсер, В. Джемс, Ж. Піаже, Л. Виготський, А. Валлон, О. Леонтєв, С. Рубінштейн та інші обґрунтували віхи у розвитку *ідеї дії*; тому дія як принцип витлумачення психічного донині визначає наукову тенденцію у розвитку психології (Роменець, 1977, 1978, 1989). Психіка мислиться як засіб і як мета. Як засіб вона переважно є інструментом адаптації організму до середовища, і це визначає головним чином природничо-наукову тенденцію психології. Навіть психологія свідомості (В. Вундт та ін.) не залишає за психікою повноти її самодостатності, а привносить у неї елемент пристосування до оточення. Ж. Піаже розглядає як перший принцип дослідження психічного адаптацію з її двома сторонами – асиміляцією та акомодациєю, чим витлумачується стан рівноваги організму і середовища. Оскільки рівновага постійно порушується, то в дію вступає механізм реадптації. Провідні напрями психології XIX і XX століть, у тому числі й “кібернетичний”, описують психічне як функцію пристосування до середовища – природного і соціального. Вони відрізняються між собою тим, яке відношення встановлюють між цими двома сторонами життя людського організму.

Психологи, віддаючи перевагу принципу адаптації, немов утрачають психіку у її самоцінності. Адже психіка – не тільки інструмент пристосування до середовища, а саме життя людини, її переживання і ставлення до світу, а тому має свій зміст. Вона самодостатня подібно до лейбніцевської монади. “Філософія життя”, до якої належить і психологія життя з її принципом переживання, вивчає як свій предмет безпосередню сторону психічного (Роменець, 1989). У В. Вундта також знаходимо ідею психології як безпосереднього досвіду. Відтак виникає настановлення, що психіка не лише чомусь слугує, але й реально є, переживається, самопостає, стає дзеркалом Всесвіту.

У навчальних посібниках (Роменець, 1978, 1983) показана важливість виникнення двох

психологій. Одна з них тягнеться до предмета і методів природничо-наукового характеру, інша – до екзистенційно-гуманістичного витлумачення психологічних феноменів. Не дивлячись на відмінність цих настановлень, вони йдуть назустріч одне одному. Природничо-наукова психологія з новим методологічним інструментарієм відтворює тенденції психології XVII століття: перехід від рефлекторної дуги до рефлекторного кільця і далі – до спіралі. Дж. Дьюї аргументує той факт, що рефлекторна дуга самодостатньо не працює, адже сліпа і вимагає перманентної наявності подразника до дії. Це ж стверджує І.П. Павлов, коли виявляє, що навіть на рівні інстинкту закінчення однієї рефлекторної дуги є початком наступної. Організм має у собі мету, що дає підставу відомому фізіологу створити суперечливий термін “рефлекс мети”. Аналогічну думку висловлює В.М. Бехтерев. Е. Толмен створює *purposive бігевіоризм*: ідея організму охоплює ідею мети. Організм прагне насолоди, тому принцип гедонії закладається в основу кібернетичного витлумачення психіки. “Нова фізіологія” М.О. Бернштейна розвиває ідею зворотного зв’язку, а суб’єктивний бігевіоризм, сформульований Дж. Міллером, Ю. Галантером, К. Прібрамом, йде тим же шляхом. Фізіолог П.К. Анохін можливо більше, ніж психологи, розвивав теорію функціонального механізму дії, у якій органічно поєднані у принципі зворотної аферентації “механіцизм” і “телеологія”. Б. Скіннер у теорії оперантної поведінки зробив основне опертя на зворотню дію результату поведінкового акту на саму установку до дії. Вчинковий принцип *післядії* був закономірним наслідком розвитку також природничо-наукової тенденції у психології.

Значущість учинкової післядії виявляється у різних психологічних теоріях радянських учених: Д.Н. Узнадзе – про “установку до певної активності”, О.М. Леонтева – про зсув мотиву на мету дії та ін. У зарубіжній психології проблеми післядії розкривалися в теорії К.Г. Юнга про “установчі типи”. В когнітивній психології (У. Найссер та ін.) вказується на те, що обсяг і тип переробки стимулу залежить від когнітивних *схем* людини. Наслідки пізнання Найссер пов’язує із перетворенням індивіда, здійсненням *самопізнання* і його впливом на вчинки людини. У структуру післядії вписуються факти і закономірності, що стали предметом теорії когнітивного дисонансу (Я. Фестінгер).

Гуманістична психологія виявляє залежність людського буття, його наповненість життєвим змістом через відносини особи зі світом, а також вказує на важливість переходу рефлексії в суб'єктивність. Без таких *відносин* буття психічного буде нічим (К. Маркс, 1845). Воно має переживатися, а переживаються відносини, стосунки. Перехід рефлексії у суб'єктивність був названий *інтеріоризацією*. Це не просто “перенесення” зовнішнього у внутрішнє, а суб'єктивна консолідація відносин, на сукупному підґрунті яких виникає *особистість*, котра стає провідним предметом історії психології ХХ століття. Отож продовжується лінія, розпочата із розробки проблем адаптації і творчості. Осягнення особистості через її минуле і майбутнє формується у проблему життєвого і творчого шляху. Смісл останнього розглядається як сенс життя, причому в психології він пов'язується перш за все із самопізнанням і самотворенням (Роменець, 1978, 1988, 1989, 1990).

Гуманістична психологія становить напрям, що не відгороджений від інших версій розвитку сучасної психології. Це, звісно, не просто якесь еклектичне поєднання. Її зародки наявні у всіх періодах та регіонах ІВП. Психологія ХІХ і ХХ століть не могла не долучити до своїх теорій високі гуманістичні досягнення психології античної, середньовічної, ренесансної, бароківської, а також психології епохи Просвітництва (Роменець, 1978, 1981, 1982, 1986, 1988, 1990). Здобутки гуманістичної психології пов'язуються також із марксистським ученням про людину (Роменець, 1978, 1983).

У безпосередньому своєму виразі сучасна гуманістична психологія у західних країнах тлумачиться нами як інтегруюча течія, що спрямована на виявлення психічної *спонтанності* (теорія самоактуалізації А. Маслоу, центрована на особистості терапія К. Роджерса) та вдало використовує мотиви філософського екзистенціалізму, дзен-буддизму, таоїзму, тантризму. Тому така психологія має практичне спрямування, допомагає людині відкрити її “*справжню самість*”.

Радянська психологія утворюється вихідно як гуманістична за своєю загальною ідейною спрямованістю, причому навіть у теоріях, близьких до природознавства. Це виявляється у принципах індивідуалізації, творчої неповторності особистості (В. Бехтерев, І. Павлов, Б. Теплов). У напрямках, пов'язаних з науковою школою Л.С. Виготського, наявне об'єк-

тивне здійснення пошуку шляхів формування суб'єктивного, внутрішнього світу, а саме *самості* (на основі предметної діяльності людини) (Роменець, 1965, 1968, 1971, 1973, 1978, 1981, 1983, 1985, 1989).

В науковій школі, пов'язаній з ім'ям Д.Н. Узнадзе, виявляється формування установчих компонентів людської поведінки стосовно об'єктивування – творчості, моральності тощо. У школі Б.Г. Ананьєва досліджується формування самості, зокрема, на підставі життєвого шляху людини. Психологічні ідеї школи С.Л. Рубінштейна спрямовані на багатостороннє пізнавальне, етичне, естетичне та інше збагнення відношення “людина – світ”. Єдність цих компонентів названого відношення виражена через ідею “всередині-буття”, яке здійснює свій іманентний розвиток у діяльності самопізнання і самотворення (Роменець, 1978, 1989, 1990).

С.Л. Рубінштейн і Б.Г. Ананьєв психологізують суміжні з психологією науки – природничі і гуманітарні, долучаючи дані цих наук до розкриття людської самості. Водночас істотного розширення проблематика радянської психології набуває завдяки діяльнісному змісту етики, естети, гносеології та інших дисциплін. Зокрема, нами подано психологічне витлумачення питань моральної поведінки людини – поневолення, провини, спокутування, добра, милосердя, вдячності та ін. (Роменець, 1978).

Магістральний шлях від цілі до засобу і від нього до вчинкових стосунків – такий психологічний рух-поступ у рамках учинкової дії і післядії. Співвідношення мети і засобу – засаднича суперечність учинкової дії, у форматі якої розвиток її форм припускає *варіативність*: одну і ту ж мету можна досягти різними діями. Варіативність пов'язана з початковим відношенням “мети і засобу”, а тому *випробовується* як реально, так і ідеально, внаслідок чого визнається та утверджується оптимальний варіант, котрий стає здійснюваною *вчинковою дією*. Післядія характеризується активізацією: а) *самопізнання* на основі здійсненого вчинку, де останній кваліфікується як б) *самотворення* людини через консолідацію смислу життя (А.Т. Москаленко, М.М. Рубінштейн, С.Л. Рубінштейн, В.Н. Садовников, В.Ф. Сержантов, В. Франкл).

Людська самість наповнюється реальними змістовними відносинами до світу. Людина розуміється як вищий ланцюг світового буття, що здійснюється засобами, які надходять із цієї ж самості.

III. ІСТОРИЧНА ЗМІНА ПРЕДМЕТА ПСИХОЛОГІЇ У РІЗНИХ РЕГІОНАХ СВІТУ Й У ЗВ'ЯЗКУ ІЗ КУЛЬТУРОЮ НАРОДУ

На основі запропонованої періодизації становлення психологічних знань, у зв'язку із структурою вчинку та з урахуванням історико-культурного базису, були визначені провідні проблеми ІВП: тотем і спільність (предки і нащадки), ритуал (звичай, церемонія) – вчинок, нірвана – кама (гедонічне ваблення), людське – загальнолюдське, мікрокосмос – макрокосмос, душа – вище існування, Я – інший, пасивна стражденність – самодостатність, інтелектуальне – етичне, біологічне – соціальне, самопізнання – самотворення.

1) Стародавній світ

а. Тотем і спільність. У межах системи первісного світогляду формуються уявлення про душу. Аналізується зв'язок ритуальної поведінки з певними віруваннями в душу, що стосуються її побудови, життя, долі, метапсихозу. Розглядаються ритуали, пов'язані із значними подіями життя людини: народженням, дозріванням, шлюбом, вихованням юні, похованням та ін. Досліджується виникнення уявлень про фатум, магію, стосовно практики оргіастичної розкутості поведінки, що сприяє врожаю, благополуччю племені тощо. Оргіастична розкутість пов'язується з табу. Аналізується значний обсяг даних, у яких наявний речовий субстрат психічного життя людини. Наголошується, що питання про смерть та безсмертя душі в їх абсолютному зіставленні у цей період ІВП ще не мислимі.

Психологічний аналіз тотемістичних вірувань у душу, виконаний Е. Тейлором, Дж. Фрезером, В. Вундтом, Л. Леві-Брюлем, О.М. Афанасьєвим, О.О. Потєбнею, Ю.І. Семеновим та іншими науковцями у розрізі особливостей первісного мислення (наприклад, закон партиципації), доповнений нами *принципом абсолютизації значень*, визнання їх магічного характеру. В цьому відношенні спеціально розглянуті вірування в душу у стародавніх єгиптян, греків, слов'ян. Загалом відмінність між міфологічною і народною психологією вбачається у тому, що перша пов'язана з архаїчними віруваннями, а друга залишає у своєму арсеналі те із вірувань, котре продовжує працювати в подальші епохи людської історії, культури.

Народна психологія охоплює також досягнення наукового характеру тих чи інших століть.

б. Ритуал – вчинок – психологія у Стародавньому Китаї (Роменець, 1983). У формі поляризацій, зіставлень, притаманних конфліктній ситуації, людина фіксує ознаки світу і властивості психічних явищ. У психологічних теоріях Стародавнього Китаю розкриваються взаємостосунки Дао (шлях людини, першопричина світу), традиції і вчинку. В одних теоріях перевага надається традиції, освяченої *Дао*, в інших – перетворювальній активності вчинку, який повинен здебільшого підтримувати традицію, не протиставляючи себе їй. Грунтовне зіставлення вносить дезорганізацію у суспільне та індивідуальне життя людини. Зокрема, аналізуючи вчення древньокитайського філософа Дао Цзи про Дао, головним є принцип *бездіяння*, що має за первинну мету досягнення спокою. Стриманість від змін, від володіння речами, знецінення вольових зусиль, схильність до безпристрасності, врешті-решт – повернення до Дао, робить людину досконалою, справедливою, благородною. Нами окремо розглянуті (Роменець, 1983) мисленеві конструкції, що протиставили традиції вчинку та вказали на характерні способи вирішення конфлікту між ними в контексті психологічного змісту шеругу китайських учень.

Досліджені психологічні теорії “бездіяння” і “правил поведінки” в даосизмі та конфуціанстві, аргументовано психологічне значення принципу “золотої середини” саме як першооснови поведінки, а також теорії “співчуваючого вчинку” і “великого вибору” в конфліктній ситуації. Спеціально вивчено співвідношення вродженого і набутого в людській природі як шляху самовдосконалення особи. У викладі древньокитайської психології підкреслюється, що постановка питання про людську природу мала на меті віднайти правильний шлях поведінки, тобто щоб він узгоджувався із суспільними нормами життя, з одвічним еством людини. Названа психологія розкриває себе переважно в соціально-етнічному плані. Існує імператор та його піддані, між котрими відшукується гармонія, від якої й залежить благо суспільства. Дао тлумачиться як ця гармонія, причому людина може досягти її, не докладаючи великих зусиль. Їй варто тільки дотримуватися традиційного ритуалу, церемоній. Але у цьому дотриманні згасає яскравість досягнення єдності із великим цілим, сонячність самого процесу досягнення.

Лише у психологічному вченні Сунь-Цзи принцип індивідуалізації займає належне місце.

в. Нірвана – кама (нестримна чуттєвість) (Роменець, 1983). В індійській психології наявні вчення про шляхи досягнення нірвани, подолання нестримної чуттєвості. Це досягнення спричиняється філософськими настановами, які не є формальними довісками, а долучаються до провідного мотиву людської діяльності й, більше того, лише на базі такого настановлення набуває значення усякий психотренінг, що пов'язаний із пошуком смислу життєдіяльності, сенсу життя. Досягнення логотерапії (В. Франкл та ін.) є значною мірою відновлення стародавньоіндійського філософського тренінгу. Загалом покликання древньоіндійської психології – підпорядкувати всю людину вищим завданням існування. Психологія набуває найважливішого *практичного* смислу, адже прагне звільнити людину від помилкових цінностей, допомагає знайти життєву чистоту, побачити, пізнати себе, організувати психічне, духовне повсякдення так, щоб воно уможливило досягнення справжнього буття. У цьому, власне, й полягає культурне значення філософської, гуманістичної психології в історії Стародавньої Індії. В книгах із ІВП (Роменець, 1978, 1988, 1990) показано, що психологія має екзистенційний сенс у Стародавньому світі і феноменологічний – в епоху Відродження, бароко, Просвітництва. Йдеться не просто про психологію у рамках філософії, а про таку науку, яка підпорядкована філософським завданням, має відповідну теоретичну побудову, ціннісні основи, відштовхуючись від яких розрізняються світи істинний і неістинний у їх відношенні до вчинків людини.

г. Людське та загальнолюдське (Роменець, 1983). Приблизно в той час, коли творили Конфуцій, Лао-Цзи, Будда, з'являється пророцький рух. Його психологія звернена до тих засновків людської психіки, котрі загальні для всіх людей. Виходячи із цих засновків, у своїх вчинках особа ізолюється від усього того, що розмежовує людей у їх прагненні до матеріальних благ. Загальне утверджується на підставі ідеалізованої сутності. Психологія пророцького руху набуває теологічного змістовлення. Справжнє спілкування між людьми не може бути безпосереднім, інакше виникають неприязнь, розбрат, хибні цінності. Поведінка зводиться до володіння матеріальними благами, котре освячується політеїстичною релігією.

Лише зв'язок через монотеїстичний теологічний принцип, що відкриває в людині *загальнолюдське*, знаходить глибинне коріння буття, розкриває справжню спорідненість людських душ. У такому аналізі психіка розкривається на всіх її рівнях; має місце координація цих рівнів і шлях пошуку власне загальнолюдського. Постає нова психологія людського єднання, що протистоїть психології антагоністичного відношення “цивілізований – варвар”, що властиве античній культурі. Великий матеріал для вивчення проблеми людського-загальнолюдського дають тексти, знайдені у районі Мертвого моря і зібрані в кумранознавстві. Тому розшифровка (і нові знахідки) рукописів у цьому районі дадуть багатий матеріал для вивчення психологічних переконань у близькосхідному регіоні.

д. Мікрокосмос – макрокосмос – поняття, зміст яких відображає провідні психологічні пошукування античності (Роменець, 1983). У Біблії, теологічних книгах украй рідко зустрічається натхнення у зв'язку із спогляданням природи. Природа тварна, тобто створена, матеріальна, тому на шкалі цінностей займає останнє місце. Пантеїзм – вчення далекого майбутнього. Погляд людини ковзає поверхнею чуттєвого світу, шукаючи опертя, але не знаходить його у посеїбичному плотському світі; це, вочевидь, досягається тільки у світі ідеалізованому.

В класичну античність відношення між людьми опосередковують не вищим існуванням, а природою, великим світом, на який перенесена вся ідеалізована досконалість вищого існування. Макрокосмос в один і той же час виявився здійсненням (ідеалізованим) і предметно-матеріальним, доступним органам відчуття людини. Навпаки, мала природа особи, на противагу самодостатності великій зовнішній природі, має вади, недосконала, бо жадає, вимагає для свого існування чогось такого, що перебуває поза нею. В обстоюваній тут ІВП зіставлення людини і світу в античності перш за все розгортається за *лінією краси, порядку*; причому краса виявляється тим вагомніше, чим більше предмет, що нею володіє, чим він більш завершений у собі самому (такий передусім великий світ). Отож дослідницький інтерес античних психологів був спрямований на встановлення зв'язків між світом великим і світом малим (людиною).

Із позицій атомістичної психології світ і людина складаються з атомів, душа останньої –

з атомів благородніших на протигагу атомам тіла (природи). Людина, щоправда, утримує у собі ідеальну сутність, хоча й матеріального походження; вона створює “вторинні” якості і приписує їх природі. Тому матеріалізм у формі атомізму не менше возвеличує людину, аніж ідеалізм. Платонічний напрям у психології навіть принижує людину як предметну істоту, проте знаходить у ній ідеальні сутності, ізолює їх від матеріального світу. Аристотель зробив крок уперед – указав шлях ідеалізації психічного, починаючи від органів відчуття і завершуючи мисленням і практичною (моральною) діяльністю людини. Відчуття нічого не беруть від зовнішнього світу, тільки форму, а мислення, душа є формою форм, до того ж такою, котра володіє здатністю керувати (Роменець, 1983).

Неоплатонізм освоює великий шлях зв'язку, перехід від світу ідей до світу речей – через екстаз та еманацию. У психології скептицизму цей зв'язок розривається, що приводить до ідеї неможливості з боку органів відчуття і мислення адекватно пізнати світ і вступити з ним у продуктивні, діяльні відносини.

Стоїки, епікурейці також звели стіну між людиною і світом, чи то у формі стоїчного непротивлення злу цього світу, замкнутого у собі, чи то у вченні про “атараксію” (незворушності). Кініки, навпаки, поводили себе, вибудовуючи ідеал зовсім близький до природи, відкинувши лущиння цивілізації, шукаючи у поведінці натуральну красу. В проведених нами дослідженнях обстоюється думка про те, що *калокагатія* (єдність краси і добра) є вищим принципом античної етики і психології у витлумаченні вчинкової діяльності людини. Із цим пов'язані ідеї Ксенофонта, Платона, Аристотеля про гармонійну єдність у людині внутрішнього і зовнішнього через мудрість, співмірність, гармонію душі та тіла, цілісність і велич душі, помірне використання життєвих благ.

У поступі античної думки психологічного спрямування (особливо в її останньому періоді) центральні поняття “мікрокосмос” і “макрокосмос” за своїм значенням і пріоритетністю міняються місцями, іноді усвідомлено, цілеспрямовано, іноді стихійно. То ідеальним постає один світ, то – інший, але у будь-якому разі кожний з них володіє одними і тими ж структурними компонентами. Врешті-решт ідея мікрокосмосу конституюється у глибоко змістовну тезу: в ньому знаходить відображення весь світ. Більше того, мікрокосмос –

замкнений у собі світ, який становить зріз великого світу, тобто є одним із можливих зрізів, у котрому виявляється краса більшого світу. Звідси розвивається й набуває інтелектуальної вагомості ідея про “перетин”, “переріз” двох світів, про здійснення самопізнання великого світу через світ малий, тому що “пізнай самого себе” – це вимога пізнати себе у контексті великого світу, що виявляється у процесі такого самопізнання. Доведено (Роменець, 1983), що у середні віки був принципово відкинута зв'язок душі і великого світу, всесвіту. Цей останній, що розуміється як низькосортна природа, включаючи неживі тіла і тваринний світ, не може співвідноситися з людиною, в яку богом вкладена душа. Так в історичному поступі думки було відкинута провідне співвідношення, встановлене у психології античності, і визнано нове відношення, що вказує на зв'язок людини із вищим існуванням.

2) Середні віки

а. Душа – вище існування (Роменець, 1983). Структурою верховного буття, витлумаченого за образом душі, пояснюється сама побудова душі. Теологічна за своїм задумом розробка психологічних проблем пов'язується з ідеєю розвитку психіки (історичного та індивідуального). У цьому відношенні кореляція “душа – вище існування” не здійснюється. Згідно з патристичним ученням, вище існування не підлягає розвитку, воно самодостатнє, існує від віків. Тому зміст душі береться із джерел, котрі були спочатку і рішуче знехтувані – природа, суспільство, зовнішній об'єктивний світ.

І все ж зв'язок із природою в учінні отців церкви залишається: вони приходять до потреби побудови антропологічної психології, адже важливою проблемою для них є відношення душі і тіла (Роменець, 1983), в якому нерідко тілесному належить провідне місце. Значну увагу в патристиці надано трудовій діяльності людини, спрямованій на реальне перетворення світу, розкрита значущість тілесних дій у формуванні тіла і душі, передусім підкреслена у такому формуванні *роль руки як робочого органу*, а також *роль мови як комунікативного засобу*, зокрема, з метою духовного перетворення людини; відтак було передбачено багато ідей антропології і соціології XIX століття (Л. Нуаре та ін.).

Діячі патристики виступили в епоху розпаду культури античного світу і народження

світу феодального зі всіма потрясіннями цього переходу, коли й виникає історична психологія. В ній порівнювалися перш за все психічний образ людини світів античного і феодального, ладу дохристиянського і ладу християнського, граду Божого і граду людського. Отож це була психологія, яка шукала ідеал людської поведінки і бачила його насамперед у розриві зв'язків зі світом матеріальним. Але перехід від одного світу до другого у кінцевому підсумку визначався Божою благодаттю, не дивлячись на спроби надати людині статус *libero arbitrio* (Августин та ін.).

3) Відродження

а. “Я” та “Інший”. Наступна епоха у поступі психологічної думки (Роменець, 1983) центрується на *самовизначенні* людини. І хоч теологічний підхід ще залишається в дії, але християнський монотеїзм приймає у себе істотні сторони античного політеїзму. В ренесансній боротьбі двох світоглядів відкривається свобода світського погляду на життя, на повсякденне буття людини.

Співвідношення “Я” та “Інший” формує психологічні принципи Відродження. На зміну теолого-психологічному відношенню приходять стосунки міжлюдські. Оскільки індивід, будучи сам титаном, сприймає аналогічні претензії з боку іншого титана, то й виникає відношення “Я” та “Інший”. Спочатку з'являється відторгнення “Іншого”, але при цьому ініціюючий титан втрачає в іншому опору і можливість продуктивної взаємодії. Це – феномен “Переможця” Мікеланджело. “Інший” може бути пригнічений як особистість. І навіть, коли йому залишають свободу, він її не приймає, тому що боїться самопізнання та самовизначення, а далі – потреби самому нести відповідальність за свої вчинки (“втеча від свободи”). Мікеланджело, Шекспір як великі психологи (не тільки Відродження!), в художній формі передбачили наукову і філософську постановку цього фундаментального питання людської культури (Роменець, 1988).

Розуміння самодостатності та гідності “Іншого” приходять тоді, коли його заперечення стає знищенням початкового “Я”. Тоді “Я” приймає заходи, що зводяться до того, щоб визнати в “Іншому” наявність свободи самовизначення. Звідси зрозумілим стає смисл промови Дж. Мірандоли “Про гідність людини”. Останній убачає цю гідність у свободі самовизначення, у свободі вибору з наявних

альтернатив. У такій свободі людина Ренесансу творить себе, і це знаходить виявлення у багатоманітті психологічних пошуків епохи (Роменець, 1983).

Титанічна особистість Відродження розглядається нами в її універсалізмі – як предметному, так і в обдарованості. Доповнювальна цей універсалізм сторона – висока індивідуалізація особистості, її неповторність, що виявляється у творчій діяльності, а відтак і створенні психології творчості як типового продукту ренесансної культури. Творчість має бути усвідомлена як унікальна якість людини; в психологічному програванні творчого процесу плекається стан готовності до творчості (Роменець, 1983).

У наших публікаціях титанізм кваліфікується першопочатково як суперечливість відносин універсалізму та індивідуалізації, що приводить до внутрішньої боротьби титана. Постає фаустівська душа, котра містить ці глибинні суперечності і те, як титан витримує їх. Так утверджується найважливіша проблема психології Відродження – боротьба мотивів (через своєрідність розуміння добра і зла та визнання того, що добро вміщає у себе зло, а останнє є самовизначенням добра – це ідеї, які виголошували М. Кузанський, М. Монтень, Я. Беме, у Чен-Ень та ін.), а отже передовою думкою освоюється психологія нескінченної боротьби людини із самою собою. Лише людина, яка пройшла через цю боротьбу, в ренесансній психології доходить переконання, що боротьба мотивів є стрижнем і самопізнання, і визнання особистісної гідності. На підґрунті такого визнання були створені образи людини – ідеальної і ганебної. Звідси походить закономірна поява психологічних (одночасно і соціальних) утопій, у яких діють герої з відповідними поляризованими рисами. Тому феноменологічний підхід, властивий психології Відродження, охоплює ідеальне і реальне як її “моменти”. Гостра сатира спрямована на людські вади і головно та найдотепніше – на дурість. Поряд із психологією гуманістичною у наших публікаціях охарактеризована психологія природничо-наукового характеру (викладені теорії П. Помпонаці, Х.Л. Вівеса, Ф. Бекона, подані наукові підстави появи терміна “психологія” – Р. Геккель, О. Кассманн).

Повнота розкриття людської психіки припускає звернення науковців не тільки до ідеалізованих та реальних рис особистості, а й до тих механізмів, які уможливають їх синтез.

Психологія Відродження, таким чином, готує психологію епохи Бароко – вчення про подвійність людської істоти, вимушеної за зовнішнім особистісним виразом приховувати наміри – свою справжню суть.

4) Бароко

а. Страждальність і самодостатність душі у психології XVII століття (Роменець, 1990). Те, що людина в цю епоху постає пасивною істотою, витлумачено у рефлекторній теорії Р. Декарта. Принцип рефлекторної дуги показує, що організм діє лише у тому випадку, коли наявне зовнішнє роздратування, що аргументує механістичний принцип поведінки! Та все ж психологія XVII століття виробляє також поняття про рефлекторне кільце, спіраль (принцип зворотного зв'язку як основа психічного розвитку й удосконалення). Т. Гоббс, Г. Ляйбніц, діячі братських шкіл, Києво-Могилянської Академії та інші здійснили багато, щоб довести психологічну важливість зворотного зв'язку і тим перейти від механічно витлумаченого поняття “рефлекс” до поняття “телеологічне”.

У нашій книзі (Роменець, 1990) Новий час (перш за все завдяки науковій творчості Р. Декарта) поданий значною мірою у вченнях про співвідношення душі та тіла. Психофізичній і психофізіологічній проблемам надано виняткову увагу (Декарт, Спіноза, Гейлінкс, Мальбранш). Із джерел дуалізму, монізму, okazіоналізму виріс паралелізм XIX століття. Р. Декарт “оживляє” тіло з допомогою ідей рефлекторної дуги, тваринних духів, пристрастей, а тому стара теза Аристотеля про те, що тіло оживає, коли з ним поєднується душа, ґрунтовно підривається. Це відбулося на підставі *принципу дуалізму*, відповідно до вимог якого тіло і душа існують роздільно (саме звідси бере початок той психологічний ідейний рух, який отримав назву психофізичного паралелізму). “Оживлення” тіла, як і одночасні пошуки натуральних механізмів дії душі, створювали благодатне підґрунтя для утвердження принципу антропологічної єдності у вивченні природи людини.

Р. Декарт знайшов ще одну епохальну позицію у тлумаченні психіки людини. Отання як мисляча істота була поставлена у центр світобудови (*cogito, ergo sum*). Але кожна особа є таким центром (перетворення осей координат), і цим була зазначена ляйбніцівська теорія про монади (монадологія), тобто про замкнені у собі одиниці, що відображають

весь світ (“живе дзеркало всесвіту”). Ідея рефлексу знайшла у цій теорії завершення (виток спіралі наукового пізнання) у рамках психології XVII століття.

Найважливішою психологічною проблемою епохи Бароко в наших дослідженнях є *мотивація* як той стимул, котрий визначає поведінку, вчинкову дію. Об'єктивно у цьому періоді були виявлені свідомий і несвідомий (прихований) компоненти мотивації. Цим було піднято на більш високий щабель вивчення нової, порівняно з Ренесансом, подвійності людської психіки – її внутрішнього, інтимного світу і зовнішнього виразу, що в цілому об'єктивно поставило у всій її суперечливості проблему *особистості* як типову для психології XVII століття. Це – крок у загальнокультурному плані, що був викриттям маскараду людських стосунків, *маски* як психологічного феномена, тому що вона приховувала себе-любство, егоїзм, суто особисті інтереси. Винятково важливу роль зіграли у цьому викритті психологічні розробки Ф. Ларошфуко, К. Лабрюйєра, А. Шефтсбері, В. Грасіана та ін.) (Роменець, 1990).

Ще одна проблема епохи Бароко у психології – страждальна самодостатність психічного через розкриття джерела суб'єктивного світу людини (див. роботи вчених-антагоністів даної епохи – Дж. Локка і Г. Ляйбніца) (Роменець, 1990). Перший указує на сенсуалістичне коріння психічного, другий – на його монадологічну раціоналістичну самодостатність, де монада тлумачиться як така, що не має “ні вікон, ні дверей” на протипагу відомому локківському положенню: “немає нічого в інтелекті, чого раніше не було б у відчуттях”. Отож монада виявляється “зрізом”, “живим дзеркалом всесвіту”, у якому знаходить відображення *увесь* всесвіт. Монада самодостатня – весь зміст обіймає у собі. Між монадами немає безпосереднього зв'язку, він здійснюється тільки через вище існування. Так виникає ідея наперед установлені гармонії, а світ як сукупність монад виявляється у Ляйбніца “найкращим з найкращих світів”. Інакше кажучи, мовиться про ідею самотворювального детермінізму, іманентного становлення психічного – продовження платонівської лінії у філософських питаннях психології (Роменець, 1990).

Принцип детермінізму, розроблений у психології Спінози як заперечення свободи волі, характеризував її як ілюзію. Поступово із

механістичного засновку постає принцип самотвірного спричинення, коли тіло і душа тлумачаться як такі, що безпосередньо не впливають одна на одну, а співвідносяться тільки через субстанцію. У вченні Спінози значущою є ідея Великого Інквізитора, котра пов'язується із структурою державної влади. Образ Паскаля про “мислячий очерет” мав аналогічне формулювання у Спінози: людина в межах світових визначеностей – “глина у руках гончара” (Роменець, 1990).

5) Просвітництво

а. Паралогізм інтелектуального та морального у психіці людини. В культурологічних теоріях епохи Просвітництва вказувалося на основну її культурну суперечність: досконалі, енциклопедичні знання про людину і суспільство, про світ у цілому дають змогу вибудувати життя на розумних засадах; водночас провідні діячі Просвітництва наголошують, що інтелект (розум) та моральність мають автономність (Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Сковорода). Більше того, розвиток і вдосконалення моралі – засновки-підстави суспільного буття людини. І. Кант, який був автором терміна “просвітництво”, сам докладно вказав на цей дуалізм людської природи, а також підкреслив, що у рамках розуму не можна дати однозначних відповідей на найважливіші питання людського буття (Бог і природа, душа і тіло, свобода і необхідність, нескінченність і скінченність, смертність і безсмертя людини тощо) (Роменець, 1978).

В цю епоху психологія вибудовується на сенсуалістичному і раціоналістичному принципах. У першому випадку відчуття становить осередок психологічної системи, причому в суголосі з руховою активністю людини (відкриття закономірностей кінестезії), на що звернули увагу Дж. Берклі, Е. Кондільяк, К. Гельвецій та ін.; причому зв'язок відчуттів, заснований на руховій активності, розуміється як асоціативний, а відтак і психологія стає асоціативною (Дж. Прістлі, Д. Гартлі, А. Коллінз, Дж. Толанд) (Роменець, 1978). Все це вказало на шлях наукового вивчення відчуттів і рухової активності людини, спричинило виникнення теорій кольорового, центрального і периферійного зору, а також зумовило формулювання закону про співвідношення сили подразника та інтенсивності відчуття (М. Вебер). У такий спосіб розглянута психофізична проблема, шляхи і способи її вирішення –

паралелізм, взаємодія, епіфеноменалізм. Отанні дві теорії тлумачаться як такі, що не виходять за рамки паралелізму. Питання про співвідношення внутрішнього і зовнішнього конкретизується у проблемі тілесного виразу суб'єктивних психічних станів. З'являються “фізіогномічні фрагменти” К. Лафатера. Ч. Белл створює вчення про виразні рухи. Фізіогномічні інтереси призводять до вивчення анатомічного субстрату і фізіологічних кореляцій психічних суб'єктивних явищ. Ці проблеми нерідко тлумачилися в контексті вульгарного матеріалізму (П. Кабаніс).

Складні форми поведінки людини були розкриті в цю епоху в співвідношенні інтелектуального і морального компонентів, за термінологією Канта, – чистого і практичного розуму. Природне в людині протиставляється суспільному. З одного боку, в природному бачать незіпсуту людину, і це натуральне вимагає захистити її від соціальних деформацій. Природна людина як ідеал постає у творах таких мислителів, як Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Г. Сковорода. З іншого боку, нав'язуються ідеї панування середовища, його всесильного впливу на характер і поведінку усупільненого індивіда. Думка про те, що людина приречена вмщати у собі добро або зло змінюється оптимістичним настановленням на легкість зміни її природи. Потрібно тільки цю природу правильно пізнати (як і пізнати з достатньою повнотою зовнішній для людини світ), і тоді, відповідно до вчень енциклопедистів, можна запропонувати чи принаймні пообіцяти людині максимум щасливого життя.

Визнання принципу панування середовища приводить у психології до виникнення механістичних теорій, і Е. Ламетрі з душевною простотою і значущістю заявляє, що “людина, не дивлячись на її зарозумілість, є не що інше як перпендикулярно повзаюча машина”. В нативістських теоріях також підкреслюється дієва роль виховання, проте його завдання полягає в тому, щоб не нашкодити природі, а створити умови для спонтанного виявлення її сил. Водночас розкрита найважливіша спроможність самопізнання, яке є опорою для самотворення. Ця ідея закономірно постає у відповідних історичних формах у багатьох культурних регіонах світу, включаючи Україну, Росію, Китай та інші країни (Г.С. Сковорода, А.І. Галич, Гун Цзичжень, Цзай Чжень та ін.).

Ідея самопізнання в названу епоху пов'язується із провідним ідеологічним настановленням

– *просвітництвом*. Знання про природу і про себе, знання енциклопедичне – головний гарант процвітання суспільства та індивіда. Хоча І. Кант указував, що людина за своєю природою є щось середнє між Тімоном (мізантроп з однойменної трагедії В. Шекспіра) і Момом (блазень у давньоримській драматургії), а головна особливість людини при цьому – *дурість* як поєднання тупості і злісності; та й покладання надії на природні риси моральності, що можуть вивести людину в люди, становить головну ознаку психолого-соціальних, педагогічних теорій даної епохи.

Примітно, що в цей історичний час удосконалення людини вчені мислять здійснити через її вчинкову діяльність, у зв'язку з чим вагомий внесок у світову психологію здійснили діячі Братських шкіл України, Білорусі, зокрема й Києво-Могилянської Академії – К. Сакович, С. Капіновський, С. Купябка, Г. Конисський, М. Козачинський, а також Г.С. Сковорода (Роменець, 1986, 1990). Просвітництво як епоха залишила нам у вигляді наукового спадку оригінальні психологічні системи, які нерідко завершуються етичними розділами. Досліджуються зовнішні і внутрішні причини вчинків. Через розкриття природи останніх і властивостей самої вчинкової людини уможлиблюється її самопізнання, виникає і формується її психологія.

Вивчення мотиваційної динаміки вчинку – найважливіший предмет психології Просвітництва – сприяє виникненню і поглибленню *феноменологічного* принципу в психології. Г.-В.-Ф. Гегель створив феноменологічну психологію – вчення, яке пов'язане, з одного боку, з антропологією і феноменологією (як філософською дисципліною), з іншого – із проявами об'єктивного духу – моральністю, правом, мистецтвом, релігією, світовою історією, тобто універсальною системою філософських знань (Роменець, 1978). У будь-якому разі просвітництво у сфері психології характеризується завершенням розробки принципу знань, яка була розпочата в епоху Відродження і продовжена в епоху Бароко.

6) XIX – XX століття

а. Біологічне – соціальне, самопізнання – самотворення у структурі особистості (Роменець, 1978). Вихід за межі філософії, у яких дотепер перебувала психологія, зумовлював пошуки такої сфери знань, яка була вже визнана науковою, щоб запозичити її методи

пізнання. У другій чверті XIX століття біологія, фізіологія та інші дисципліни набувають статусу науки завдяки запровадженню перш за все еволюційного принципу, що припускає співвідношення спадковості і мінливості, принципу руху, в якому виражаються життєві установки організму, і самого рефлексорного руху – механізму, що здійснює рухову активність. Вирішуючи суперечності, пов'язані із впливом спадковості і середовища на формування організму, Т. Рібо вказує на переважання спадковості, І.М. Сеченов підкреслює провідну роль середовища (Роменець, 1978).

У цих пошуках виявляється чіткий науковий стиль, якому слугує порівняльно-патологічний метод (Т. Рібо та ін.). Еволюційний принцип зближує поведінку тварин і людини. У ланцюзі випадків Ч. Дарвін, порівнюючи їх, віддає перевагу “етичній” поведінці тварин. Людина еволюціонувала з тварин, і для наукового тлумачення цього процесу потрібно вибудувати тонкий диференційний зв'язок між ними. Тому всіляке встановлення принципів відмінностей між психікою тварин і людини оцінюється як руйнування еволюційного ланцюжка (Роменець, 1978).

І.І. Мечников як біолог, фізіолог, психолог відстежує індивідуальний розвиток людини, вибудовує психологію життєвого і творчого шляху особистості, створює вчення про ортобіоз – про ідеальну розгорнену схему індивідуального розвитку організму. В цьому вченні долається суто біологічне трактування психіки людини (Роменець, 1978).

Логічний осередок психології, що виходить із філософії і спрямовує її до самостійного існування як науки, ускладнюється: рух – дія – рефлекс. Дія стає домінантою у психологічних пошуках. Звідси виникає питання про довільний і мимовільний (“фатальний”) характер рухів. Наукова позиція припускає заперечення свободи волі, котра визначається як ілюзія, й таким чином перемагає принцип рефлексорного відображення (М.І. Сеченов, І.П. Павлов).

На новому рівні наукових досягнень відбувається повернення до ідеї тріади: рефлексорна дуга – кільце – спіраль. Уже в кінці XIX століття Дж. Дьюї показує, що рефлексорна дуга не працює, а тому повинна бути замінена рефлексорним кільцем. У вітчизняній науці цю ідею розвивали М.О. Бернштейн, П.К. Анохін, У.Р. Ешбі, Дж. Міллер, Ю. Галантер, К. Пріорам та інші. Вони створюють

теорію про корекцію дії механізмом зворотного зв'язку і про здійснювану в цьому процесі адаптацію (Роменець, 1965, 1971, 1978).

Проблема адаптації так чи інакше проходить через психологічні пошуки XIX і XX століть (Роменець, 1989). Адаптація до середовища тлумачиться як основне призначення життєдіяльності організму. Ж. Піаже, досліджуючи інтелект і децю біологізуючи своє завдання, також бере за відправний пункт принцип адаптації, виявляє її сторони – асиміляцію і конвергенцію, тобто підкорення організму середовищу і зміну середовища відповідно до потреб організму, і цим самим перетворює адаптацію в активний творчий процес. Творчість припускає *центрацію і децентрацію*, які вказують на риси справжньої творчої оригінальності (Роменець, 1978).

Психологічна проблема *творчості* займає одне із провідних місць у психологічних дослідженнях кінця XIX і всього XX століття (Роменець, 1965, 1971, 1973, 1978). Навіть у рамках природничо-наукової психології Т. Рібо, М.І. Сеченов, І.І. Мечников, Ч. Дарвін і багато інших учених звертаються до цієї проблеми у сфері науки, котра, за висловом Е. Борінга, перебуває на її передньому краї. Скажімо, наявні значні досягнення харківської школи із вивчення теорії і психології творчості (О.О. Потєбня, Д.Н. Овсянико-Куликовський, Б. Лезін та ін.) (Роменець, 1971, 1978). Певним чином до неї долучається С.Л. Рубінштейн (Роменець, 1978, 1989).

Перехід від принципу адаптації до принципу творчості був ознаменований психологічними пошуками творчої індивідуальності. Це відобразилося навіть у рефлексологічній теорії психічного. Принцип індивідуалізації обґрунтовує “філософія життя” (неповторність життєвих, психічних явищ). З цим принципом пов'язані дільтеївські мотиви неповторності індивідуального людського існування. Була також підкреслена непересічність подій історичного процесу (Г. Ріккерт та ін.). Появляється *описова психологія*, котра розкриває унікальність психічних явищ, протиставляє себе психології пояснювальній, яка зводить психологічну науку в цілому до рівня природничо-наукового витлумачення. І.П. Павлов, аргументуючи рефлексорну природу творчого процесу, визначає власне людські творчі типи – розумовий, художній і змішаний. В.М. Бехтерев вивчає дитячий малюнок (Роменець, 1971). Як тільки інтерес до творчості почав витісняти адаптивне тлумачення поведінки, проблема

особистості виступила на перший план; психологія XX століття звернулася з науковим ентузіазмом до цього інтеграційного явища людської психіки. Особистісне підґрунтя вивчення психіки дало свої результати: у рамках цього принципу були докладно опрацьовані темперамент, характер, ідеали, інтереси, здібності, обдарованість (Роменець, 1965, 1971, 1972, 1973, 1978).

У психології особистості перш за все шукають природне (біологічне) і соціальне як її сторони. Великі дослідницькі зусилля спрямовані на пошук опосередкування між “біо” і “соціо”. Але спочатку їх поєднують безпосередньо, так що виникає формула “*біосоціо*”, характерна для бігевіоризму, фрейдизму, гештальтпсихології, рефлексології і навіть павловського психологічного вчення. Загалом радянська психологія з моменту свого виникнення звернулася до філософської спадщини К. Маркса, Ф. Енгельса, В.І. Леніна, щоб побудувати науку про поведінку людини (рефлексологія, реактологія, теорія культурно-історичного розвитку психіки та ін.) (Роменець, 1968, 1978). Вже Л.С. Виготський рішуче відкинув ідею “біосоціо”; подібно людському тілу, зверненому до речового світу, психіка створює свої інструменти, які утворюють її культурний пласт. Теорія інтеріоризації (від зовнішніх дій у внутрішній план до суб'єктивно-психологічного) зайняла одну з панівних висот у психології XX століття (Роменець, 1978).

б. Самопізнання – самотворення у структурі особистості. С.Л. Рубінштейн не прийняв ідеї інтеріоризації, відзначаючи, що цей процес реально не може бути здійснений, адже неможливе перекидання якого-небудь буття із однієї модальності в іншу (Роменець, 1978). Насправді є відображення як самовідображення світу. Воно здійснюється через людське *самопізнання*, тому самопізнання людини і самопізнання світу – один і той же процес. Водночас мислитель указує на можливість вищого осягнення людського буття як *усередині буття світу* (Роменець, 1978, 1989). Пізнати себе (і тут своєрідно відновлюються психологічні ідеї бароко) означає пізнати у собі, через свою індивідуальність *загальнолюдське*, а на основі цього вищого осягнення пізнати буття, сам факт свого існування, щоб знати власне повсякдення через знаходження його значення. Психологія, виділившись із філософії і ставши самостійною наукою (дисципліною), приймає на себе проблеми і турботи філософії, виправдовуючи те центральне положення, яке

їй відводять у сучасній класифікації наук.

IV. ОБҐРУНТУВАННЯ ПРИНЦИПУ ПЕРІОДИЗАЦІЇ ІВП

Застосування вчинкового принципу в історико-психологічних дослідженнях (Роменець, 1966, 1971, 1978, 1983, 1988, 1990), встановлення сукупності провідних психологічних проблем в історії психології різних регіонів світу дозволяють виокремити три способи витлумачення психічного, які визначають основні етапи становлення психологічної науки. Ця періодизація не відкидає вже існуючі, а своєрідно їх доповнює, і своїми специфічними акцентами дає підстави зрозуміти психічне у його кореляції з тією основою, на якій воно виникає й у зв'язку з якою досягається.

1) Субстанційний період:

структурна відповідність психіки її нескороминущій (субстанційній) основі

Ситуативна сторона вчинку, заломлена через такі провідні проблеми в історії психології, як “предок – нащадок”, “вчинок – звичай”, “нірвана – кама (чуттєвий потяг)”, “мікрокосмос – макрокосмос”, “душа – вище існування”, тому дозволяє визначити перший великий етап тлумачення психічного як *субстанційний*. Психіка людини співвідноситься із своєю субстанційною основою, визначається як така, що походить з неї, відображає її і прагне до неї як до тієї стихії, у якій може бути збережена (або просто повертається в неї як у лоно свого походження). На рівні давньогрецької психології душу розуміли як мікрокосмос, котрий відображає макрокосмос як своє досконале начало, але з нею ніколи не отожднюється. Ось чому мікрокосмос не володіє завершеністю, властивою самотворювальному макрокосмосу. Субстанційний період охоплює міфологічну психологію, психологію Стародавнього світу та середньовіччя.

2) Феноменологічний період:

діалектична зміна психічних явищ (феноменів) як спосіб самопізнання духу, матерії

Мотиваційна сторона вчинку, будучи розкрита через такі провідні проблеми в історії психології, як “Я – Інший”, “стражденисть – самодостатність”, “інтелектуальне – моральне”, дає підстави визначити другий етап у тлумаченні психічного як *феноменологічний*. Психіка людини розглядається у її напруженій

динаміці й набуває нових контурів залежно від позиції спостереження. Це розмаїття бачення психіки підлягає закономірній, саме феноменологічній, зміні, чому сприяє наявна тут діалектика свідомого і несвідомого. У цей період уже чітко простежується принцип розвитку, що ґрунтується на самотворенні психічного, зокрема, – через боротьбу мотивів, ухвалення рішення тощо. Людина сама визначає долю свого становлення. Від неї залежить, ким буде і що досягне, і чи підніметься до досконалого рівня, або ж її здолає нищість (А. Манетті, П. Мірандола та ін.). Психічний феномен в один і той же час утримує в собі своє твердження, оскільки *усвідомлюється* як унікальний і водночас не усвідомлюється як скороминущий. Але він звіряється із субстанційним еталоном і на засадах останнього осмислюється невідповідність даного психічного феномена саме цьому еталону; такий феномен розуміється як перехідний, минутий. Ця феноменологія духу може набувати форми життєвого і творчого шляху особистості, але заломленого переважно через пізнавальний інтерес (Ібн Тофайл, Дж. Локк, Г. Гегель та ін.).

3) “Освоєння” період:

психіка, котра адаптивно й водночас творчо (у формах етичної, художньої, наукової, технічної) привласнює світ

Дієва сторона вчинку, виявлена через такі провідні проблеми в ІВП, як “біологічне – соціальне”, “самопізнання – самотворення”, дозволяє визначити третій етап у тлумаченні психічного, яке тепер осмислюється як *знаряддя освоєння* світу (К. Маркс) й самої себе. Саме дія дає змогу людині не тільки пізнати, але й практично опанувати світом, спираючись на наукову, художню, моральну та інші форми діяльності, пристосовуючись до цього світу (принцип адаптації – від Г. Спенсера до Ж. Піаже та У. Ешбі), змінюючи цей світ (принцип творчості – від О.О. Потебні, А.Н. Веселовського до Я.О. Пономарьова, М.Г. Ярошевського та ін.), внаслідок чого індивід формується як особистість, а проблема особистості на етапі “освоєння” в ІВП виходить на перший план і стає домінантою розуміння психічного (В. Дільтей, В. Джемс, О.Ф. Лазурський, Г.В. Олпорт, С.Л. Рубінштейн та ін.). Оскільки за допомогою дії людина завойовує світ, щоб змінити, удосконалити його і себе, то вона стикається з такими силами навколишнього світу і власного духу, які раніше не передбачала, але на які тепер вимушена реагувати.

Освоєння світу і самої людини (та її як особистості) припускає тому “зворотний зв’язок”, так що досконала дія приводить її до нових ситуаційних відносин (реагувань на вчинок). У цьому разі стає реальністю *вчинкова спіраль*, а сам вчинок усвідомлюється як початковий осередок психологічної системи. Взятий в історичному форматі, цей осередок розгортає свої визначення як ситуативне, мотиваційне, дійове, реактивне (післядійове) формоутворення, що є засадничим принципом, який пояснює рушійні сили психологічного пізнання людини і, врешті-решт, обґрунтовує основні етапи історико-психологічного пізнання. В ньому *вчинковий принцип*, що діяв спочатку несвідомо (перебуваючи у своєму “інобутті”), немов би приходить до самопізнання (основне значення післядії – С.Л. Рубінштейн, Д.О. Узнадзе, Б.Г. Ананьєв, О.М. Леонтєв, М.Г. Ярошевський, Томашевський та ін.). Відтак проблема самопізнання і самотворення виявляється для людини, її життєвого і творчого шляху, проблемою *ключовою*. В сучасну епоху психологія може гідно, на противагу авторитетним заявам (Скіннер, 1972), оцінити те, чим вона жила весь час, і таким чином стати “на цю сторону” такої гідності, яка була метою на великому шляху пошуків, надій, страждань – шляху невичерпного самопізнання людини.

V. ВИСНОВКИ

1. Дослідження теорії *наукової* психології здійснене нами у зв’язку з історією людської культури. Остання – не зовнішній фон, а середовище, стосовно якого ця наука проводить взаємні змістовні екстраполяції. Вивчені багатоманітні способи взаємодії між науковим, художнім, філософським відображенням психології людини. Відстежена еволюція низки фундаментальних історико-культурних тем (Великий Інквізітор та ін.), що знайшли осмислення також й у психологічних творах. Культурологічний принцип в ІВП запропонований нами з урахуванням відповідних проблем історичної психології. Загалом зв’язки історії психології з історією людської культури детально вивчені на основі *категорії вчинку*. Вчинок виявляє подвійну природу: одночасно рефлексується як загальнокультурний феномен і як специфічний осередок системи та історії психології.

2. Обґрунтувавши вчинок як *логічний осередок ІВП*, нами, відповідно до психологічної структури вчинку (ситуація, мотивація, дія,

післядія), визначені вузлові місця ІВП, де здійснюються її якісні зсуви. Предмет ІВП виявлений у зв’язку з цим у його поступальному розвитку-перебігу, в послідовному пізнавальному *зміщенні логічних акцентів* із ситуації на мотивацію, а далі – на дію і післядію.

3. Встановивши *провідні проблемні віхи становлення ІВП* у зв’язку з певними культурно-історичними регіонами світу (мікрокосмос – макрокосмос та ін.), нами доведено, що ці історико-психологічні проблеми пов’язані із структурними особливостями вчинку як логічного осередку і водночас підводять до з’ясування найважливішого питання ІВП як науки – до її *періодизації*.

4. Були визначені головні етапи в ІВП – *субстанційний, феноменологічний та освоювальний*. Перший показує характер співвідношення душі людини з непорушною опорою, яку бачать то в матеріальних спорудах, то в ідеї субстанції і т. ін. Душа та опора мисляться як такі, що мають точки зіткнення. Такі принципи пізнання психіки владарюють у Стародавньому світі і середні віки. На другому етапі на перший план виходить ідея суперечності душі, котра визначає себе через цю суперечність і через її подолання. Замість ідеї субстанції як опори для існування, тепер мислиться “Інша” людина. У зв’язку з цим у наших книгах із ІВП розкрита психологічна діалектика “Я” та “Іншого”, характерна для психології Відродження. Розвиток цієї ідеї здійснюється також в історії психології XVII століття у межах проблеми стражденності і самодостатності, а також в епоху Просвітництва – у межах проблеми взаємодії інтелекту і моральності. В XIX і XX століттях одним із провідних у психології наукових інтересів є розкриття співвідношення *біологічного і соціального* у психіці людини, котра тепер осягається в акті практичного освоєння світу.

5. Спираючись на вирішення методологічних питань про предмет і принципи історико-психологічного дослідження, нами розроблена *всесвітня історія психології* у п’яти частинах. Чотири навчальні посібники цієї історії загальним обсягом біля 100 др. арк. вийшли в світ у видавництві “Вища школа” в 1978–1990 роках. Підготовлений рукопис останнього, п’ятого навчального посібника – “Історія психології епохи Просвітництва” (30 др. арк.), вихід у світ якого планується в 1992 році. Частково цей матеріал опублікований нами в інших виданнях (див. далі список праць). У будь-якому разі, ті, хто вивчає ІВП – студенти

і молоді фахівці-психологи – отримують детально розроблену, створену на певних методологічних принципах, ІВП, яка, за нашим задумом, повинна сприяти формуванню творчого мислячого психолога-професіонала.

6. Обґрунтованість, істинність обстоюваних нами наукових тверджень вбачаємо у їх загальнокультурному, творчому критерії – головню у *збігу основних ідей*, що стосуються вчинкової активності людини в історії психології, мистецтва, художньої літератури, права, філософії тощо. Тому однією з найважливіших ознак у висвітленні ІВП є *творчий*, багатоаспектний, міждисциплінарний характер пізнання психічної реальності.

Обґрунтованість, істинність усього вищевикладеного також полягає в тому, що нами реалізується найважливіше загальнозначуще діалектичне положення про *єдність* логічного та історичного. А це означає, що логіка вчинку в *системі психології* в основному *співпадає* із логікою вчинку в *Історії* Всесвітньої Психології.

VI. ОСНОВНІ ПУБЛІКАЦІЇ ІЗ ТЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ (1965–1989 РОКИ)

Навчальні посібники

1. Психологія творчості: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1971. – 247 с.
2. Історія психології: Навч. посібник. – К.: Вищ. шк., 1978. – 439 с.
3. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1983. – 415 с.
4. Історія психології епохи Відродження: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1988. – 488 с.
5. Історія психології XVII століття: Навч. посібник. – К.: Вища школа, 1990. – 365 с.

Монографії

6. Фантазія, пізнання, творчість. – К.: Наук. думка, 1965. – 151 с.
7. Виховання творчих здібностей у студентів. – К.: Вища шк., Голов. вид-во, 1973. – 96 с.
8. Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании. – К.: Здоров'я, 1989. – 191 с.

Статті та розділи в монографіях

9. Вчинок і проблема детермінізму у вітчизняній психології // З історії філософської думки на Україні. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 104–118.
10. До питання про фрейдизм та його критику на Україні // З історії філософії на Україні: Матеріали респ. наук. конф. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 135–142.
11. Психологія // Розвиток філософії в Українській РСР. – К.: Наук. думка, 1968. – С. 371–419.
12. Методологічні питання дослідження зв'язку психічного і фізіологічного у вітчизняній науці // З історії філософії та соціології на Україні. – К.: Наук.

думка, 1968. – С. 31–38.

13. Психоаналітична концепція З. Фромма // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. – К.: Рад. шк., 1969. – Вип. 7. – С. 141–150.

14. Философская и психологическая мысль народов России: Украина // История философии народов СССР. – М.: Наука, 1971. – Т. 4. – С. 637–650.

15. Аналіз творчого процесу // Філософська думка. – 1972. – № 1. – С. 52–62.

16. Боротьба за марксистсько-ленінську методологію в українській прикладній психології (психотехніці та психогієні) в період побудови соціалізму // Пробл. філософії. – К.: Наук. думка, 1973. – Вип. 27. – С. 33–40.

17. “Аналітична психологія” та пізнавальний преформізм К. Г. Юнга // Філософ. думка. – 1975. – № 5. – С. 77–86.

18. Розробка К. Марксом і Ф. Енгельсом методологічних основ наукової психології // Філософ. думка. – 1977. – № 1. – С. 42–52.

19. Історія психології // Програма курсів “Загальна психологія” та “Історія психології” для студентів відділення психології філософського факультету. – К.: В-во КДУ, 1981. – С. 17–23.

20. Київська Русь і початок вітчизняної психології (До 1500-річного ювілею заснування Києва) // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. – К.: Рад. шк., 1981. – Вип. 20. – С. 3–21.

21. Проблеми життєвого шляху людини в історії психології [“Круглий стіл” філософів, психологів, соціологів “Життєвий шлях особи”] // Філософ. думка. – 1982. – № 1. – С. 17–20.

22. Питання історії вітчизняної психології в працях Г. С. Костюка // Психологія: Респ. наук.-метод. зб. – К.: Рад. шк., 1985. – Вип. 25. – С. 106–112.

23. Первые отечественные учебные пособия по философии и психологии на Украине в начале XVII века // Филос. науки. – 1986. – № 6. – С. 112–117. Соавтор: В.М. Ничик.

24. Психологія // Філософський словник. – К.: УРЕ, 1987. – 2500 зн.

25. Філософські ідеї східної патристики на Україні (XIII–XV ст.) // Історія філософії на Україні. – К.: Наук. думка, 1987. – Т. 1. – С. 137–150.

26. Психологические идеи восточной патристики на Украине (XIII–XV вв.) // Изучение традиций и научных школ в истории советской психологии. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С. 65–71.

27. Научная, педагогическая и общественная деятельность С.Л. Рубинштейна на Украине // Методология и история психологии. Тезисы к XII съезду Общества психологов СССР. – М., 1989. – С. 81–82.

АНОТАЦІЯ

Роменець Володимир Андрійович.

Предмет і принципи історико-психологічного дослідження.

У пропонованому фундаментальному дослідженні логіко-методологічній реконструкції подана історія *всесвітньої психології (ІВП)* як взаємодоповнювальний перебіг еволюції, розвитку, формування та ущільнення суперечливої *системи психологічних знань* від найдавніших часів до кінця XX століття, котра охоплює

не тільки узмістовлення психологічної творчості і будь-якого мислєдєяльного практикування у різних сферах духовного життя людства (філософія, культура, релігія, мистецтво, наука, політика тощо), а й присутність цих знань у фольклорі, медицині, праві, природничих і суспільних науках, діловому і неформальному повсякденні. *Предмет* історико-психологічного дослідження розглянутий у ході розвитку психології за періодами та етапами його *перетворення*, що відображає поступально тлумачення *природи психічного як суб'єктивної діяльності людини у світі*. Головну увагу звернено на логічний *взаємоперехід* об'єктивного і суб'єктивного як процесної хвилі становлення, визначення і формування психічного у зв'язку з *учинковим осередком*. Тому вчинок проаналізовано як логічне осердя ІВП, відрефлексовано історико-психологічне зрушення акцентів у його розвитку в різних країнах світу, аргументовано єдність предмета і принципів указанного дослідження, що дало змогу уперше встановити *періодизацію ІВП*. У підсумку запропонована *нова теорія історико-психологічного процесу*, що містить послідовний виклад наукових пошукувань, реалізовані у відповідних теоретичних концепціях і системах, наукових напрямках і школах в органічному зв'язку з історією людської культури.

Ключові слова: історія всесвітньої психології (ІВП), історичний плюралізм, культура, учинок, історико-психологічний процес, вчинковий логічний осередок ІВП, історико-психологічне знання, періодизація ІВП, вчинковий принцип у психології, логічна структура вчинку, принципи періодизації ІВП, конфліктна і колізійна ситуації, категорії мотиву і дії, гуманістична психологія, тотем, ритуал, нирвана, душа "Я", "Інший", інтелектуальне і моральне, особистість, творчість, самопізнання, самотворення.

АННОТАЦІЯ

Роменець Владимир Андреевич.

Предмет и принципы историко-психологического исследования.

В предлагаемом фундаментальном исследовании *логико-методологической реконструкции* подана *история всемирной психологии (ИВП)* как взаимодополняемый ход эволюции, развития, формирования и уплотнения *противоречивой системы психологических знаний* от прадавних времен до конца XX века, которая охватывает не только усодержание психологического творчества и любой мислєдєяльной практики в разных сферах духовной жизни человечества (философия, культура, религия, искусство, наука, политика и тому подобное), но и присутствие этих знаний в фольклоре, медицине, праве, естественных и общественных науках, деловой и неформальной повседневности. Предмет историко-психологического исследования рассмотрен в ходе *развития* психологии по периодах и этапах его превращения, что отображает *поступательное* толкование природы *психического* как субъективной деятельности человека в мире. *Главное внимание* обращено на логический *взаимопереход* объективного и субъективного как процессной *волны становления*, определения и формирования психического в связи с *поступковой ячейкой*. Поэтому поступок проанализирован как логическая *сердцевина* *ИВП*, *отрефлексирован* историко-психологический сдвиг акцентов в его развитии в разных странах мира, аргументировано единство предмета и принципов указанного исследования, что дало возможность впервые

установить *периодизацию* *ИВП*. В итоге предложена *новая теория историко-психологического процесса*, что содержит последовательное изложение научных исканий, реализованные в соответствующих теоретических концепциях и системах, научных направлениях и школах в органической связи с историей человеческой культуры.

Ключевые слова: *история всемирной психологии (ИВП), исторический плюрализм, культура, поступок, историко-психологический процесс, поступковая логическая ячейка ИВП, историко-психологическое знание, периодизация ИВП, поступковый принцип в психологии, логическая структура поступка, принципы периодизации ИВП, конфликтная и коллизийная ситуации, категории мотива и действия, гуманистическая психология, тотем, ритуал, нирвана, душа "Я", "Иной", интеллектуальное и моральное, личность, творчество, самопознание, самосозидание.*

ANNOTATION

Romenets Volodymyr.

Subject and Principles of Historical-Psychological Research.

In the current research the history of world psychology as the course of evolution, development, forming and consolidation of the system of psychological knowledge from the ancient times to the end of the XX century, which covers their presence in folklore, medicine, law, natural and social sciences, business and informal everyday life, has been logically and methodologically reconstructed. The subject of research has been considered in the course of the development of psychology according to the periods and stages of its transformation, which reflects the irreversible interpretation of nature of psychic as the subject of a human activity in the world. The main attention has been paid to the logical inter-passing of objective and subjective and forming psychic in the connection with the action core. The act has been analyzed as a logical core of the history of world psychology (HWP), the unity of subject and principles of the current research has been substantiated, which allowed for the first time to establish the division into periods. The new theory of historic-psychological process, which contains the presentation of scientific searches, realized in the appropriate theoretical concepts and systems, scientific directions and schools in the organic connection with the history of human culture, has been offered.

Key words: *history of world psychology (HWP), historical pluralism, culture, act, historical-psychological process, action logical core of HWP, historical-psychological knowledge, periodization of HWP, action principle in psychology, logical structure of act, principles of HWP periodization, conflict and collision situations, categories of motive and act, humanistic psychology, totem, ritual, nirvana, soul of "Self", intellectual and moral, personality, creativity, self-cognition, self-creation.*

Переклад з російської професора Анатолія В. ФУРМАНА за рукописом: Роменець В.А.

Предмет и принципы историко-психологического исследования: дисс. в форме научного доклада... доктора психол. наук: спец. 19.00.01 "Общая психология, история психологии". – К., 1990. – 42 с.

Надійшла до редакції 9.03.2013.

СПАДЩИНА В.А. РОМЕНЦЯ: ВІД ПСИХОЛОГІЇ ФАНТАЗІЇ ДО МРІЇ ПРО КАНОНІЧНУ ПСИХОЛОГІЮ

Марина ГУСЕЛЬЦЕВА

Copyright © 2013

Володимир Андрійович Роменець – учений енциклопедичного стилю мислення, котрий залишив наукову спадщину, актуальність інтерпретації якої лише зросла у постнекласичну епоху. Його ерудиція і схильність до міждисциплінарності винятково сприяють діалогу психології з науками антропологічного кола – історією, міфологією, мистецтвознавством, літературознавством, філософією. Саме його перу належать сім фундаментальних праць у сфері історії психології [5–11], дві монографії, присвячені психології творчості і ролі фантазії в дослідницькій діяльності [14; 18]. Стрижнем наукової спадщини академіка Володимира Роменця є його теорія вчинку. Вчинок став для нього магічним кристалом, через який він проінтерпретував історію психології, запропонувавши оригінальну модель інтеграції психологічного знання [1], що виявилось зв'язною ланкою між такими сферами культури, як міфологія, філософія, релігія, наука, мистецтво. Психологія у такому культурно-гуманістичному підході з'явилася як міждисциплінарна комунікативна наука, що претендує (якщо оперувати категоріями сучасного наукознавства) на постнекласичний тип раціональності [1; 4; 22].

У дослідницькій діяльності В.А. Роменця з певною часткою умовності можна виділити декілька періодів, пов'язаних з розробкою ним психології творчості, психології вчинку, канонічної психології. При цьому вчинок як “логічний осередок” став для нього ключовою проблемою, якій він залишався вірний від по-

чатку до кінця (“Життя і смерть у науковому і релігійному тлумаченні”, “Історія психології ХХ століття”) відведеного йому часу наукової творчості¹.

Енциклопедичність творчого стилю В.А. Роменця виявилася навіть в невеликій рецензії, присвяченій аналізу хрестоматій із психології, де він мимохідь привертає матеріал з абсолютно різних наукових сфер: згадуючи нариси про емоції педагога К.Д. Ушинського, звертаючись у зв'язку з аналізом нераціональних аспектів мислення до роботи фізика Л. де Бройля, присвяченої ролі уяви, інтуїції та гри в науковому дослідженні [25]. Проте слід зазначити, що у психологічній науці ідеї В.А. Роменця просувалися нелегкими і незагальними шляхами. Так, у бібліотеці ІНІСН РАН² є два варіанти автореферату його кандидатської дисертації, присвяченої психології творчості [26; 28]. У 1960 році захист не відбувся, нібито, через “ідеалізм” автора, і кандидатську дисертацію він захистив лише в 1964, працюючи в Інституті філософії [2]. У 1990 році в Київському державному університеті імені Тараса Шевченка В.А. Роменцем була захищена докторська дисертація, опонентами якої виступили М.Г. Ярошевський, К.О. Абульханова-Славська, І.Г. Білявський [29]. На сьогодні саме автореферат його докторської дисертації презентує в найлаконічнішому і чітко сформульованому вигляді *авторську концепцію вчинку*, емпіричним матеріалом для підтвердження та ілюстрації якої послужили скрупульозно напрацьовані раніше теми історії психології [5–11].

¹ Зверну увагу прискіпливих читачів, що книга “Життя і смерть у науковому і релігійному тлумаченні” сприймається “останнім словом” не за датою її виходу у світ (тобто за формальною ознакою), а за змістом (екзистенційною проблематикою). Як справедливо зауважив П.А. М'ясоїд в особистій переписці, завершальною в науковій біографії вченого книгою має бути “Історія психології ХХ століття”, опублікована в 1998 році у співпраці з І.П. Манохою [11].

² Заклад Російської академії наук – Інститут наукової інформації із суспільних наук.

**ПСИХОЛОГІЯ ТВОРЧОСТІ:
ВІД ОБРАЗУ ДО ЖИТТЯ**

Свій дослідницький шлях у психології В.А. Роменець розпочав із вивчення закономірностей і вікових особливостей розвитку юнацької фантазії (робота велася під керівництвом проф. О.М. Раєвського [24]). Висновувати про продуктивність цієї праці можемо із автореферату, в якому автор сформулював гіпотезу “про поетичний характер образів юнацької фантазії як головну, визначальну межу” і звернув увагу на широке естетичне значення слова поетичного [26, с. 4].

Для доказу сформульованої гіпотези був задуманий і здійснений експеримент, у якому брало участь 450 обстежуваних, а також було проаналізовано 1600 творчих робіт. В.А. Роменець розробив оригінальний метод подання художньої картини. У зв'язку з чим пропонувалася наступна інструкція: “Уявіть творчу, немов би на полотні, художню картину, назва якої вам буде запропонована. Відразу ж після того, як ви почувєте назву, усно прозвітуйте про всі уявлення і думки, які у вас виникають. Не відволікайтеся спеціально для їх словесного оформлення. Старайтеся якомога наочніше уявити і глибше осмислити героїв вашого твору і ситуацію, у якій вони перебувають” [Там само, с. 5]. Темати для такого фантазування слугували ситуації здачі іспитів, зустрічі друзів, перебування на природі або в інших місцях культурного відпочинку, а також більш абстрактні тематизми творчості і свободи. Обстежувані повинні були сконструювати образ на задану тему. При цьому додатково вивчалися продукти юнацької творчості у формі шкільних творів, творчих нарисів і заміток, щоденники, листи. Крім того, проводився спеціальний психологічний аналіз художньої літератури про юнацький вік.

Одержані результати дозволили В.А. Роменцю виділити етапи розвитку юнацької фантазії: поява задуму того чи іншого образу (1), формування абстрактного задуму чи побудова загальної ідеї образу (2), імпровізація (3) і народження цілком конкретного задуму (4). “В мріяннях юності максималістичні задуми знаходять свою першу ідеальну форму здійснення” [Там само, с. 6]. Специфічним саме для юнацької творчості В.А. Роменець вважав її імпровізаційний характер. Юність – це час пошуку власного покликання, перевірки і випробування здібностей у різних сферах ді-

яльності, можливість розширення кола інтересів. І тут В.А. Роменець помітив украй важливу межу, істотний момент переходу від мріянь до самореалізації. “У підліткового покоління перш за все потрібно виховувати енергію і волю до реалізації задумів. Якщо юнак стане тільки мріяти про здійснення своїх ідей і не докладе яких-небудь серйозних зусиль для їх реалізації, така інертність з часом може перетворитися на рису характеру” [Там само, с. 7]. Саме така риса, стаючи згодом особливістю ментальності, є, за В.Я. Стоюніним і Д.Н. Овсяннико-Куликовським, каменем спотикання на шляху модернізації російської культури [23; 32].

Для осягнення “логіки юнацької фантазії” і виявлення структурних взаємозв'язків у побудові внутрішнього образу В.А. Роменець пропонував обстежуваним проаналізувати художній уривок (це був вірш у прозі І.С. Тургенєва “Голуб”) із пропущеною певною частиною тексту – початком, серединою або закінченням. На підставі інтерпретації одержаних результатів і вивчення шкільних творів дослідник дійшов висновку, що “типовою для юнацького віку є емоційна мотивація структури образів фантазії” і що самосвідомість в юнацтві починається “саме з аналізу відчуттів та причин, що її викликали” [26, с. 10]. Проте, оскільки умова поетичності образу полягає у переважанні смислової складової над чуттєвою, то “важливим педагогічним завданням треба визнати виховання у юнаків і дівчат об'єктивного характеру фантазії” [Там само, с. 11]. Емоційність у цьому разі повинна не зникнути, а підкорятися логіці осягнення дійсності. Тому від фантазування і марень юні слід перейти до здатності “бачити справжню поезію життя”. Далі автор запропонував оригінальну систематизацію характерних для юнацького віку прийомів фантазування. “Юнацький максималізм виявляє себе в таких конкретних формах, як гіперболізування (навмисне перебільшення вражень), поляризація (тяжіння до крайнощів, зіставлень), а також фантазування масштабами всесвіту. <...>. Пристрасне бажання увійти до живого зіткнення з його предметом здійснюється в юнацькій мрії – специфічній формі відношення фантазії до дійсності” [Там само, с. 12]. Отож юнацька мрія, вириваючись з неминучого відриву від дійсності, поступово починає враховувати вимоги й осягати закони останньої, тим самим стаючи ближче до реальності. Розвиток образів юнацької фантазії здійснюється у переході від абстрагованої мрії

до можливості її реалізації, причому все більш визначеної і дієвої.

Іншим параметром розвитку творчої фантазії є динаміка переходу від викладу чужого тексту “чужими словами” до виникнення оригінальної форми виразу і формування власного творчого стилю. І на цьому шляху В.А. Роменець виокремив певні етапи творчого розвитку: наслідування – оригіналізація – оригінальність. “Людина опановує своїми творчими здібностями, опановувавши чужим досвідом. <...>. У цьому виразі самого себе з допомогою чужого й полягає природа наслідування” [Там само, с. 15]. Таким чином наслідування стає одним із початкових механізмів творчого розвитку. Але це завжди наслідування без наслідування, оскільки, як у творчій діяльності народжується творець (С.Л. Рубінштейн), так і шляхом в оригіналізації, ми пророщуємо в культурі власну оригінальність.

Примітно, що категорію *поетичного* В.А. Роменець трактував не у вузькому літературному, а в широкому естетичному значенні. У цьому розрізі і юнацький творчий розвиток він розглядав як рух-поступ до поетичності образу, до поетичності як особливої “когнітивної складності” (якщо скористатися відомим поняттям Дж. Келлі). Водночас такий рух-поступ становить особливу логіку розвитку фантазії – від емоційно-суб’єктивного досвіду до об’єктивно-поетичного. “Запозичення, наслідування й оригінальність у цьому форматі постають як форми і ступені становлення оригінальної поетичності. Юність спочатку запозичує суто зовнішнім шляхом, потім освоює зразок органічно і, нарешті, проводить свою, перероблену на базі власного досвіду, індивідуалізовану поетичність” [Там само, с. 16]. Відтак уже перші пошукові дослідницькі зусилля В.А. Роменця свідчили про незвичайний розум, наукову сумлінність і скрупульозність, уміння конструювати нетривіальні експериментальні ситуації та концептуально висновувати.

Проблеми творчості, фантазії і пізнання стали початковим періодом на шляху становлення вченого. Підсумком цього періоду є дві монографії [14; 18] і ціла низка статей [13; 15–17] (див. також [19]). В основу монографії [14] були покладені матеріали як незахищеної, так і захищеної автором кандидатських дисертацій, що підтверджує зіставлення структури її тексту з текстами позначених авторефератів [26; 28].

Феномен пізнання В.А. Роменець розглядав як “живий творчий процес”, а значення фантазії

бачив у подоланні одностороннього емпіричного погляду на світ. Лейтмотивом дослідження тут стало виявлення специфіки фантазії як психологічного процесу, недостатня розробленість в науковій літературі відмінностей фантазії від мислення. Вивчаючи “гносеологічну природу фантазії”, він опрацював погляди на фантазію у філософських системах стародавнього світу, уявлення про фантазування, що склалися в новий час і що знайшли відображення перш за все в ідеалістичній філософії (І. Маас, І. Фіхте, Р. Майстер), а також реконструював історію осмислення фантазії та уяви як пізнавальних процесів. Згідно з концепцією В.А. Роменця, відмінність між мисленням і фантазією полягає не тільки у їх кінцевій меті, але й у мотивації. “Фантазія, більш аніж будь-який інший психічний процес, створює ілюзію незалежності психіки людини від об’єктивної дійсності” [28, с. 4]. Продуктом фантазії стають чуттєві, наочні та осмислені образи, її специфіка зовсім не зводиться до співвідношення плотських і раціональних моментів, а передбачає особливу індивідуалізацію пізнавального досвіду, його оригінальність і неповторність. “Дія принципу індивідуалізації полягає в тому, що у фантазії створюється образ, котрий відображає об’єктивні якості предмета в їх чуттєвій самотності і неповторності” [Там само, с. 3].

Формулювання принципу індивідуалізації як специфічної особливості фантазії в лоні перебігу пізнавального процесу привело дослідника до питання про його різну дію у сферах мистецтва і науки: якщо у першому випадку даний принцип слугує розкриттю суб’єктивності, то в другому сприяє виявленню закономірностей, але з утриманням досвіду винятковості. Інтерпретація фантазії як пізнавального акту, зі свого боку, підвела В.А. Роменця до проблеми відмінності гуманітарного і природничого знання, а також до розуміння специфіки гуманітарного пізнання. Як відомо, цю проблему поставили у психології В. Дильтей і неокантианці, потім варіанти її розв’язання були запропоновані у роботах М. Вебера і Д. Бела, в розуміннєвій соціології, в історії повсякдення, у філософії герменевтики Г. Гадамера і методології гуманітарних наук М.М. Бахтіна. Шерег авторів, і серед них зокрема Х. Ортега-і-Гассет, підкреслювали важливу роль фантазії не тільки у пізнавальній діяльності, а й у науковому дослідженні. За В.А. Роменцем, фантазія являє собою глибоко індивідуа-

лізований пізнавальний процес, причому творчі образи в ній не тільки багаті чуттєвістю, а й збагачені пристрастю, і саме процес індивідуалізації створює особливі ефекти присутності і співпереживання у перебігу такого пізнання. В художній фантазії особистість розкриває своє ставлення до світу, виявляє “здатність судження” як естетичну спроможність (І. Кант), а також певним чином оцінює події. Епістемологія тут зустрічається з аксіологією (на що звертав увагу ще М. Вебер). Для В.А. Роменця важливо, щоб фантазія як психологічно складний феномен розкривалася не тільки у ціннісному, а й в діяльному вимірі.

Звертаючись до аналізу становлення фантазії як пізнавальної здатності, В.А. Роменець відстежує народження фантазії із дії [18; 28]. Не наслідування (як у концепції А. Валлона), а гра є для нього перехідною формою між перцептивними і творчими діями. Саме гра дозволяє уяві здійснити відрив від перцептивного поля, створити особливі реальності, конструює світ. Гра постає специфічною формою людської діяльності, а не тільки певним етапом в онтогенезі, являє собою спосіб моделювання дійсності, становить основу наукової і художньої творчості. “Гра припускає високу спроможність перенесення одних функцій предметів на інші. В ній людина роздвоює предмет гри на річ і на її уявне значення. Відбувається взаємне проникнення дійсного переживання і фантазії” [28, с. 5]. Важливою ідеєю тут стає активний і дієвий характер пізнавального процесу. “Людина жадає повністю істини ще й у тому розумінні, що хоче сприймати її не тільки змоглядно, але й усією своєю сутністю. Щоб досягнути такого стану потрібно здолати суто споглядальне відношення до дійсності, стати активним учасником наявних подій”, [Там само, с. 5].

Ілюструючи висловлену ідею, В.А. Роменець звертається до “методу фізичної дії” К.Д. Станіславського, завдяки якому саме через дію вдається проникнути у внутрішній світ того чи іншого героя. Розглядаючи феномен гри крізь формат інформаційного підходу, вчений відзначає, що гра в кібернетичному трактуванні створює узагальнений образ дії і тим самим дає змогу подолати неповноту інформації, унеможлиблює пошук оптимальних стратегій. Відтак гра, на думку В.А. Роменця – це своєрідна лабораторія творчої дії. Легко помітити, що його характерним дослідницьким почерком є когнітивна складність і багато-

аспектність інтерпретації цього феномена, що становить прикметну ознаку постнекласичного наукового стилю.

У формуванні пізнавально-творчих прийомів фантазії В.А. Роменець більш чітко виділив три послідовні етапи: абстрактний задум – імпровізація – конкретний задум. Будь-яка творчість сходиться до абстрактного задуму, проте останньому не вистачає емпіричного матеріалу. Тому постала криза розвитку спонукає особу перейти до наступного етапу, на якому пошуки потрібного матеріалу ведуться у формі імпровізації. Внутрішня структура імпровізації є складним і динамічним утворенням (і ми можемо тільки гадати чи був В.А. Роменець знайомий у той час з роботами В. Гумбольдта і Г.Г. Шпета, що присвячені проблематиці внутрішньої форми слова і витвору мистецтва, або ж такий діалог є реконструкцією інтерпретаторів його наукової спадщини): “багатоаспектні первинні пошуки елементів образу і зв’язків між ними” врешті-решт завершуються встановленням ідейної спрямованості образу, далі слідує синтез різноманітних варіантів імпровізації, на основі якого виникає вже цілком конкретний задум, котрий, зі свого боку, дозволяє актуалізувати “творчі образні моделі дійсності” [28, с. 7]. Конструюючи спрощені моделі дійсності, творець здійснює певний відліт від неї і закономірно жертвує багатством неістотних, але проте життєвих зв’язків. “Проте загальне, схема не можуть повністю задовольнити пізнавальні інтереси людини, котрий здебільшого прагне проникнути в індивідуалізовану суть предмета. Ці спроби утворюють основний зміст процесу становлення мрії” [Там само, с. 8]. І В.А. Роменець звертається до вивчення *генези мрії*, виділяючи у її розвитку: а) романтичну форму (прагнення, яке характеризується абстрагованістю і динамікою від чуттєвого уявлення до символічного), б) марення, котрі поступово наближають людину до реальності, в) вибір певної життєвої мети, г) постановку адекватних для її втілення поточних завдань і, нарешті, д) реалізацію мрії у формі вчинку, творення чи творчого діяння. У такий спосіб автор відстежує розвиток фантазії від становлення структурних зв’язків у її первинних образах до виникнення *вмотивованої фантазії*, яка вимагає дієвого втручання в дійсність. Виникає запитання: “Чи можемо ми сьогодні на цій підставі вишукувати у спадщині В.А. Роменця конструктивістські устремління, або ж

подібне заняття виявиться приписуванням автору ідей, про які той навіть не підозрював?” Щоб делікатно уникнути дилеми поставленого запитання, звернемося до паліативу, визнавши, що вся психологія радянської епохи носила конструктивістський відтінок, і це було її творчим стилем – якщо не інтелектуальним, то загальнокультурним³.

Підкреслимо, що фантазія в уявленні В.А. Роменця є не тільки особливою формою творчого пізнання дійсності, не лише мотивувальною силою до її перетворення, а й слугує містком для переходу абстрактного і теоретичного змісту в конкретне і практичне втілення. Саме остання особливість фантазії як посередницька ланка між абстрактним і конкретним, уявним і реалізованим обіймає не просто теоретичний смисл, але і *методологічне значення, дозволяючи розв'язати одну із суперечностей сучасної психології – очевидний розрив між її теорією і практикою*.

Серед експериментальних прийомів фантазії автор виділив гіперболізацію, аналогію, ідеалізацію. “Сукупність прийомів фантазії становить одну із засад творчого методу в тій чи іншій науці” [28, с. 10]. У творчому процесі взаємодіють дві функції фантазії (діалектично поєднуючи єдність і протилежність): з одного боку, здійснюється відрив від чуттєвої даності ситуації і подолання вузькості перцептивного поля, з другого боку – спостерігається повернення до предметної чуттєвості та індивідуалізованої конкретності творення. “В розвинених формах творчої фантазії успішно долається як вузькість і тяжкість емпіризму, так і нестримність польоту відірваної від реальності бази абстрагованості” [Там само, с. 11]. Важлива також евристична, аксіологічна і конструювальна функція пізнання, яка “виявляє не тільки те, що є, але і те, що повинно бути” [Там само, с. 12]. Фантазія стає механізмом не лише інтелектуального розвитку, а й розвитку особистості: в експериментальних прийомах фантазії формується творча індивідуальність. (І тут особливо відчувається ідейна близькість В.А. Роменця і С.Л. Рубінштейна [31].)

Звернення В.А. Роменця до теми фантазії і творчості, на наш погляд, є не випадковим,

оскільки дана проблематика перш за все визначалась інтелектуальною традицією української психології, пов'язаної з іменами О.О. Потебні, Д.М. Овсяннико-Куликовського, харківської школи, дослідженнями творчості як міждисциплінарного об'єднання вчених навколо тематичної збірки “Питання теорії і психології творчості”, що видавалася Б.О. Лезіним у 1907–1923 роках. Загалом примітною особливістю саме української достойницької традиції є втілення теми творчості у проблематику вивчення мови, переживання і звернення до міждисциплінарного культурно-історичного контексту [1].

Якщо психологія творчості стала витоком дослідницької діяльності В.А. Роменця, а культурно-історичний контекст послужив незмінним пошуковим горизонтом, що супроводжував усі основні праці, то магістральною лінією його наукової біографії, безумовно, є *психологія вчинку*. Причому тема психології творчості у сфері психології вчинку не завершилася, а перейшла на інший рівень вивчення, що припускає огляд історії всесвітньої психології як інтелектуальної культури та скарбниці різноманітних творчих підходів і прийомів пізнання психіки. Поставивши перед собою на новому дослідницькому віражі мету – поєднати предмет психології і принципи становлення історико-психологічного знання, – В.А. Роменець мав намір, “користуючись відповідною методологією, розробити на науковій основі у зв'язку із психологією творчості принципи викладу історико-психологічного матеріалу, які сприяли б усвідомленню не тільки їх пізнавального значення, але і стали б інструментом формування творчої особистості психолога, вченого, викладача, практика” [29, с. 3]. Таким чином, *психологія творчості вливалася у психологію вчинку, й обидва ці потоки рухалися в напрямку розробки канонічної психології*.

ПСИХОЛОГІЯ ВЧИНКУ: ВІД ІСТОРІЇ – ДО ТЕОРІЇ

Звернувшись до аналізу історії всесвітньої психології, В.А. Роменець щонайперше сфор-

³ Конструктивістський пафос радянської психології особливо впадає в очі зарубіжним дослідникам, котрі вже добре знайомі з парадигмами як конструктивізму і радикального конструктивізму, так і соціального конструктивізму. “У певному розумінні радянська культурно-історична школа після Л. Виготського і теорія діяльності Леонтєва–Давидова близькі до соціального конструктивізму, щонайперше в діалектичних відношеннях людини і світу та історичного і культурного зумовлення діяльності” [35, с. 46].

мулював його методологічне значення. Цілісна картина історії всесвітньої психології “є важким і величним шляхом пошуку закономірностей, що скеровують людську природу, стають знаряддям самопізнання науки” [29, с. 2]. Ця картина виявляє “історичний плюралізм” ідей, котрий захищає науку від догматизму, а також пропонує різноманітність способів творчості, осмислення яких стає завданням історико-методологічного дослідження.

Важливою характеристикою дослідницького підходу В.А. Роменця є осмислення ним історії психологічного знання в контексті та у зв'язку з історією культури, що дозволяє нам сьогодні охарактеризувати його підхід як *культурно-історичний* і міждисциплінарний. У цьому аналітичному розрізі упредметнення історії всесвітньої психології, як відомо, охоплює еволюцію, розвиток і формування психологічних знань, однак В.А. Роменець істотно розширив межі так званої наукової психології, показуючи, що психологічні знання щедро розсіпані у фольклорі, мистецтві, релігії, філософії, міфології, праві, медицині, в низці суміжних з нею наук як природничого, так і соціогуманітарного кола. У будь-якому разі трактування історії психології у горизонті культурології дало змогу ученому не тільки виявити життєве культурно-історичне джерело психологічних ідей, а й збагатити гуманістичний пафос психології як науки про людину.

Звернувшись до багатого історико-культурного матеріалу, В.А. Роменець став розглядати історію психології через оптику поставлених і вирішуваних протягом її генези теоретичних проблем, показуючи, як за етапами розвитку психології відбувалося перетворення її предмета. Загалом у визначенні останнього ним було визначено три тенденції: перша торкалася специфіки, спонтанності, автономності психічного, дуалізму душі і тіла, з чого постала проблема пошуку зв'язків між ними (яка в найчіткішому вигляді була сформульована Р. Декартом і Б. Спінозою), а “психічне як суб'єкт діяльності (людини) співвідноситься з тілесними явищами і зовнішнім світом. Їх відносини виражають те чи інше розуміння природи психічного” [29, с. 2]; друга була ототожненням душі і тіла на основі інтроспективного або поведінкового підходів; третя обґрунтовувала діалектику об'єктивного і суб'єктивного (їх взаємоперетворення), що й уможливило виокремлення “осередку” (клітинки) вчинку. Саме вчинок, за В.А. Роменцем, є “логічний

осередок” психології, те системоутворювальне підґрунтя, яке дозволяє здійснити інтеграцію психологічного знання.

Відшукання такої логічної та історичної одиниці в еволюції психологічного знання дало змогу автору запропонувати оригінальну періодизацію історії всесвітньої психології, одночасно створивши модель розгортання історико-психологічного процесу. Вчинок тут виступав не тільки як логічний осередок, а й як історико-психологічна одиниця у її історико-науковому тлумаченні. “У вченнях кожної епохи у структурі вчинку ставляться певні акценти, у чому єдині історична психологія та історія психології. Послідовність у зсуві акцентів із ситуації на мотивацію, від неї на дію і післядію визначає основні віхи у розумінні і тлумаченні поведінки людини, дослідженні психіки в цілому. <...>. Поступальна хода в інтерпретації вчинку вказує на шлях виявлення *основних проблем психології* в кожну епоху її становлення. Вчинок є *опосередкованою ланкою* між психікою і тілом, між структурними компонентами психічного, так що врешті-решт людина *пізнає себе*, здійснюючи вчинок, аналізуючи його наслідки” [Там само, с. 4].

Вчинковий принцип допомагав об'єднати в єдину мережу психологічного знання такі категорії, як ситуація (образ), дія, мотивація, рефлексія, особистість, врожуючи психологічний аналіз цих категорій у конкретне тіло історії і культури. На основі вчинку В.А. Роменцем була створена і періодизація історії психології [5]. Одним з методологічних завдань історика психології вчений бачив досягнення взаємозв'язку між інтелектуальним багажем того чи іншого часу та історико-культурним контекстом епохи: проникаючи в “дух часу”, дослідник повинен подати певну теорію в координатах еволюції наукового знання в цілому. “Зрозуміти історично усвідомлювані форми вчинку означає зрозуміти якісно відмінні етапи становлення самої психології, зрозуміти її історію. Саме структура вчинку в його історичному усвідомленні відкриває можливість показати дійсні зв'язки психології з художнім відображенням світу, евристичну взаємодію між ними. Вчинок виявляється також загальним феноменом людської культури” [29, с. 10]. Доводячи, що неможливо зрозуміти еволюцію психологічного знання, досягнути логіку його становлення, не звертаючись до культурно-історичного контексту досягнень науки

і не реконструюючи у категоріогенезі її історію, підхід В.А. Роменця неявно полемізував з категорійним аналізом психологічного знання, запропонованим М.Г. Ярошевським [3; 34].

Система психології у трактуванні В.А. Роменця є життєвою єдністю історичного і логічного. “Логічні суперечності системи, розв’язуючись, стають фактами історії науки.<...>. Логічна структура вчинку в кожному історичному періоді містить у собі ситуаційний, мотиваційний, дієвий і післядієвий компоненти... Кожний історичний рівень психології ставить свої акценти у цій структурі вчинку” [29, с. 10]. Як психологічний феномен учинок постає “осередням психічного перетворення”. “Основні суперечності ситуації, мотивації, вчинкової дії і післядії виразно виявляються у поведінці людей, що знаходять відображення у певних психологічних пошуках” [Там само, с. 11].

Вочевидь занурення вченого в міждисциплінарний простір філософії і культури було продиктовано завданнями психології. Когнітивна складність і постнекласична багатоаспектність аналізу і тут виявилася як авторський дослідницький стиль: учинок одночасно розглядався як одиниця життя людини в культурі, і як культурно-психологічна реальність, що пов’язує і людину зі світом, і психіку з історією та культурою. Подібна інтерпретація вказувала на шлях розв’язання “вічних” методологічних проблем психології: через аналіз вчинку, а також продуктів історії і культури досягалися таємниці психіки. Більше того, В.А. Роменць запропонував психологічну систему, своєрідну матрицю, що дозволяє зорієнтувати в ній найрізноманітніші підходи (діяльнісні, суб’єктно-діяльнісні, культурно-діяльнісні, культурно-історичні, екзистенційно-гуманістичні) як окремі моменти загального руху-поступу теоретичного знання. Методологічно таке розв’язання проблеми синтезу відповідало духу постнекласичної раціональності: схожим чином А. Ейнштейн свого часу запропонував нову парадигму комунікації для традиційних підходів класичної фізики. У цьому канонічному опрацюванні піднятої проблематики виявилася синтетичність, комунікативність і діалогічність підходу В.А. Роменця, котрий запропонував методологічний ескіз єдиної системи психологічного знання.

Вчинковий принцип єдиним методологічним стрижнем пронизує строкату феноменологічну мозаїку історії психології. “Ситуативна сто-

рона вчинку виявляється в міфологічній психології, психології Стародавнього світу і середніх століть. Мотиваційна – визначає основні віхи становлення психології в епоху від Ренесансу до Просвітництва включно. Дієва і післядієва – стають основним фокусом у вивченні психології в XIX і XX століть” [Там само, с. 11]. Як одиниця культурно-історичного розвитку людства вчинок поєднує у собі історичні, психологічні та етичні виміри, виступаючи категорією підвищеної онтологічної і гносеологічної складності. Будучи задіяним до конкретної життєвої реальності, він, проте, дозволяє з неї виокремити ланцюжок абстрактних понять: умови його протікання викликають до життя уявлення про ситуацію, спонукальні джерела ведуть до аналізу мотивації, змістом учинку є дії, а його наслідки пов’язані з рефлексією, самопізнанням і самотворенням особистості.

Ситуативний принцип періодизації історії всесвітньої психології характерний для античної і частково середньовічної епохи. Тут спочатку розгортається *ситуація значень*. “Ситуація у цілому постає у своїй психологічній основі як залежна і незалежна від людини” [Там само, с. 11]. Фаталізм і магія з’являються як перші форми психологічної практики, у яких теоретичне знання і повсякденне життя синкретично поєднані. “Фатум і магія пов’язуються із значенням, яке визначає перші рівні психологічних переконань. Якщо все у світі взаємопов’язано, приречено, то будь-які події можуть бути знаком, що вказує на цю приреченість” [Там само, с. 11]. Потім розвивається *конфліктна ситуація*, відбувається диференціація культурно-психологічних реальностей, поляризація різних сторін буття (одночасно існують атоми і пустота, смерть і безсмертя, еманация й екстаз, душа індивідуальна і душа світова), онтологічного і гносеологічного та їх усвідомлення. Саме усвідомлення цих поляризацій приводить до конфліктної ситуації. “При цьому мотивація, дія і післядія не мають принципово нового психологічного змісту порівняно з тим, що є у самій ситуації. Тому мотивація, дія і післядія на цьому рівні розвитку психології ситуативні за своїм характером” [Там само, с. 12]. Формується *ситуація колізій*, що виявляє себе у протиставленні способів життя у середньовічну епоху – виникають уявлення і концепції божественного і людського (тваринячого) буття. “Відкидання гріхів у людській психіці спри-

чиняло нівелювання духовного.” [Там само, с. 13]. Якщо патристика була провідною ідеологією середніх століть, то схоластика задала категорійний лад мислення. “Розуміння предмета вважалося достатнім, якщо його можна було підвести під ту чи іншу категорію, а потім створити їх (категорій) координаційну і субординаційну розумову мережу” [Там само, с. 13]. У цю ж епоху сформувалися дві психології – категорійно-теоретична та емпірична.

Зі свого боку, мікрокосмос і макрокосмос були категоріями, у яких знайшли відображення “провідні психологічні пошукування античності”. Презирство до тваринячої природи людини відрізняло християнську психологію. Духовне опертя християнські мислителі шукали не в аналізі емпіричної чуттєвої реальності, а у сфері ідеального, тому ними розроблялися ідеї краси і порядку, хоча уявлення про красу як самодостатність було сформульовано ще в античну епоху. “Аристотель показав на шлях ідеалізації психічного, починаючи від органів відчуття і завершуючи мисленням і практичною (моральною) діяльністю людини. Почуття нічого не беруть від зовнішнього світу, тільки форму, а мислення, душа є формою форм, до того ж такою, яка володіє здатністю керівництва” [Там само, с. 24]. Єдність краси і добра (калокагатія) стала провідним принципом античної етики. Антична психологія розвивала уявлення про гармонію душі і тіла, про цілісність і велич душі. “...Мікрокосмос – замкнутий у собі світ, який є зрізом великого світу, одним із можливих зрізів, і лише в ньому виявляється краса великого світу” [Там само, с. 25]. У зв’язку з цим важливо звернути увагу, що у своїй концепції В.А. Роменець спирається на “ідею про “зріз”, “переріз” двох світів (малого і великого), про здійснення самопізнання великого світу через світ малий, тому що вимога “пізнай самого себе” є вимога пізнати себе як пов’язаного із великим світом і водночас як його виразника” [Там само, с. 25].

Якщо в античній психології предметом рефлексії були зв’язки людини з природою, то у середні століття на передній план вийшов взаємозв’язок іншого роду – людини з вищими світами. Поляризаціями для середньовічної психології стали душа і “вище існування”, культурною домінантою для еволюції психологічного знання – релігія. В теологічному контексті йшла розробка ідеї розвитку психіки (історичне та індивідуальне), відносин душі і тіла. Патристика висвітила проблематику, що

стосується ролі тіла у формуванні душі: “роль руки як робочого органу” і “роль мови як комунікативного засобу” в духовному перетворенні людини. За В.А. Роменцем, саме у цей час виникла *історична психологія*, предметом рефлексії якої сталася відмінність античного типу особистості від феодального, а християнської особистості від дохристиянської.

Мотиваційний принцип періодизації історії всесвітньої психології найбільш яскраво виявив себе в епоху Відродження і бароко. “Інтерес до досвідного характеру знань у розвитку психології Відродження був пов’язаний перш за все із з’ясуванням рушійних сил людської поведінки, які тепер бачили не у пануванні фаталістичної сторони ситуації, а в тому, що людина сама себе спрямовує і цим визначає свою долю. Психологія переходить на мотиваційний рівень інтерпретації свого предмета” [Там само, с. 14]. На цьому ж етапі відбувається диференціація типів мотивації – усвідомлена і неусвідомлена: “мотивація має подвійний характер (вчиняти чи не вчиняти, поступати так чи інакше)”, за сумнівами слідує вибір. Специфічною психологічною проблемою епохи Відродження стає “боротьба мотивів” як основа для самовизначення людини. Теорії поведінки формулюються у цей час у душі бароко. “За зовнішньою усвідомлюваною пристойністю приховується егоїстична тенденція, самолюбність, мотив самозбереження” [Там само, с. 15]. В епоху Просвітництва на передній план виходить проблема ухвалення рішень.

Вчинкова дія і післядія як принципи періодизації історії всесвітньої психології найбільш виразно наявні у психології XIX і XX століть. Важливу роль в еволюції психічного знання починає відігравати категорія дії (до її розробки звертаються різні дослідники, як Г. Спенсер, В. Джемс, Ж. Піаже, Л.С. Виготський, А. Валлон, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн). Психіка починає розглядатися як функція і як знаряддя, “як засіб і як мета”. Як засіб вона наявна в науково-природничо зорієнтованій психології, схильній тлумачити психіку через завдання адаптації організму до середовища. “Психологи, надаючи перевагу принципу адаптації, немов би втрачають психіку у її самоцінності. Психіка не лише інструмент пристосування до середовища. Вона є життя людини, переживання, ставлення до світу, має свій зміст” [Там само, с. 17]. Проте, поряд із природничо-науковою психологією, у цей же час зароджується й екзистенційно-

гуманістична психологія, що виростає на фундаменті філософії життя і визначає психологію як науку про безпосередній досвід (безпосередні дані свідомості). В.А. Роменець вказує на закономірність і важливість появи цих методологічно протилежних форм психології, а також на їх взаємну доповнюваність і рух-поступ назустріч одна одній.

Якщо однією віссю концепції В.А. Роменця (вертикальним аналізом) є історична координата еволюції психологічного знання, то іншою віссю (аналізом за горизонталлю) – культурологічна координата, що припускає вивчення специфіки цього знання “у різних регіонах світу в зв’язку з культурою”. Провідні проблеми історії всесвітньої психології вчений розмістив тут у системі, що припускає дві підстави: з одного боку, періодизація еволюції психологічного пізнання, з другого – її співвідношення із структурою вчинку. Сама по собі така постановка завдання дозволила вивести еволюцію психологічного знання з лінійної площини у стереоскопічний мислєдільний простір, що відповідає постнекласичному типу раціональності в методології науки. Методами дослідження постали не тільки класичне вивчення джерел і порівняльно-історичний аналіз психологічних праць, а й “співвідношення вертикальних і горизонтальних історико-психологічних зрізів”. Природно, що дослідження набуло складного багаточинникового характеру, в якому вгадується власне постнекласичному типу раціональності прагнення до мережної організації знання. “У психологічному джерелі визначається: а) співвідношення логічного осередку і системи психології, б) опосередкований образ і його зв’язок з логічним осередком твору даного автора та інших його праць, з історико-психологічним процесом в цілому, в) складові частини психологічного твору, г) місце даної психологічної теорії у загальному історико-психологічному процесі, д) загальнокультурне значення психологічного твору, е) зв’язок науково-психологічного твору із творами інших форм відображення (художньої, правової і т. ін.) даної епохи, ж) інваріантне ядро психологічної системи і творча обробка його у зв’язку з особливостями культури тієї чи іншої епохи, з) класичні твори в історії психології у світлі історії психології, досягнень суміжних і несуміжних наук, звичаїв і вдач даного народу, що охоплюється поняттям історизму, і) можливі шляхи творчого розвитку ідей, що містяться

в даному психологічному творі, до) психологічний твір як феномен життєвого і творчого шляху вченого, мислителя” [29, с. 5].

Оригінальність історико-психологічному дослідженню В.А. Роменця додає також підвищена увага до психології стародавнього світу і традиційних культур. Провідними психологічними проблемами у цих культурах є “тотем і спільність (предки і нащадки), ритуал (звичай, церемонія) – вчинок, нірвана – кама (гедоністичний потяг), людське – вселюдське, мікрокосмос – макрокосмос, душа – вище існування, я – інший, страждальність – самодостатність, інтелектуальне – моральне, біологічне – соціальне, самопізнання – самотворення” [Там само, с. 20]. У стародавньому світі уявлення про душу формувалося в контексті первісного світовідчуження. В.А. Роменець досконально вивчив, яким чином ритуальна поведінка пов’язана з уявленнями про душу в тому чи іншому суспільстві (з ідеями про її структуру, розвиток, долю і метемпсихози). Ритуалами у традиційних культурах виділяли і позначали значущі події у житті людини: її народження, отримання дорослого статусу, створення власної сім’ї, останній шлях (завершення життя). Уявлення про фатум, магію, оргії розглядалися ученим як форми поведінки, що набувають культурно-психологічного смислу. Якщо В.А. Роменець аналізував зіставлення оргій і табу в рамках традиційної культури, то антиномія офіційної культури і карнавалу вивчалася М.М. Бахтіним на прикладі середньовічної епохи. Вочевидь перший спирався також на “психологічний аналіз тотемістичних вірувань в душу, виконаний Е. Тейлором, Дж. Фрезером, В. Вундтом, Л. Леві-Брюлем, О.М. Афанасьєвим, О.О. Потебнею, Ю.І. Семеновим та іншими у плані [вивчення] особливостей первісного мислення” [Там само, с. 21], доповнюючи цей аналіз оригінальним принципом абсолютизації значень (у даному разі, наданні їм магічного характеру) і звертаючись у пошуках доказів своїх ідей також до уявлень про душу єгиптян, греків, слов’ян. На наш погляд, неявно полемізуючи тут з М.М. Бахтіним, учений здійснив диференціацію міфологічної і народної психологій, звернувши увагу на те, що якщо у першому випадку йдеться про архаїчні вірування, то в другому з арсеналу міфологічної психології відбирається виключно те, що “продовжує працювати” в подальші століття.

Окремо підкреслимо, що мало хто із психологів та істориків психології звертався до

аналізу психологічного знання східних культур. Тоді як В.А. Роменець, поклавши у підґрунтя аналізу вчинок як опосередковану ланку, ґрунтовно вивчав взаємозв'язки ритуалу і психологічних переконань у Стародавньому Китаї. “У формі поляризацій, зіставлень, властивих конфліктній ситуації, людина фіксує властивості світу і властивості психічних явищ” [Там само, с. 21]. У психологічних теоріях Стародавнього Китаю він виділив категорії *Дао* (життєвий шлях і першопричина світу), традиції і вчинку. Навчання Лао Цзи напряду вказувало на важливість учинками підтримувати традицію. “Стриманість від змін, від володіння речами, знецінення вольових зусиль, схильність до безсторонності, врешті-решт – повернення до Дао, робить людину досконалою, справедливою, благородною” [Там само, с. 21]. Рефлексія способів подолання конфлікту вчинку і традиції відіграла у психологічних навчаннях Китаю важливу роль. Тут же був сформульований принцип недіяння, мистецтво правильної поведінки (на засадах принципу “золотої середини”). В.А. Роменець звернув увагу на теорії “співчуваючого вчинку” і “великого вибору” в ситуації конфлікту. Шлях самовдосконалення, вроджене і набуте, рефлексія способів організації життя між нормами і натурою – осмислювалися як психологічна проблематика, специфічна для даного регіону.

Якщо китайська психологія розробляла питання соціалізації, етики і ритуалу, то індійська психологія фокусувалася на темі прагнення до нірвани, позбавлення від чуттєвості, пристрастей. Психологія Стародавньої Індії, згідно з концепцією В.А. Роменця, мала виражений гуманістичний характер. Поляризованими категоріями тут були *нірвана* і *кама* (нестримна чуттєвість). Прикладними культурно-психологічними практиками слугували психотехніки і тренінги, і саме на досвіді індійської традиції було видно, що практики знаходять розвивальне для людини значення тоді, коли за ними розгортаються філософські горизонти. У рамках кожної культурної традиції ставилися особливі психологічні завдання. Проте загальною серед них у царині психологічного практикування в лоні традиційних культур стало створення підтримувального контексту життєустрою, сформульоване іноді в поняттях мистецтва життя. Окремі практичні завдання, які обговорювалися в контексті індійської психології, торкалися позбавлення людини по-

милкових цінностей, моральної чистоти, самопізнання, духовного повсякдення, котре б перетворювало тілесне буття. “Психологія має екзистенційний смисл у Стародавньому світі і феноменологічний – в епоху Відродження, бароко, Просвіти. Йдеться не просто про психологію у рамках філософії, але про таку науку, яка підлегла філософським завданням, має відповідну теоретичну побудову, ціннісні засади, виходячи з яких розрізняються світи істинний і неістинний у їх відношенні до вчинків людини” [Там само, с. 22].

Якщо психологічні переконання стародавнього світу носили багато в чому культурно специфічний характер, то осьовий час і рух пророків – той історичний контекст, який дозволив висунути на передній план проблематику *людського і вселюдського*. І психологія цієї епохи виявилася “зверненою до тих першоджерел людської психіки, які загальні всім людям” [Там само, с. 23]. Епоха відрізнялася також виникненням ідеалізацій, презирством до матеріального, проблематизацією опосередкованості. “Справжнє спілкування між людьми не може бути безпосереднє; в іншому разі виникають неприязнь, розбрат, помилкові цінності. Поведінка зводиться до володіння матеріальними благами, котре освячується політеїстичною релігією. Лише зв'язок через монотеїстський теологічний принцип, що відкриває в людині вселюдське, знаходить глибинне коріння буття, розкриває справжню спорідненість людської душі” [Там само, с. 23]. На зміну античної психології (з її дихотомією “цивілізована людина – варвар”) поступово приходила ідея вселюдського.

Епоха відродження актуалізувала проблематику *Я та іншого*, у зв'язку з чим розвивалися сюжети, пов'язані із самовизначенням людини, здійснювався синтез християнського монотеїзму й античного політеїзму. “Співвідношення “Я” та “Інший” формує психологічні принципи Відродження. На сцену теолого-психологічного відношення приходять стосунки міжлюдські” [29, с. 26]. В.А. Роменець підкреслює, що в епоху Відродження відбувається взаємопроникнення художньої і наукової творчості, що знаходить відображення і в психологічних поглядах. Ренесансна психологія також розкривається у поєднанні художнього і наукового відтворення людської природи насамперед через творчу діяльність [7, с. 30]. Психіка постає у цю епоху в цілісності духовного і тілесного в людині. Психологічні сю-

жети самовизначення розігруються у стосунках титанів. Для ілюстрації своїх теоретичних ідей В.А. Роменець звертається до сфери мистецтва, у даному разі до феноменології “Переможця” Мікеланджело. “Інший” може бути нівельований як особистість. І навіть коли йому зберігають свободу, він її не приймає, тому що боїться самопізнання і самовизначення, а далі – необхідності самому нести відповідальність за свої вчинки (“втеча від свободи”).<...> Розуміння самодостатності і гідності “Іншого” відбувається тоді, коли його ліквідування стає знищенням сутнісного “Я”. Тоді “Я” вдається до заходів, що зводяться до визнання в “Іншому” наявності свободи самовизначення” [29, с. 27]. Різновиди такої рефлексії знайшли відображення у трактаті Дж. Піко дела Мірандоли “Про гідність людини”. Титанізм також виявляв себе в енциклопедичних знаннях. Діячі Відродження, такі як Мікеланджело, Шекспір, Леонардо да Вінчі, постають “як найвеличніші психологи”, котрі в художній формі розробляли не лише наукову і філософську, а й основну психологічну проблематику. Так, “В. Шекспір у своїй творчості виразив універсалізм особистості” [7, с. 32]. В титанічній особистості Відродження відбувалося доповнення універсалізму – індивідуалізацією і неповторністю особистості. Це знайшло утілення у творчій діяльності людини, а тому виникнення психології творчості В.А. Роменець вважав “типичним продуктом ренесансної культури”. При вивченні епохи Відродження вчений знову отримав змогу повернутися до осмислення теми творчості у визначеному культурно-історичному контексті. “Творчість має бути усвідомлена як універсальна якість людини; у психології програванням творчого процесу створюється готовність до творчості” [29, с. 27].

Одночасно в титанізмі було закладено внутрішню суперечність між універсалізацією та індивідуалізацією. Звідси виникла феноменологія “внутрішньої боротьби титана”. На історичну сцену виступила “фаустовська душа”, яка вмістила і титанічно витримувала “ці глибинні суперечності”. Психологічним наслідком такої феноменології з’явилась рефлексія боротьби мотивів як провідна проблематика культури Відродження. Розробку цієї проблематики (“через своєрідність розуміння добра і зла та визнання того, що добро вміщує зло, а зло є самовизначенням добра”) В.А. Роменець простежує у творах М. Кузанського,

М. Монтеня, Я. Беме, У. Ченьеня. Титанічна людина бореться із собою самою, її конфлікти інтеріоризуються. “Лише той, хто пройшов через цю боротьбу в ренесансній психології переконається, що боротьба мотивів є стрижнем і самопізнання, і визнання особистісної гідності людини. На основі цього були створені образи людини – ідеальної і гріховної” [Там само].

Психологія Відродження плавно перетікає у психологію епохи Бароко, де виникають концепції подвійної природи людини, осмислення реального та ідеального планів людського буття. У розробці психології мотивації відбувається диференціація свідомих і несвідомих процесів, а такі автори, як Ф. Ларошфуко, К. Лабрюйєр, А. Шефтсбері, Б. Грасіан досліджують людські вдачі й у своїх творах дають “викриття маскараду людських відносин” [29, с. 29]. Епоха Просвітництва ставить головним завданням ідею раціонального устрою світу і значення освіти у розвитку людини, проте тут же відбувається розкол інтелектуального і чуттєвого в людській психіці. В цю епоху “висуваються ідеї панування середовища, його всесильного впливу на характер і поведінку індивіда. Думка про те, що людина приречена носити у собі добро і зло змінюється оптимістичним настановленням на легкість зміни її природи. Потрібно тільки цю природу правильно пізнати (як і пізнати людині з достатньою повнотою зовнішній світ) і тоді, відповідно до вчень енциклопедистів, можна запропонувати (обіцяти) людству максимально щасливе життя” [29, с. 31]. Однак саме тут знаходить чіткі контури ідея про самопізнання як про першооснову для самотворення. “Просвітництво залишило нам у вигляді наукової спадщини оригінальні психологічні системи, які нерідко завершуються етичними розділами. Досліджуються зовнішні і внутрішні причини вчинків. Через розкриття природи вчинків і властивостей самої людини, котра їх здійснює, здійснюється її самопізнання, виражається і формується її психологія” [Там само, с. 32]. Важливою темою для психології епохи Просвітництва стало “вивчення мотиваційної динаміки вчинку”, що, своєю чергою, спричинило проникнення у психологію феноменологічного принципу.

В еволюції психологічного знання упродовж XIX–XX століть розроблялася проблематика ролі середовища і спадковості, самопізнання і самотворення у розвитку особистості. У психологію, з одного боку, проникали еволюційні

ідеї, а з другого – здійснювався прорив психології у простір суміжних наук. В.А. Роменець фіксує наступну логіку розвиткового руху психології: рух – дія – рефлекс. “Дія стає домінантною у психологічних пошуках” [Там само, с. 27]. Психологія створює себе як позитивна наука, що відкидає принцип свободи волі на користь принципу рефлекторного відображення (спираючись на ідеї І.М. Сеченова, І.П. Павлова). Одержує розвиток проблематика адаптації людини до середовища. Ж. Піаже здійснює диференціацію двох сторін цього процесу в термінах асиміляції і акомодатії. Адаптація розглядається як активний творчий процес. “Творчість передбачає центрацію і децентрацію, що вказують на риси справжньої творчої оригінальності” [Там само, с. 34].

В.А. Роменець знову звертається до теми творчості, відзначаючи, що творча проблематика обговорювалася навіть у природничо-науковому напрямі психології (у працях Ч. Дарвіна, Т. Рібо, І.М. Сеченова, І.І. Мечників, у Харківській школі і творах С.Л. Рубінштейна). І.П. Павлов розвиває рефлекторну теорію творчого процесу, обґрунтовує творчі типи – розумовий, художній і змішаний, В.М. Бехтерев звертається до аналізу дитячих малюнків. “Перехід від принципу адаптації до принципу творчості був ознаменований психологічними пошуками неповторної, творчої індивідуальності. Це відобразилося навіть у рефлекторній теорії психічного. Принцип індивідуалізації розкриває “філософію життя” (непересічність життя, психічних явищ). З цим принципом пов’язані дільтейвські мотиви неповторності індивідуального людського існування. Була також підкреслена неповторюваність подій історичного процесу (Г. Ріккерт та ін.). З’являється описова психологія, яка розкриває унікальність психічних явищ” [там само, с. 34]. В.А. Роменець підкреслює, що саме інтерес до творчості і відхід на другий план адаптивної моделі поведінки людини повертає психологію до розробки проблематики особистості, що виявилася у вивченні темпераменту, характеру, інтересів, здібностей, обдарованості. Проблема біологічного і соціального знаходить розв’язання у теоріях інтеріоризації. Л.С. Виготський показує, що психіка творить інструменти, котрі дозволяють вибудовувати в ній нові культурні нашарування. С.Л. Рубінштейн розглядає самопізнання як механізм розвитку людини. Спира-

ючись на ці ідеї, В.А. Роменець приходиться до найважливішої тези: за допомогою пізнання себе, осягнення своєї індивідуальності, людина осмислює і вселюдське, і вже на цьому підґрунті здійснюється новий виток у пізнанні свого буття (своєрідне герменевтичне коло) – так за орбітою спіралі відбувається рух-поступ людини (і психології) до смислу. А рухаючись до нього, психологія, не дивлячись на свій відрив від філософії не відмовляється від інтелектуального спадку, а переосмислює у тому числі й філософські проблеми.

Отже, в концепції В.А. Роменця етапи становлення психологічної науки задані трьома способами витлумачення психічного і визначені трьома періодами: *субстанційним*, де постулюється структурна відповідність психіки та її субстанційної основи; *феноменологічним*, де наголошується діалектична зміна психічних явищ (феноменів) як способів самопізнання матерії і духу; *конструктивним* (період “освоєння”), де виявляється адаптивно-творчий характер психічного (у формах етичного, художнього, наукового і технічного освоєння світу).

Першому періоду відповідає розробка *ситуаційної сторони вчинку*, яка синтезує провідні теми історії психології (“предок – нащадок”, “учинок – звичай”, “нірвана – кама” (чуттєвий потяг), “мікрокосмос – макрокосмос”, “душа – вище існування”). Саме цей період охоплює міфологічну психологію, психологію Стародавнього світу і середніх століть.

Другий період присвячений розробці *мотиваційної сторони вчинку*, яка знаходить себе у лоні історико-психологічної проблематики “Я – інший”, “страждальність – самодостатність”, “інтелектуальне – моральне”, “свідоме і несвідоме”. Віхою даного періоду стає вивчення динамічних аспектів психічного й осягнення різноманіття форм її бачення та інтерпретації.

У третьому періоді у форматі історико-психологічної проблематики “соціальне – біологічне”, “самопізнання – самотворення” розкриваються в усьому різноманітті *діяльної сторони вчинку*. Однією з важливих ідей стає трактування психіки як інструменту пізнання і конструювання себе та світу. “Саме дія дозволяє людині не тільки пізнати, а й практично освоїти світ, спираючись на наукову, художню, моральну та інші форми діяльності, пристосовуючись до цього світу (принцип адаптації – від Г. Спенсера до Ж. Піаже та У. Ешбі), змінюючи цей світ (принцип твор-

чості – від О.О. Потєбні, О.М. Веселовського до Я.О. Пономарьова, М.Г. Ярошевського та ін.), унаслідок чого індивід формується як особистість, а проблема особистості... стає домінуючою витлумачення психічного...” [Там само, с. 44].

Вчинкова спіраль вибрана В.А. Роменцем як методологічна оптика, у підсумку дозволяє здійснити горезвісну інтеграцію психологічного знання. Вчинок, котрий розглядається як осередок психологічної системи, в історичному плані розгортає ситуаційні, мотиваційні, дієві і рефлексивні (післядіяльні) аспекти. Таким чином учинковий принцип веде до самопізнання. І самотворення (самопобудова), і психологія конструювання людини і світу науки виявляється в концепції В.А. Роменця, однак не в неklasичному, а у постнеklasичному розумінні. І знову актуалізується тема творчості: самопізнання і самотворення інтерпретуються вченим як ключові проблеми життєвого і творчого шляху людини. Культура ж у даній концепції аргументована як середовище, що вирощує і живить психологію. Культурологічний план аналізу дозволяє виявити, з одного боку, зв'язок психології із суміжними науками, а з іншого – історико-культурні теми, що пронизують психологію з глибини століть до сучасності. Дослідник неодноразово підкреслює онтологічно і гносеологічно складну природу *категорії вчинку* як загальнокультурного феномену, що створює методологічні підстави (“осередки”) системи психології й основи для всеосяжної періодизації історії психології. Саме це дає підстави обговорювати його теоретичну спадщину в термінах постнеklasичної раціональності. Ідеальною ж моделлю для творчого шляху В.А. Роменця є образ канонічної психології.

КАНОНІЧНА ПСИХОЛОГІЯ: ВІД ІДЕАЛУ ДО РЕАЛЬНОСТІ

Питання про те, що вкладав сам автор у поняття “канонічна психологія” [12], вимагає особливого ретельного вивчення й окремої наукової статті. Тут же буде запропонована довільна інтерпретація, “плід наукової фантазії” (Ю.М. Тинянов) різних граней канонічної психології як ідеального проекту дослідницьких устремлень.

Одна з граней канонічної психології – це вершинна психологія, екзистенційна психологія, психологія смислу, психологія повсяк-

денного культурно-історичного життя. До екзистенційної проблематики і психології смислу В.А. Роменець звертається у книзі “Життя і смерть у науковому і релігійному витлумаченні”, розвиваючи в ній тези про діалектику смислових даностей життя і смерті, показуючи, що завдяки пошуку смислу буття людина себе створює, і “як віднаходить сенс життя, а відтак воно й буде прожите” [30, с. 4]. Водночас знаходять поліфонійне звучання теми психології творчості, психології вчинку та ідея синтезу психологічного знання не стільки у системоутворювальній, скільки у смислоорієнтовальній вершині канонічної психології. Психологія “навколо своєї логічної – вчинкової ланки... вибудовує принципову життєву структуру наукових знань про психіку людини. І в цьому полягає її відповідальність перед людським життям” [Там само, с. 4]. Отож, у горизонті канонічної психології ставиться завдання встановити зв'язки психологічного знання із розробками суміжних наук у сфері проблематики життя і смерті людини, а в названій книзі В.А. Роменець реалізує діалог філософсько-психологічного знання і теологічного. Він показує, що не тільки у психіці особи наявні різні світогляди, котрі нерідко породжують внутрішні конфлікти, амбівалентності та інтелектуальну роздвоєність, але і чуттєвий світ, причому вкрай різноманітний і мінливий. Релігія відіграє психотерапевтичну роль, звільняючи людину від таких суперечностей, проте синтез задається ззовні, “тут не потрібна індивідуальна інтерпретація новопосталих проблем”, адже всіляке тлумачення вже передзадано. Однак, розширюючи сфери пізнання і заглиблюючи екзистенційний аналіз, знаходимо, що індивідуальне не протистоїть універсальному: “...лишень у найглибшій людській оригінальності, неповторності... відкривається вселюдське” [Там само, с. 7]. Чітко звучить у даній книзі важлива думка, що вкотре адресується постнеklasичній раціональності у плані толерантності та діалектичного розв'язання антиномій: “Через оригінальність і неповторність відбувається проникнення у загальне, яке об'єднує людей. Лише поверхнєве їх розділяє” [Там само, с. 32].

Філософія життя та описова психологія зосереджуються на проблематиці життєвого шляху особистості. Життя постає тут як орган пізнання: щоб пізнати ту чи іншу реальність – треба вжитися в неї і пережити все, що трапляється у повсякденні. Ідея надлюдини, що

виникає в цьому філософсько-психологічному контексті, знов повертає автора до психології ренесансного титанізму: “я те, що весь час повинно себе долати” [Там само, с. 31]. Звертаючись до роботи 1933 року Ш. Бюлер (“Життєвий шлях людини як психологічна проблема”), В.А. Роменець показує як самоздійснення уможлиблюється шляхом самовизначення. “Самоздійснення особистості припускає чіткі цілі життя, творчість, творення. Самовиконаність особистості залежить від її самовизначення, усвідомлення нею свого покликання”, мети, котра її інтегрує [Там само, с. 35]. Ш. Бюлер запропонувала ідеальну типологію життєвого шляху⁴, хоча очевидно, що життя повне варіацій. В.А. Роменець пов’язує самоздійснення і життєпобудову з категорією вчинку, і саме його теорія вчинку демонструє можливість синтезу теоретичних і прикладних завдань психології. “Основне осереддя, у якому переживається і виявляється життя, в якому можна побачити дійсну пружину його розгортання у часі, є вчинок, і перш за все вчинкові форми розв’язання суперечностей” [Там само, с. 52]. Учений розглядає життя цілісно – як “перманентно розв’язуваний єдиний учинок” (і тут доречно співвіднести це положення із діяльнісною концепцією О.М. Леонтьєва, для котрого життя поставало в образі потоку діяльностей як неподільних і молярних одиниць життя). “Вчинок – вузлова форма людської діяльності. Він виражається перш за все у ситуативних відносинах, які залежать і не залежать від людини” [Там само, с. 52]. Звідси походить ще одна грань канонічної психології – вчинок як методологічний принцип, що задає шуканий синтез багатства історико-культурного і психологічного знання.

У кожній із своїх книг В.А. Роменець розгортає вчинкову теорію, розкриваючи нові грані, звертаючись до прикладів, дивиться через оптику вчинку на нові реальності. І в названій книзі функціонують уже відомі нам категорії – ситуація, мотивація, дія, післядія. Життя протікає у рамках конкретності тих чи інших ситуацій. Провідна суперечність ситуації виявляється у її залежності і незалежності від

суб’єкта повсякдення; таким чином ситуація й освоюється (інтеріоризація, соціалізація, універсалізація), й одночасно в ній відкриваються неосвоєні горизонти (підґрунтя для екстеріоризації та індивідуалізації, унікального). У такий спосіб здійснюється дихання людини в культурі: освоєння і повертання смислів. Взаємодія ситуації та особистості стає перманентною. Завершеною ситуацію робить мотивація, у якій переплітається реальне та ідеальне (друге є “узагальнення життєвих відносин”, а перше – “результат відбору”, себто те, що з можливого стає дійсним). На цьому етапі виникає зміна життєвих моделей (своєрідна *гра моделями*, що цілком співвідноситься із дослідницьким конструктом, застосованим Ю.М. Лотманом в аналізі біографії О.С. Пушкіна – *гра стилями*). “Людина духовно живе, доки має нагоду створювати ідеалізовану мотиваційну модель світу. Процес мотивації як внутрішня рушійна сила вчинку також стає перманентним”. Саме за допомогою вчинку “людина заглиблюється у тенети життя” [Там само, с. 52]. І все ж життєве завдання особистості розв’язується цілою низкою вчинків. Шерег учинків і вистилає життєвий шлях конкретної людини.

Психологія В.А. Роменця – це *філософська психологія*. Ще одна грань канонічної психології виявляється у її спрямованості до філософських горизонтів психологічного знання. Окремі авторські висновки звучать майже сповідально. “Усвідомлення людиною можливості досягти завершеної вичерпаності життя і в результаті відмирання зв’язків зі світом побачити неможливість побудови нових зв’язків, можливо, позбавить смерть властивого їй трагізму” [Там само, с. 55]. Зауважимо, що вчений легко переносить категорії з однієї психологічної системи в іншу (граючи системами) і з їх допомогою розкриває нові смисли. Скажімо, В.А. Роменець використовує терміни Ж. Піаже, розширюючи можливості їх інтерпретації від конкретно-наукових до загальнонаукових і навіть до філософських категорій. “Центрація і децентрація – мотиви і способи тлумачення світу у зв’язку із спрямованістю

⁴ Відповідно до типології Ш. Бюлер, у віці 16–20 років виникають передумови для самоздійснення: 16–20–25–30 років – час пошуку себе і партнера, конструювання ескізу життя; в діапазоні 25–30–45–50 років – відбувається виявлення справжнього покликання, становлення професійної і сімейної ідентичності; 45–50–65–70 років – характеризується завершенням професійної діяльності та ризиком “душевної кризи як результату біологічної інволюції і скорочення часової перспективи”, у 65–70 років вектор смислопобудови перебуває у форматі руху від професії до захоплень [30, с. 35].

вчинків” [Там само, с. 55]. “Ці ідеї Піаже дають змогу зрозуміти, як людина здійснює розгортання свого життєвого шляху на ресурсі окремого переживання – в минуле і майбутнє, як зберігає цей шлях із його реальним та ідеальним компонентами у своєму уявленні” [Там само, с. 57].

В.А. Роменець відзначає, що психологічна зрілість охоплює такий смисловий конструкт, як *толерантність*, котра передбачає не тільки розуміння, а й ухвалення своєрідності іншого. “Психічна зрілість – це констеляція багатоманітних позицій бачення світу і дій відповідно до цього бачення. <...>. Зміна психічних моделей світу на життєвому шляху людини здійснюється у результаті усвідомлення їх практичної безпорадності, неприйнятності для інших людей, їх внутрішньої суперечності. <...>. Разом із зміною цих моделей світу змінюються ціннісні орієнтації людини” [Там само, с. 58–60].

Нарешті, канонічна психологія – це діалектична психологія, що створюється на пошуку єдності у різноманітті (моністичний принцип, що межово співпадає з ідеалом плюралізму). Вчинок як одиниця життя відбувається в океані різноманітних форм та у змістовленні світу (тим самим знімається психологічна антиномія “людина і світ”); осмислення вчинку стає механізмом розвитку особистості (буття людини в культурі припускає гармонійний ритм входження посередництвом вчинку в світ і занурення рефлексії у себе як осмислення досконалих діянь); творчий розвиток людини пов’язаний не тільки з реальними діями, але і з перетворенням багатства світу в уяві. Відтак бачимо, що в одній з останніх (уже канонічних) книг усі дослідницькі тематизми В.А. Роменця виявилися переплетені, взаємопов’язані, склалися у рефлексивно і екзистенційно складне, діалектично єдине ціле.

Вершиною життєвого шляху людини, за В.А. Роменцем, є досягнення нею зрілості, що саме собою “рідкісне явище” (і тут виникає перспектива співвіднести його вчення з концепцією самоактуалізованої особистості А. Маслоу). Примітно, що у вченні В.А. Роменця про життєвий шлях людини вступають у діалог найрізноманітніші психологічні підходи. “Зріла людина як *мікрокосмос* уміщає в собі весь великий світ (*макрокосмос*), знає себе саме як світ малий” [Там само, с. 74]. Причому механізмом психологічної зрілості тут є *взаєморозуміння*. Природа людини розкривається у різноманітті її відносин зі світом і ставлень

до інших людей. “Індивід, проте, не проявляє *всієї своєї* природи, а лише ті якості, які потрібні іншому <...>. Психічна зрілість людини виражається не просто у визнанні самоцінності іншого, а у здатності продуктивних взаємостосунків із ним, яке виявляється у взаємному збагаченні через духовну змістовність кожного” [Там само, с. 72]. В.А. Роменець диференціює особистість і характер як різні рівні регуляції людського життя. “Головний мотив особистісного рівня поведінки – гідність людини” [Там само, с. 71], тоді як “провідний мотив характерного рівня дії – діяльнісні досягнення” [Там само, с. 72]. Отож звернення ученого до категорії гідності особистості стає ще однією гранню, що характеризує новаційний проект канонічної психології.

Таким чином, канонічна психологія являє собою дороговказ, тобто той ваблячий й одночасно недосяжний ідеал психологічного знання, якого прагнув В.А. Роменець. У цій авторській версії психології – чи відноситься остання до концепції життєвого шляху людини (вершинної зрілості як смислоорієнтованого ідеалу), чи переосмислює проблеми інтеграції психологічного знання – розкривається діалектика (гра) психології ідеальної і реальної, наукової і житейської (життєвої, повсякденної). Причому буденна психологія конкретної культурно-історичної епохи породжує певний образ психології, з допомогою якого ця наука осмислює і створює себе, породжуючи ті чи інші психологічні системи. В інтерпретації канонічної психології В.А. Роменця, запропонованої П.А. М’ясоїдом [4], репрезентується ідея, що дозволяє ще раз повернутися до конструктивізму як неявного методологічного настановлення (і виникає переформування з ідеями К. Гергена про роль психологічного просвітництва в соціокультурній модернізації суспільства): *створюючи психологічні системи, ми змінюємо образи психології, а завдяки зміні цих образів змінюється і культурно-історична психологія повсякденного життя*. Психологічна система – це своєрідне дзеркало (мікрокосм) для історичної психології, яка у процесі такого самоусвідомлення стає ще й канонічною (макрокосмом). Знову в індивідуальному відображається універсальне, звісно, як методологічний принцип.

А.В. Юревич, характеризуючи пізнавальну ситуацію в сучасній психології, вказав на три розриви, що визначають критичні лінії еволюції психологічної науки: а) між дослідженням

і психологічною практикою, б) між минулим і теперішнім часовими вимірами, а також в) між окремими фрагментами знання [33]. На наш погляд, проект канонічної психології В.А. Роменця, у якому сьогодні прочитуються постнекласичні дослідницькі настановлення толерантності, діалогічності і комунікативності, онтологічно і гносеологічно складної синтетичної організації знання, є однією з конструктивних відповідей на розв'язання окресленої проблеми. Відзначимо також, що виняткову актуальність і сучасність підхід В.А. Роменця знаходить у світлі міждисциплінарної практики культурно-історичної епістемології [21].

Міждисциплінарний дискурс, що дозволяє вивчати психологічний розвиток людини, не вириваючи його з різноманітності контекстів соціокультурного, культурно-історичного і повсякденного життя, є однією з ключових особливостей сучасної пізнавальної ситуації в науці. Всі загальнонаукові парадигми, що виникли в кінці ХХ століття і пов'язані з перебігом постмодернізму, синергетики, постнекласичної науки, культурно-історичної епістемології та антропологічного повороту [20], робили ставку саме на інтеграційні тенденції і комунікативну раціональність. Проте дивним чином ці розкидані по різних парадигмальних нішах ідеї виявилися сконцентрованими у проекті канонічної психології В.А. Роменця, у зв'язку з чим на дослідників його творчості покладається важливе завдання – надати їм у сучасному пізнавальному контексті подальшого розвитку, реалізуючи тим самим живу діалектику унікального та універсального.

1. Гусельцева М.С. Культурно-історичний підхід В.А. Роменця: ідея культури та ідеї в культурі / М.С. Гусельцева // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 92–105.

2. Мусатов С. Сторінки пам'яті про В.А. Роменця / С. Мусатов // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 179–180.

3. М'ясоїд П. Володимир Роменець: від психології творчості до творчості у психології / П. М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 64–92.

4. М'ясоїд П.А. Курс загальної психології: [підручник] / П.А. М'ясоїд. – К.: Алерта, 2010. – Т. 1. – 496 с.

5. Роменець В.А. Історія психології: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1978. – 439 с.

6. Роменець В. А. Історія психології Стародавнього світу і середніх віків: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Вища школа, 1983. – 415 с.

7. Роменець В.А. Історія психології епохи Відродження: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1988. – 365 с.

8. Роменець В.А. Історія психології XVII століття: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1990. – 365 с.

9. Роменець, В. А. Історія психології епохи Просвітництва: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1993. – 568 с.

10. Роменець, В.А. Історія психології XIX – початку ХХ століття: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – К.: Вища шк., 1995. – 614 с.

11. Роменець В.А. Історія психології ХХ століття: [навч. посіб.] / В.А. Роменець, І.П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.

12. Роменець, В. А. Постанова канонічної психології / В. А. Роменець // Основи психології: [підручник; за заг. ред. О.В. Киричука, В.А. Роменця]. – 6-е вид., стереотип. – К.: Либідь, 2006. – С. 605–621.

13. Роменець В.А. Психологічні особливості формування мрії у старшокласників / В.А. Роменець // Радянська школа. – 1960. – № 6. – С. 26–31.

14. Роменець В.А. Психологія творчості: [навч. посіб.] / В.А. Роменець. – 3-є вид. – К.: Либідь, 2004. – 288 с.

15. Роменець В. А. Про логіку фантазії в письмових творах старшокласників / В.А. Роменець // Українська мова в школі. – 1958. – № 4. – С. 43–49.

16. Роменець В.А. Про стиль учнівських творів / В.А. Роменець // Література в школі. – 1957. – № 1. – С. 56–62.

17. Роменець В.А. Розвиток творчої уяви учнів на уроках літератури / В.А. Роменець // Література в школі. – 1957. – № 3. – С. 25–31.

18. Роменець В.А. Фантазія, пізнання, творчість / В.А. Роменець. – К.: Наукова думка, 1965. – 151 с.

19. Список праць Володимира Роменця та праць про його творчість // Психологія і суспільство. – 2011. – № 2. – С. 183–187.

20. Гусельцева М.С. Культурная психология: методология, история, перспективы / М.С. Гусельцева. – М.: Прометей, 2007. – 292 с.

21. Гусельцева М.С. Психологическое знание и культурно-историческая эпистемология / М.С. Гусельцева // Вопросы психологии. – 2011а. – № 3. – С. 3–16.

22. Мясоид П.А. Психология в аспекте типов научной рациональности / П.А. Мясоид // Вопросы психологии. – 2004. – № 6. – С. 3–17.

23. Овсяннико-Куликовский Д.Н. История русской интеллигенции: Итоги русской художественной литературы XIX века / Д.Н. Овсяннико-Куликовский / Собр. соч. – М.: Изд-во В.М. Саблина, 1907. – 272 с.

24. Раевский А.Н. Психология речи в советской психологической науке за 40 лет / А.Н. Раевский. – К.: Изд-во КГУ им. Т.Г. Шевченко, 1958. – 128 с.

25. Роменец В.А. В общении с первоисточниками (О хрестоматиях по психологии, подготовленных на психологическом факультете МГУ и выпущенных изд-вом МГУ) / В.А. Роменец // Вопросы психологии. – 1987. – № 1. – С. 172–175.

26. Роменец В.А. Особенности юношеской фантазии в процессе поэтического отражения действительности: Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук (по психологии). Научный руководитель – профессор А.Н. Раевский / В.А. Роменец / Киевский гос.

пед. ін-т ім. А.М. Горького. – К., 1960. – 16 с.

27. *Роменец В.А.* Особенности творческой фантазии в литературных сочинениях юношества: Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. пед. наук (по психологии) / В. А. Роменец / Киевский гос. пед. ин-т ім. А.М. Горького. – К., 1961. – 15 с.

28. *Роменец В.А.* Творческая фантазия и познавательный процесс: Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филос. наук / В.А. Роменец / АН УССР. Секция обществ. наук. – К., 1964. – 12 с.

29. *Роменец В.А.* Предмет и принципы историко-психологического исследования: Дис ... в форме научного доклада ... доктора психол. наук / В.А. Роменец. – К., 1989. – 42 с.

30. *Роменец В. А.* Жизнь и смерть в научном и религиозном истолковании / В.А. Роменец. – К.: Здоровье, 1989а. – 192 с.

31. *Рубинштейн С.Л.* Принцип творческой деятельности / С.Л. Рубинштейн // Вопросы философии. – 1989. – № 4. – С.88-96.

32. *Стоюнин В.Я.* Избранные педагогические сочинения. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.

33. *Юревич А.В.* Психология и методология. – М.: ИП РАН, 2005. – 312 с.

34. *Ярошевский М.Г.* Психология в XX столетии. Теоретические проблемы развития психологической науки. – М.: Политиздат, 1974. – 368 с.

35. *Kvale S.* Postmodern Psychology: A Contradiction in Terms? // Psychology and Postmodernism / Ed. S. Kvale. – L.: Sage Publ., 1994. – P. 31–57.

АНОТАЦІЯ

Гусельцева Марина Сергіївна.

Спадщина В.А. Роменця: від психології фантазії до проекту канонічної психології.

Стаття присвячена теоретико-методологічній інтерпретації наукової спадщини видатного українського психолога В.А. Роменця, детально розглядаються його ранні праці, присвячені вивченню фантазії і психології творчості, обговорюється концепція вчинку та її значення для історії і теорії психології, проводиться зіставлення культурно-гуманістичного підходу в психології з культурно-історичним, діяльнісним і міждисциплінарними підходами. Доводиться, що авторська версія психології українського мислителя є філософською, а способу його мислення притаманна винятково глибока діалектичність на шляху пошуку єдності у багатоманітні розуміння психіки і вчинку як її вершинного культурно-історичного новоутворення й універсального способу творчої присутності (буття) людини у світі. Закономірно, що запропонований ним проект канонічної психології вдало зреалізує постнекласичні дослідницькі настановлення толерантності, діалогічності і комунікативності, що у підсумку творчого шляху вченого уможливають онтологічно і гносеологічно складну метасистему доведеного, історично у змістовленого та філософськи обґрунтованого, психологічного знання.

Ключові слова: В.А. Роменець, психологія творчості, психологія вчинку, канонічна психологія, культурно-історична епістемологія, методологія, історія психології.

АННОТАЦИЯ

Гусельцева Марина Сергеевна.

Наследие В.А. Роменца: от психологии фантазии к проекту канонической психологии.

Статья посвящена теоретико-методологической интерпретации научного наследия выдающегося украинского психолога В.А. Роменца, подробно рассматриваются его ранние работы, посвященные изучению фантазии и психологии творчества, обсуждается концепция поступка и ее значение для истории и теории психологии, проводится сопоставление культурно-гуманистического подхода в психологии с культурно-историческим, деятельностным и междисциплинарными подходами. Доказывается, что авторская версия психологии украинского мыслителя является философской, а способу его мышления свойственна исключительно глубокая диалектичность на пути поиска единства в многообразии понимания психики и поступка как ее культурно-исторического новообразования и универсального способа творческого присутствия (бытия) человека в мире. Закономерно, что предложенный им проект канонической психологии удачно реализует постнекласические исследовательские установки толерантности, диалогичности и коммуникативности, которые в итоге его творческого пути делают возможным онтологически и гносеологически сложную метасистему целостного, исторически содержательного и философски обоснованного, психологического знания.

Ключевые слова: В.А. Роменец, психология творчества, психология поступка, каноническая психология, культурно-историческая эпистемология, методология, история психологии.

ANNOTATION

Guseltseva Marina.

V. Romenets's Heritage: From Psychology of Fantasy to Dream about Canonic Psychology.

The article is devoted to the theoretical-methodological interpretation of scientific heritage of outstanding Ukrainian psychologist V. Romenets. In the article the early works of Romenets, devoted to studying fantasy and psychology of creation, are considered; the concept of act and its significance for history and theory of psychology, are discussed; cultural-humanistic approach in psychology is compared with cultural-historical, action and interdisciplinary approaches. It has been substantiated that author's version of psychology of Ukrainian philosopher is philosophical, and exceptionally deep dialectics is a peculiar characteristic of his way of thinking in his search for integrity in diversity of understanding psychics and act as its peak cultural-historical creation and universal way of creativity being of a human in the world. Our project of canonic psychology successfully realizes post-neo-classical research instructions of tolerance, dialogic and communicativeness, which in the result of creative way of a scientist make ontologically and epistemologically complicated meta-system of accomplished, historically substantiated and philosophically substantiated, psychological knowledge, possible.

Key words: V. Romenets, psychology of creation, psychology of act, canonic psychology, cultural-historical epistemology, methodology, history of psychology.

Переклад з російської професора Анатолія В. Фурмана

Надійшла до редакції 25.03.2012.

ІСТОРИОГЕНЕЗ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО УЯВЛЕНЬ ПРО ЇЇ ЗМІСТОВИЙ ОБСЯГ, ДИСЦИПЛІНАРНУ ПОБУДОВУ ТА НАУКОВИЙ СТАТУС

Микола СЛЮСАРЕВСЬКИЙ

Copyright © 2013

Проблема та мета дослідження. Нагальною потребою розвитку кожної конкретної науки є обговорення питань щодо її змістових меж і глибин, логічної організації знання, яке вона покликана продукувати, її дисциплінарної побудови і наукового статусу. В пошуку відповідей на ці питання конкретна наука (наукова дисципліна) не лише констатує наявний стан речей, а й *конструює* себе, творить свій образ – як для самої себе, так і для реального та гіпотетичного споживача продукованого знання. Причому робити це варто з урахуванням тієї обставини, що багато сучасних соціогуманітарних наук “ще занадто молоді, аби вважати, що їхня структура в основному склалася” [22, с. 179].

Соціальна психологія належить, безперечно, до таких наук. Проблема її змістового обсягу, предметного простору, або, простіше кажучи, царини, яку вона має досліджувати, завжди стояла і продовжує стояти з особливою гостротою. До цього спричинилася розмитість, очевидна невиразність і, слід нарешті визнати, неадекватність її образу як наукової дисципліни, створеного, на жаль, зусиллями переважно самих соціальних психологів. Тому для вирішення означеного кола питань потрібно мати своєрідну арбітражну інстанцію. Роль такої арбітражної інстанції, на нашу думку, може виконати звернення до *історіогенезу соціальної психології*, до її першовитоків.

Зазвичай у дослідженнях з історії наукових дисциплін домінує так звана стратегія *презентизму*, що спонукає розглядати ідеї й теорії минулого з позицій сьогодення. Ця неодноразово критикована стратегія в багатьох випадках виправдана, адже без неї почасти взагалі неможливо окреслити об’єкт історико-наукового пізнання. Проте її не слід абсолютизувати. У розвитку тієї чи тієї наукової дисципліни нерідко виникають ситуації, коли потрібно йти від протилежного: поглянути на сучасне

цієї дисципліни з позицій її минулого. Така, можна сказати, ревізія сучасного з погляду відповідності первинному проекту видається сьогодні вкрай нагальною для дальшого розвитку соціальної психології.

Отже, **мету** нашого дослідження вбачаємо в уточненні змістового обсягу, предметного поля, структури та наукового статусу соціальної психології на основі реконструкції її історіогенезу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Невиразність образу й відтак наукового статусу соціальної психології зумовлює передусім тлумачення її як дисципліни, що нібито за самою своєю сутністю, за своїм предметом є маргінальною чи “гібридною” галуззю наукового знання, котра посідає проміжне місце між соціологією і психологією – науками, у надрах яких вона нібито зародилася, і через те мало не головна її місія полягає в тому, щоб слугувати для цих “батьківських” наук “мостом”, “коридором”, одне слово, певною сполучною ланкою [1; 25; 26; 31; 32; 41]. За таким тлумаченням стоїть той (як буде видно з викладеного далі, історично випадковий) факт, що у Сполучених Штатах Америки протягом кількох десятиріч соціально-психологічна проблематика розроблялася переважно (хоча й не тільки) вченими як із психологічною, так і з соціологічною освітою. Працювали вони відповідно в наукових установах та колективах як психологічного, так і соціологічного профілю, викладали на факультетах як психології, так і соціології. Природно, що їхні погляди на соціальну психологію і дослідницькі підходи помітно різнилися, що зрештою й призвело до появи доволі химерних термінів-покручів: “психологічна соціальна психологія (ПСП)” і “соціологічна соціальна психологія (ССП)”. Поділ між цими двома соціальними психоло-

гіями закріпився й на інституційному рівні: секції соціальної психології були створені як в Американській психологічній асоціації, так і в Американській соціологічній асоціації.

Ці дві дисциплінарні гілки американської соціальної психології розвивались як паралельні лінії, що майже не перетиналися, доки у 60–70-х роках минулого століття відбулося загострення багатьох внутрішньо- та зовнішньополітичних проблем, з якими зіткнулися тоді Сполучені Штати, що поставило на порядок денний питання соціальної релевантності їх обох. Це, своєю чергою, зумовило появу на сторінках американської наукової періодики теми роздвоєння соціальної психології [5; 30; 54; 57; 60].

Першим чи, принаймні, одним із перших порушив її відомий соціолог, котрий плідно працював у царині соціальної психології, Т.М. Ньюкомб. У статті “Соціально-психологічна теорія: інтеграція індивідуального і соціального підходів”, що нині вважається хрестоматійною, він розкритикував і соціальних психологів із психологічною освітою – за те, що “применшують або навіть ігнорують природу соціальної структури, членами якої є їхні обстежувані”, і тих соціальних психологів, котрі отримали соціологічну освіту, – за те, що “не враховують біологічних і психологічних умов, за яких людські організми вибірково користуються своїм середовищем”, фактично уподібнюють ці “організми” до “порожніх посудин, які заповнює культура” [30, с. 17]. Перспективу подолання наявних ганджів американської соціальної психології Ньюкомб убачав у тому, що вона в обох своїх версіях – психологічній і соціологічній – має повною мірою усвідомити “як реальність психологічних процесів, так і реальність соціальної організації” [Там само, с. 18]. “<...> Мені б хотілось, аби розвиток соціальної психології йшов шляхом вивчення як психологічних, так і соціологічних проблем. Я чекаю на теорію, котра б урахувала природу психологічних процесів не більшою і не меншою мірою, ніж реальні умови групового життя, у яких наявний перебіг цих процесів”, – таким кредо завершував він згадану статтю [Там само, с. 31].

Слідом за Т.М. Ньюкомбом наведені тези з більшими чи меншими видозмінами потім неодноразово повторювали, до речі, далеко не завжди на нього посилаючись, інші американські автори, які переймалися *темою*

роздвоєння соціальної психології [5; 17; 42; 44; 54; 57; 60]. При цьому (звернімо увагу!) психологічні процеси тлумачились як суто індивідуальні, несоціальні, що, за уявленнями американських соціологів, давало підстави відносити їх до царини психології, а “соціальні структури”, “умови групового життя” тощо мислились як винятково соціологічні сутності, тобто позбавлені власного психологічного змісту. “Систематичне встановлення зв’язків між особистістю і соціальною структурою означає не психологізацію останньої, а пояснення тих процесів, за допомогою яких соціальна структура впливає на індивідів”, – наголошував, наприклад, М.Л. Кон [17, с. 171]. За таких уявлень соціальну психологію справді можна тлумачити як маргінальну галузь науки, сполучну ланку (“місток”, “коридор”) між соціологією і психологією. Однак питання в тому, чи потрібно приймати на віру такі уявлення?

На жаль, останнє якраз і сталося з багатьма не лише західними, а й радянськими, а згодом і пострадянськими вченими. Річ у тім, що поява в американських наукових журналах теми роздвоєння соціальної психології збіглася у часі з періодом відродження соціально-психологічної науки в колишньому СРСР. Ініціатори її відродження, зрозуміло, читали ці журнали, і дехто з них сприйняв це суто американське інституційне роздвоєння, а відтак і міф про зародження соціальної психології в лоні двох “батьківських” наук, мало не за її головну методологічну проблему – аж до твердження, що “розуміння предмета соціальної психології та її статусу в системі наук залежить від розуміння предметів як психології, так і соціології” [1, с. 22]. Тим самим соціальна психологія прирікалася на роль “бідної попелюшки”, котра змушена шматочками відвойовувати в “батьківських” наук свій, не вельми зрозумілий для самих науковців предмет.

Особливо нав’язливо міф про “батьківські” науки та подвійну референцію соціальної психології насаджувався у загалом ґрунтовному і досі чи не найкращому підручнику Г.М. Андрєєвої, що перевидається досьогодні, пасаж із якого було щойно процитовано, а також у її наукових працях та підготовленій разом із співавторами хрестоматії [39]. Своєрідною парафразою цього міфу став і запропонований П.М. Шихиревим концепт *базової дисципліни*, згідно з яким американська соціальна психологія розвивається, мовляв, на базі психологічної науки, а західноєвропейська – на базі соціології [46].

Зі згаданих джерел тема подвійного походження та подвійного статусу соціальної психології перекочувала також в українську наукову та навчальну літературу часів незалежності [18; 26; 31; 32]. Щоправда, Л.Е. Орбан-Лембрик цілком слушно зауважує: “<...> Визнання факту (?), що соціальна психологія базується, з одного боку, на соціології, а з іншого – на психології, зовсім не сприяло становленню соціальної психології як самостійної науки” [31, с. 13]. Проте сам “факт” під сумнів не ставиться.

Найдивовижніше, що соціальні психологи в Україні та Росії вперто продовжують культивувати стереотип роздвоєння соціальної психології навіть тоді, коли висвітлювані ними реалії її сучасного розвитку, здавалось би, спонукають про нього взагалі забути. Так, О.В. Якімова у вступі до хрестоматії, названої не без відтінку такого собі дисциплінарного мазохізму “Соціальна психологія: саморефлексія маргінальності”, починає з того, що розглядає ті кардинальні зрушення, які намітилися у соціальній психології Північної Америки та Західної Європи внаслідок кризи 1970-х років. Слідом за європейськими авторами, котрих цитує, вона стверджує, що криза вирішилася доволі своєрідно, а саме (увага!) шляхом поділу дисципліни на дві соціальні психології, перша з яких дотримується “старої”, позитивістської парадигми, а друга спирається на засади соціального конструкціонізму [41, с. 8–9].

Отож – знову дві соціальні психології. Знову поділ, але вже зовсім інший. І якщо він такий значущий, як стверджує авторка, то колишнє розмежування на психологічну і соціологічну соціальну психологію навряд чи їй заслуговує на увагу. Аж ні. Поговоривши про парадигмальні зрушення, О.В. Якімова повертається до давно заїждженої теми: “Уявлення про пошуки соціальною психологією свого “обличчя” буде неповним, якщо залишити осторонь межовий характер соціопсихологічного знання, його подвійну референцію. Виникнувши на стику двох самостійних наук, психології і соціології, західна соціальна психологія має сьогодні “два обличчя” – психологічне і соціологічне” [Там само, с. 11].

Така позиція укладачки хрестоматії позначилась і на доборі її матеріалів. Значну їх частину склали праці американських соціальних психологів соціологічної орієнтації, тобто соціологів, що ідентифікують себе як соціальні психологи. На тлі феєричних (хоч нерідко й спірних) методологічних новацій К.Дж. Джер-

джена та Р. Харре їхні теоретизування виглядають, відверто кажучи, досить блякло. Якщо спробувати виділити головну інтенцію цих теоретизувань, то вона в сухому залишку полягає у пошуку відповіді на питання, як поєднати дві гілки американської соціальної психології – ПСП і ССП? Але, очевидно, завдання стояло поєднати у такий спосіб, щоб нічого насправді не поєднувати, бо внаслідок інституційного поєднання “соціологічні” соціальні психологи втратять своє місце у соціологічних інституціях і не зможуть посісти його в інституціях психологічних.

Звичайно, цю інтенцію ретельно впаковано у респектабельні міркування про потребу збереження проблемних полів, особливого кола інтересів, ключових понять ССП. І все ж проступає вона (ця інтенція) цілком рельєфно, передусім у публікації Ш. Страйкера [42], який зізнається, що для ССП, котра почуватись у соціологічному співтоваристві вельми незатишно (“існує в несприятливому, байдужому і навіть активно ворожому, оточенні” [Там само, с. 210]), об’єднання “двох психологій” було б рівнозначним катастрофі: соціологи-структуралісти з радістю позбулися б її на своїх факультетах, де й так програми із соціальної психології користуються серед студентів дедалі меншою популярністю.

Наведена публікація недвозначно засвідчує: обстоювання особливого статусу ССП пояснюється, якщо скористатися термінологією сучасних методологів науки, скоріше не когнітивними, а соціальними причинами – її адепти не хочуть утратити свого “місця під сонцем”. А з когнітивного погляду, ССП стає просто нецікавою для соціології, непотрібною їй галуззю, що й закономірно. Адже такі напрями соціології, як символічний інтеракціонізм, феноменологія, соціальний конструкціонізм тощо, досліджують де-факто те ж саме, що й соціальна психологія – психологічні аспекти соціального (байдуже, визнають це дослідники чи ні). То навіщо у системі соціологічного знання ще й вона?

Деактуалізувалась і теза про потребу врівноважування обмеженої у своїх методологічних підходах психологічної версії соціальної психології соціологічною версією як більш соціальною. Адже становище в американській ПСП, попри всі можливі застереження, істотно змінилось відтоді, як її критикував Т.М. Ньюкомб за ігнорування соціальної структури: “психологічні” соціальні психологи перестали

зациклюватися лише на лабораторному експерименті, вийшли в поле, вивчають особистість і міжособові стосунки в умовах реальних соціальних груп. Іншими словами, ігнорування, якщо й спостерігається, то меншою мірою, ніж раніше.

З огляду на все вищезазначене, проблема двох соціальних психологій і, отже, їх інтеграції, взаємодоповнення тощо стає проблемою вчорашнього дня. Навіть для США, не кажучи вже про Західну Європу, де така проблема взагалі не стояла. Проте стереотип подвійного походження і статусу соціальної психології виявився на диво живучим. На нього натрапляємо не лише у працях соціологів та психологів, а й у наукознавчих джерелах. Зокрема, відомий французький фахівець у галузі методології соціальних наук М. Доган, досліджуючи явище їх гібридизації, відносить до гібридних наукових дисциплін чи не першочергово соціальну психологію, стверджуючи, що її виникнення на стику із соціологією “позбавило колишню психологію величезної території” [11, с. 5].

Проти таких уявлень рішуче виступає, однак, його співвітчизник, один із найвидатніших соціальних психологів сучасності С. Московічі. “<...> У соціальній психології бачать засіб заповнення прогалін: з одного боку, дати внутрішній світ соціальному суб’єктові, а з другого – повернути індивідуального суб’єкта у зовнішній світ, тобто у світ соціальний. Психологія для одних і соціологія для інших – така нібито природа соціальної психології. За такого підходу соціальна психологія виявилась би водночас і гібридом, і наукою, що підбирає послідки, не використані іншими науками, близькими до неї”, – пише Московічі і додає: “<...> якщо врахувати все – і її сьогоднішня, і її минуле, – то стає зрозуміло, що цей імідж гібрида – не її імідж” [28, с. 25–26].

Становить інтерес у цьому проблемному контексті і погляд авторитетного британського історика науки Р. Сміта: “...соціальна психологія сутнісно є загальною дисципліною, що перебуває в основі спеціальних дисциплін – психології і соціології” [38, с. 289]. Звичайно, це можна заперечувати. Але погодьмося, “перебуває в основі” – це дещо інше, аніж є міждисциплінарною (маргінальною) галуззю, похідною від “батьківських” наук, їх гібридом чи слугує сполучною ланкою, “коридором”, яким соціологія і психологія між собою поєднуються.

Принципово новий погляд на місце у системі наук та міждисциплінарні зв’язки психологічної науки загалом, а відтак і соціальної психології, пропонує відомий російський психолог А.Л. Журавльов [13]. Наскільки нам відомо, він уперше, принаймні серед психологів, зважився відкрито заявити: *психологія не має і не може мати монополії на пізнання психічного*. Його, паралельно з нею, тією чи іншою мірою вивчають найрізноманітніші науки – від генетики та нейрофізіології до соціальних наук. Підкреслимо: соціальних наук у цілому, а не лише соціології. Звідси, за Журавльовим, випливають як потреба, так і реалії міждисциплінарних зв’язків психологічної науки та її окремих дисциплін, серед котрих одне із чільних місць й посідає соціальна психологія.

Ми тут не маємо змоги детально аналізувати далі концепцію А.Л. Журавльова. Однак важливо зазначити, що в ній дістає оригінальне пояснення, зокрема, інституціоналізоване “вкорінення” соціальної психології у структурі соціологічного знання. Це “вкорінення” розглянуто як певний рівень чи особливу форму міждисциплінарних зв’язків, що реально склалися між психологією та іншими науками. Причому не лише із соціальними. Так само “вкорінилася” в технічних науках інженерна психологія (як технічна спеціальність!), у медичних – клінічна психологія, у медичних і біологічних – психофізіологія. Однак, попри “вкорінення” в інших науках, усі ці дисциплінарні напрями продовжують розвиватися водночас і передусім як психологічні дисципліни. Такий, сказати б, незвичний, нетрадиційний тип міждисциплінарності названий науковець характеризує як притаманний саме психології [Там само, с. 21].

Але якщо психологія не має монополії на пізнання психічного, то чим тоді вона, і соціальна психологія як її складова, відрізняються від інших наук, які теж його вивчають? На нашу думку, тим, що для психології і, відповідно, для соціальної психології воно становить *предмет вивчення*, тоді як у межах інших наук його дослідження виконує, хоч нерідко й важливу, але *допоміжну функцію*. У цьому легко переконатися, звернувшись ще раз до праць соціологів, котрі переймаються соціально-психологічною проблематикою. Як констатує О.В. Якімова, пріоритетною темою їхніх метатеоретичних міркувань є пошук соціопсихологічного алгоритму, “корисного”

соціології [41, с. 14]. Про це ж говорить, формулюючи цільове призначення своєї статті, Р.Х. Тернер: “Моя головна мета полягала в тому, щоб здійснити інвентаризацію найважливіших в історичному плані підходів до вивчення особистості в суспільстві під кутом зору завдань побудови такої теорії соціальної динаміки, де особистість постала б як проміжна змінна” [44, с. 154]. Зрозуміло, що така постановка питання (особистість і ширше – психічне як таке – це лишень проміжна змінна) ніколи не може бути прийнятною для професійного психолога. А тому й усі проекти інтеграції ССП із ПСП були і є апріорі приреченими на невдачу.

Отже, соціальна психологія, як і кожна покликана до життя суспільною практикою наука, має визначати свої предмет і змістовий обсяг самостійно, виходячи із розуміння власних теоретико-методологічних підстав та історії розвитку, а не із витлумачення предметів наук, що з нею межують, як це видається деяким шановним колегам.

Але, перш ніж дати визначення предмета соціальної психології, вважаємо за важливе розставити крапки над “і” стосовно міфу про її походження, що потребуватиме бодай короткого історичного екскурсу. Здійснюючи такий екскурс, апелюватимемо до класичних праць, які становлять підмурівки соціально-психологічного знання, позаяк погоджуємося з В.І. Подшивалкіною, що сьогодні “звернення до класики науки – це характерна риса всіх наукових дисциплін. Одна з причин пов’язана з тим, що нагромаджуваний емпіричний матеріал призводить до втрати цілісного сприйняття явища, яке вивчається; відтак повернення до витоків у цьому разі є поверненням до ще не цілком препарованого об’єкта, коли через історичні причини класики ще такою мірою не вимотані частковостями і бачать об’єкт у бодай неповному, але цілісному вигляді. Крім того, з’являється можливість виявити логіку того, що у цих теоріях мало відбиток часу, а що витримує випробування часом. Іншими словами, звернення до історії дає змогу відділити частковості від усезагального” [6, с. 149].

До цього додамо, що, згідно із висновками С.О. Кравченка, традиційний, лінійний підхід

до старіння соціального знання більше не працює, оскільки ускладнення соціуму спонукає вчених до *постійного перевідкриття*, здавалося б, історично вичерпаних ідей, і відтак соціальне знання переходить з історично-контекстуального у *позачасовий час*¹ існування, в нову рефлексивну темпоральність, яка домінує нині [19, с. 16]. Те саме, безперечно, можна сказати і з приводу психологічного, зокрема соціально-психологічного, знання.

Отже, в гранично спрощеній, вульгаризованій інтерпретації, з-поміж апологетів якої можна назвати, скажімо, Р. Пенто та М. Гравітца, міф про походження соціальної психології має такий вигляд: були дві науки – психологія і соціологія, одна аналізувала природу людини, друга – природу суспільства, потім виникла соціальна психологія, яка аналізує ставлення людини до суспільства [35, с. 163]. Насправді ж усе було не зовсім так, а точніше – зовсім інакше. Це яскраво простежується на прикладі одного з визнаних батьків-засновників соціології Е. Дюркгайма, відомого своїм антипсихологізмом.

Проте цей антипсихологізм був досить дивним, як на сучасного соціолога. За Дюркгаймом, уся соціологія цілком – це *колективна психологія* [52, с. 47]. У чому ж справа? А в тому, що на той час соціології як такої... ще просто не було (проект її створення був лише проголошений О. Контом, і саме тому Дюркгайма справедливо вважають одним із її засновників). А психологія, щоправда в початковому стані, вже була. Історичним фактом є те, що її відокремлення від філософії та фізіології *передувало* виділенню соціології у самостійну дисципліну [8, с. 22]. Однак тодішня психологія, ще “намертво” прив’язана до фізіології родинною пуповиною, повністю зводила психічні явища до суто індивідуальних². Е. Дюркгайм же цікавився передусім такими явищами, як “колективна свідомість”, “колективні уявлення”, “колективні почуття”, “колективна увага” тощо. І виступав він насправді не проти психології, а проти зведення цих явищ до індивідуально-психологічних: “<...> Ми не бачимо ніякої неадаптивності у тій думці, що соціологія є психологією, якщо тільки при цьому додати, що соціальна психологія має свої власні закони, які

¹ Термін уведено М. Кастельсом [51, с. 16].

² Як можна було побачити з викладеного вище, таке розуміння психічних явищ властиве й для багатьох сучасних учених, зокрема для американських.

відрізняються від законів індивідуальної психології” [52, с. 47]. Тому Дюркгайма правомірно вважати рівною мірою й засновником соціальної психології [див. 46, с. 194].

Схожі до висловлюваних ним ідей можна виявити (це є вельми важливим під кутом зору відродження традицій вітчизняної соціальної психології) і в історії української соціогуманітарної думки. Так, у працях Б.О. Кістяківського, який вважав, що “кожна сім’я і суспільство, кожне громадянське об’єднання або професійне товариство базується на спільності психічних функцій їх учасників” [цит. за 47, с. 380], та А.С. Звоницької. Обстоюючи неможливість абстрактного протиставлення особи і суспільства, вона послідовно доводила, що психічне є не просто чинником суспільного життя, а його основою – у тому сенсі, що всі суспільні відносини, всі людські стосунки, всі соціальні зв’язки мають психологічну природу [15].

Отож-то те, що ми сьогодні називаємо “соціологія”, і те, що називаємо “соціальна психологія”, спочатку формувалось як одна галузь наукового знання, і соціальної психології було в ній вочевидь більше. Біля витоків цієї галузі стояли видатні мислителі, корифеї суспільної думки, котрі мали здебільшого філософську, юридичну або філологічну освіту і дуже широке коло наукових інтересів. Тому однозначне віднесення їх, як це часто нині робиться, до соціологів, психологів чи соціальних психологів є вельми проблематичним, іноді недостатньо коректним або й узагалі курйозним. Так, у згадуваній вже О.В. Якимової читаємо, що серед батьків-засновників соціальної психології “були як відомі психологи (Тард, Лебон, Фройд, Левін, Олпорт), так і класики соціологічної думки (Дюркгайм, Мід, Кулі, Гофман)” [41, с. 11]. Тут маємо цілий букет натяжок, пересмикувань, а то й відвертих нісенітниць, адже, наприклад, Тарда та Лебона в довідкових виданнях називають найчастіше соціологами, інколи соціальними психологами (і водночас соціологами, криміналістами тощо), але *ніколи* – психологами, якими вони в традиційному розумінні й не були. А філософ за освітою Дж. Г. Мід, як відомо, *ніколи* не вважав себе соціологом³,

протягом усієї своєї університетської кар’єри викладав соціальну психологію і як соціолог здобув визнання лише посмертно, після публікацій Г. Блумера, котрий оголосив його вчення символічним інтераціоналізмом [див. 53, с. 75]. А от учених, яких можна беззастережно назвати “відомими психологами” серед авторів перших соціально-психологічних теорій, які з’явилися на рубежі XIX–XX століть, за винятком В. Вундта, якраз і не було. І, напевно, саме тому та сфера наукових знань, про яку йдеться, спершу почала оформлюватись як соціологія, а не як соціальна психологія.

У своїй соціологічній іпостасі вона дедалі більше “об’єктивувала” свій предмет, убачаючи його в соціальних інститутах і соціальних статусах, утім не відмовлялася повністю і від пізнання суб’єктивних, тобто психологічних, аспектів суспільного життя⁴. Той же Е. Дюркгайм еволюціонував саме у цьому напрямку. На певному етапі цієї еволюції він почав бачити суть соціології в аналізі соціальних інститутів, бо, прагнучи виявлення законів суспільного життя, дійшов висновку, що сучасна йому соціальна психологія “скоріше є лише словом, яке позначає всілякі загальні розмірковування, суперечливі, неточні і без визначеного об’єкта” [12, с. 56]. Однак разом з тим Дюркгайм сформулював і концепцію колективних уявлень, яка за всіма ознаками є, безперечно, соціально-психологічною.

Предмет соціології визначають нині як соціальну реальність у єдності її об’єктивних і суб’єктивних вимірів [43], а для соціологів постмодерністської орієнтації взагалі існують лише суб’єктивні виміри (сенси і значення, які учасники суспільного процесу приписують своїм стосункам та діям [3; 7]). Але ж і соціальна психологія вивчає не що інше, як соціальну реальність у її суб’єктивних вимірах. Тому сфери досліджень сучасних соціології і соціальної психології неминуче перетинаються, взаємонакладаються. І саме з тієї ж причини їх предметно-змістові відносини це радше не міждисциплінарні, а *конкурентно зорієнтовні взаємопроникні зв’язки* (себто взаємно запозичують підходи, методи, методика і т. ін.), що, на нашу думку, цілком допустимо у пост-

³ З огляду на це, між іншим, спірною є й теза про те, що інтераціоналістська орієнтація у соціальній психології має соціологічне походження [2, с. 28].

⁴ Якщо б соціологія відмовилась од вивчення цих аспектів, то мала б вигляд, що не має нічого спільного з нинішнім своїм станом, адже не могла б спиратися навіть на свій головний метод – масові опитування, які відображають здебільшого не що інше, як певний зріз *психіки* людських спільнот.

модерністському методологічному дискурсі. Вказане, звісно, не означає, що соціологія повністю вичерпує суб'єктивні виміри соціальної реальності як предмет дослідження. Навряд чи вона спроможна їх вичерпати – принаймні доти, доки мислитиме ці виміри як проміжні змінні. Однак якщо б соціологія почала рефлексувати їх інакше, то була б уже не соціологією, а якимось варіантом соціальної психології. Утім, то її власна, внутрішньодисциплінарна проблема.

А ми наголосимо ще раз, що (з огляду на викладене) соціальній психології, аби випростатися на “повний зріст” власного упредметнення, не комплексувати з приводу надуманої маргінальності, належить визначатися зі своїм об'єкт-предметним, змістовим обсягом самостійно, з упевненістю у власних силах, а не ламати голову над тим, як би випадково не заступити на територію сусідніх наук. І точкою відліку в цій справі має слугувати, на наше переконання, *історія соціально-психологічної думки класичного періоду*, тобто та соціально-психологічна класика, котра була, за В.І. Подшивалкіною, ще не вимотана частковостями і, отже, могла бачити свій предмет цілісно, у повному обсязі, як того вимагали суспільні очікування та запити.

Не будемо намагатися “підправити” цю історію: перші, класичні, соціально-психологічні теорії (Е. Дюркгайм, В. Вундт, Г. Лебон, Г. Тард), рівневі популярності яких сучасний науковець може хіба що позаздрити, як відомо, не містять визначень предмета соціально-психологічної науки. Проте їх аналіз не залишає сумніву, що їхні автори вивчали чи (якщо так комусь більше подобається) намагалися вивчати психічні явища, емпіричними референтами (носіями) яких є не тільки або й не стільки окремі індивіди, а більш чи менш великі зібрання та об'єднання людей (так звані натовпи, етноси тощо). Такі явища найчастіше називають *надіндивідуальними*, хоча можливі й інші терміни. Наприклад, А. Маслоу послуговувався поняттям “трансперсональні феномени” [24].

Вважаємо, що найвагомий для подальшого вивчення цих явищ крок зробив один із творців теорії психології мас Г. Лебон [20], котрий фактично вперше концептуально осмислив та переконливо описав їх як емпіричну, чуттєво сприйману реальність. Тим самим він здійснив досі належно не оцінене⁵ епохальне наукове відкриття, на тлі якого всі його над-

мірні емоції та одіозні політичні оцінки, що піддаються нещадній критиці дотепер, видаються ущент другорядними. Звісно, й до Лебона чимало писали про колективну душу, групову свідомість. Звичайно, це відкриття було підготовлене багатвіковою філософською традицією холистичного способу мислення, найяскравішим утіленням якої стало гегелівське вчення про “об'єктивний дух”. На основі вчення Гегеля в Німеччині й склалася теорія психології народів (М. Лацарус, Г. Штейнталь, В. Вундт), з якою був добре обізнаний Лебон. Але психологія народів постулювала вельми абстрактні уявлення про надіндивідуальну психіку, допускала можливість її вивчення лише в упредметненому в продуктах культури вигляді (мистецтво, релігія, мова, міфи, звичаї тощо). А Лебон досягнув і відтворив цю абсолютно не пізнану на той час реальність як багатоманіття натуральних (“живих”) форм, що відтак можуть вивчатися науковими методами в польових умовах, хоч і не запропонував таких методів.

Ідеями пізнання надіндивідуальних психічних явищ, їхнього впливу на індивідуальну психіку були просякнуті й інші з перших соціально-психологічних теорій, що виникали на рубежі XIX–XX століть. Проте вже на початку 1920-х років, коли соціальна психологія заявила про себе як експериментальна дисципліна, вона категорично порвала із цими ідеями, тим самим різко звузивши свій предмет. “Соціальна психологія – це наука, котра вивчає поведінку індивіда тією мірою, якою ця його поведінка стимулює поведінку інших індивідів, або є реакцією на їхню поведінку; і котра описує свідомість індивіда як усвідомлення соціальних об'єктів і соціальних реакцій”, – декларував провісник експериментального етапу в розвитку соціальної психології американець Ф. Олпорт [49, с. 12].

Предмет соціально-психологічних досліджень було сутнісно зведено до індивідуальної поведінки, зумовленої впливом, або й простою присутністю, інших людей. А та частина втраченого соціальною психологією змістового обсягу, яку почали позначати терміном “колективна поведінка”, повністю відійшла до соціології. При цьому остання вивчала колективну поведінку переважно під кутом зору виникнення та закріплення її нових форм як елементів соціального ладу [4, с. 170]. Психоло-

⁵ Єдиним прецедентом гідного визнання наукових заслуг Г. Лебона є книга С. Московічі “Доба натовпів” [27].

логічне наповнення цих форм соціологів цікавило мало. Як наслідок, про психологічну феноменологію багатьох проявів надіндивідуальної активності людей ми сьогодні знаємо не більше того, про що писав свого часу Г. Лебон. Такою є справжня ціна звуження соціальною психологією свого предмета, хоча це звуження в зарубіжній соціально-психологічній історіографії й досі нерідко оцінюється як беззастережно продуктивне [56].

Дефініція Ф. Олпорта на кілька десятиріч окреслила пізнавальну територію соціальної психології. Із більшими чи меншими видозмінами її потім відтворювали інші автори. Щоправда, під впливом бігевіоризму із неї повністю “випарувалася” свідомість, зосталася лише поведінка. Наведемо найбільш типові приклади:

“соціальною психологією є наукове вивчення досвіду і поведінки індивіда у зв’язку з дією на нього соціального стимулу” [59, с. 8];

“соціальна психологія – це підрозділ психології, пов’язаний з конкретно-науковим вивченням поведінки індивідів як функції соціальних стимулів” [55, с. 1];

“об’єктом соціальної психології є вивчення залежності та взаємозалежності між індивідуальними поведінками” [61, с. 3].

Узагальнивши подібні визначення, Г. Олпорт висноує, що “переважна більшість соціальних психологів розглядає свою дисципліну як спробу зрозуміти і пояснити, який вплив справляє на думки, почуття та поведінку індивідів дійсна, уявлювана або гадана поведінка інших” [50, с. 3]. Таке обмежене розуміння предмета соціально-психологічної науки у 1970-х роках викликало гостру критику з боку західноєвропейських учених (С. Московічі, Г. Теджфел, Р. Харре та ін.), які зініціювали так званий антиамериканський бунт у соціальній психології. Вони змістили акцент аналізу на широкий соціальний контекст, реальні (неекспериментальні) ситуації взаємодії людей, міжгрупові стосунки, однак їм так і не вдалося визначити її предмет бодай таким чином, щоб він повною мірою увібрав у себе змістовий обсяг перших соціально-психологічних теорій, не кажучи вже про відображення її сутності як наукової дисципліни.

Наприклад, С. Московічі в 1970 році писав: “Я пропоную розглядати як головний предмет дослідження, характерний винятково для психосоціології (тоді він послуговувався цим

терміном. – М. С.), усі явища, які належать до *ідеології комунікації*⁶, з погляду їх генези, структури та функцій” [цит. за 28, с. 19–20]. Певне, відчуваючи недостатність такого визначення, Московічі у своїх подальших працях неодноразово його уточнював і змінював: “царина дослідження соціальної психології – це групи та індивіди, які творять свою реальність, керують одне одним і створюють як зв’язки, що їх поєднують, так і відмінності, які їх розмежовують” [58, с. 60]; “соціальна психологія – це наука про явища *ідеології* (когнітивні явища та соціальні уявлення) і *комунікативні феномени*. Усе це – на різних рівнях <...> людських стосунків: стосунків між індивідами, між індивідами та групами і між групами” [28, с. 20]; “соціальна психологія – це наука про соціальні уявлення, які об’єднують індивідів, заряджають їх енергією та надають сенсу існуванню суспільства” [29, с. 7].

Якісь із цих визначень більш прийнятні, особливо ті, де поряд із індивідами робиться наголос на групах; якісь менш вдалі. Та навряд чи бодай котресь із них можна вважати цілком задовільним, тим паче останнє, що демонструє типовий приклад того, на жаль, поширеного у сфері психологічної науки гносеологічного явища, яке А.В. Юревич називає розтягуванням центральної категорії часткової психологічної теорії на всю психологічну реальність [48, с. 180]. У даному разі такою категорією є соціальні уявлення.

Надмірна звуженість одних, як і невідмінність інших дефініцій предмета соціальної психології, на що досі хибують зарубіжні публікації, негативно позначаються на логіці організації соціально-психологічного знання, заважають зведенню його завершеної дисциплінарної побудови. Ілюстрацією справедливості цієї тези, гадаємо, може слугувати ситуація з тематикою психології мас, яку наприкінці ХХ століття буквально відродив з небуття, дав їй “друге дихання” все той же С. Московічі. Його “Доба натовпів” стала справжнім гімном цієї течії соціально-психологічної думки, котру він прирівняв за історичним значенням до політичної економії, стверджуючи, що ідеї цих “двох наук про людину” склали історію, “абсолютно конкретно вказавши на події нашої епохи” [27, с. 28]. Однак у виданому за його редакцією підручнику із соціальної психології, що витримав багато перевидань, зокрема й

⁶ Згідно з пізнішими поясненнями, які давав С. Московічі, такими явищами є системи уявлень та атитюдів [28, с. 20].

російською мовою, для психології має усупереч очікуванню віднайшлося лише вельми скромне місце в останній, присвяченій прикладним напрямом соціально-психологічної науки частині – поряд із такими, хоча й важливими, але далеко не наріжними темами, як расова дискримінація, пропаганда, поширення чуток тощо [40]. Отож навіть у тих випадках, коли на Заході вже й визнають правомірність розроблення тематики на кшталт психології мас, вона все одно не входить в основне “тіло” соціально-психологічного знання.

На цьому тлі у значно вираженішому світлі постає вітчизняна традиція побудови соціальної психології як наукової та навчальної дисципліни, що склалася ще за часів СРСР. Автори переважної більшості російських та українських підручників виокремлюють у соціально-психологічному знанні одні й ті самі структурні елементи, хоч і подають їх у різній послідовності:

- соціальна психологія особистості;
- психологія міжособового спілкування та міжособової взаємодії;
- психологія малих груп (інколи поряд із малими виділяють також середні групи);
- психологія великих груп і масових явищ;
- психологія міжгрупової взаємодії [1; 14; 25; 32; 33].

Тобто в основу структури соціально-психологічного знання вітчизняні науковці кладуть базисну категоріальну тріаду “особистість – група – взаємодія (спілкування)”.

Беручи до уваги історичні традиції соціально-психологічної думки і ту картину онтології психічного, що в ній зафіксована, такі уявлення про змістовий обсяг соціальної психології вважаємо на сьогоднішній день найбільш повними і найкраще логічно впорядкованими. Вони викристалізувалися у процесі дискусій щодо предмета соціальної психології, які точилися в колишньому Радянському Союзі наприкінці 1950-х – на початку 1960-х років. І тим, що ці уявлення сформувалися саме в такому вигляді, світова соціально-психологічна наука має завдячувати радянським соціальним психологам. У цьому їх безперечна історична заслуга, попри те, що загалом їхній теоретичний та емпіричний доробок ні за кількістю, ні за якістю не йде в порівняння зі здобутками американської та західноєвропейської соціально-психологічних традицій.

Що ж стосується власне *предмета* соціальної психології як такого, його формулювання, то тут радянські соціальні психологи істотно

не просунулися вперед порівняно із західними. Звернімося до найбільш відомого визначення, що належить Г.М. Андреевій, розтиражованого в підручниках інших авторів та в довідкових виданнях. Згідно з ним, предметом соціальної психології є закономірності поведінки та діяльності людей, зумовлені включенням їх до соціальних груп, а також психологічні характеристики цих груп [1, с. 11]. Неважко помітити, що воно має ті ж самі ганджі, слабкі місця, що й розглянуті вище визначення західних авторів.

Уразливість таких визначень бачиться в тому, що вони, по-перше, окреслюють радше коло емпіричних об’єктів соціально-психологічного дослідження, ніж ті явища, які потрібно досліджувати; по-друге, описують функціонування цих об’єктів у категоріях (поведінка, діяльність, комунікація), які допускають елімінацію психічного. Присутність психології в таких визначеннях не відчувається або відчувається вкрай невиразно, що й дає підстави для тлумачень соціально-психологічної науки як гібридної дисципліни, яка є трохи психологією, трохи соціологією, а в підсумку – ні сим, ні тим. Не рятують становища й спроби визначення предмета соціальної психології з допомогою категорій на кшталт “соціально-психологічна реальність” [31], що самі потребують визначення.

Тому, аби перестати бути ні сим, ані тим, соціальна психологія має чітко позиціонувати себе як *психологічну науку про соціальне, про його внутрішній (психічний) зміст* у всьому багатоманітті витоків і проявів останнього. Іншими словами, предмет соціальної психології має охоплювати все те, що відомо світовій психологічній думці про спільне життя людей, і те, що вона тільки “намацує” у цій царині, – від парадоксу Лап’єра до юнгівських архетипів колективного несвідомого. У її предметі слід враховувати і ту первинну зрощеність і нероздільність індивідуальних психічних процесів, що, згідно з ученням С.Л. Франка, втілюється в першоедності “ми” [45, с. 68]; і той “найглибший ґрунт спільного”, на основі якого, за В.А. Роменцем, тільки й стає можливою людська унікальність та неповторність [36, с. 77]; і те, що особистість, як доводить С.Д. Максименко, починається з любові, з духовної єдності двох люблячих істот, тобто задовго до фізичного народження і навіть зачаття [23].

З огляду на це, в низці попередніх публікацій [33, с. 11–30; 37, с. 13–36, 51–60] нами

запропоновано визначати **предмет соціальної психології** як *індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки*.

Маємо зауважити, що таке визначення закономірно веде до розширення уявлень про онтологію психічного, зокрема, про його надіндивідуальні формовияви. Розуміємо: це питання далеко не просте і навіть у певному сенсі дражливе, адже визнання онтології надіндивідуальної психіки завжди було каменем спотикання для психологів, вихованих на уявленнях про психіку як функцію високоорганізованої матерії. Але, по-перше, чи доречно й надалі цю високоорганізовану матерію зводити до ізольованого у черепній коробці мозку окремого індивіда? Психологічній науці, причому аж ніяк не лише релігійно-містичного спрямування, давно відомі ідеї, що відходять від такого розуміння субстрату психічного, наприклад, ідеї теорії поля К. Левіна [21] чи тлумачення О.М. Леонт'євим психіки як функціонального органу діяльності, а не мозку⁷. Згадані ідеї вочевидь не менш “фантастичні” від концепту колективної душі, і з успіхом, на наше переконання, можуть бути поширені на неї ж. Ніщо не заважає тлумачити її, скажімо, як той же функціональний орган діяльності. Це, власне, й роблять В.П. Зінченко та Є.Б. Моргунов, говорячи, що душа, психіка, свідомість можуть розглядатись як функціональні органи не лише індивіда, а й соціуму [16, с. 121].

А, по-друге, ще невідомо, чого більше в упередженому ставленні до надіндивідуальних психічних явищ – принципів сумнівів щодо їх реальності (заснованих на відсутності фізіологічних доказів існування їхнього субстрату) чи небажання порушити своєрідне табу на вивчення цієї реальності. Наявність такого табу недвозначно підтверджує С. Московічі: “<...> Про психологію мас судять так, коли б ішлося про астрологію, незважаючи на те, що найвидатніші мислителі й класики психології займалися нею. Я гадаю, що це тому, що вона недоступна експериментальній верифікації або математичному вираженню. Проте можна

також перевернути це твердження, заявивши, що її положення і не намагалися верифікувати або надати їм математичного вираження саме для того, щоб закріпити табу. Зневажливий смисловий відтінок, якого набула вокабула “психологія мас”, виявляє страх перед нею і, в кінцевому підсумку, перед людьми, солідарними із суспільством” [27, с. 22].

Утім, постає й інше питання: а чи так уже потрібно завжди докопуватися до субстрату психічних явищ, щоб їх вивчати? Занепокоєння з приводу субстрату стало просто-таки нав'язливою ідеєю, гносеологічним комплексом психологів, тоді як, приміром, соціологічне мислення зазвичай цією проблемою особливо не переймається. “Соціологія навіть на теоретичному рівні займається вивченням *суспільства* в його різних утіленнях (нехай то будуть соціальні норми, цінності, інститути, дії, взаємодії, агенти, актори тощо), а не природи суспільства”, – зазначає О.Б. Гофман [9, с. 22]. В онтологічному плані соціологічне мислення цілком задовольняється гранично абстрактними категоріями на кшталт “соціального цілого”, “соціальної реальності”, “соціальної форми руху матерії”. Тим часом очевидно, що у цих, зовні респектабельних категоріях, які забезпечують соціологам гносеологічний спокій з приводу онтології, насправді не більше емпіричного змісту, ніж у “фантастичних” поняттях колективної душі чи групової свідомості. То, напевне, й соціальній психології не слід бездумно відмовлятися од вивчення всього, що не узгоджується із традиційними ідеологемами субстрату. Тим паче, що неспростовні з погляду сьогодення ідеологеми завтра можуть виявитися таким собі флогістоном та їх безболісно замінити інші.

Звичайно, значна частина предмета соціальної психології (зокрема, надіндивідуальні психічні явища) не вписується в ту картину психічного, яку змальовує загальна психологія. Але це означає лише неповноту й незавершеність його усталеної картини. Адже так історично склалося, що дисципліна, яку позначають терміном “загальна психологія”, сформувалася не як теоретична підвалина чи каркас психологічної науки в цілому (про це див. наприклад, у [34]), а фактично як психологія індивіда, нехай і соціалізованого, соціально детермінованого тощо. Через те за-

⁷ О.М. Леонт'єв стверджував, що не можна заганяти свідомість “під черепну кришку”, оскільки це означає “загнати її в труну” [10, с. 308].

гальна психологія в її нинішньому вигляді не може самотужки бути стрижнем психологічного знання. Якщо виходити з низки методологічних міркувань, для яких тут бракує місця, разом із нею його стрижень мають утворювати, з одного боку, соціальна психологія, з другого – психофізіологія.

Отже, всупереч твердженням М. Догана, соціальна психологія не позбавляє психологічну науку її пізнавальної території, а навпаки, цю територію істотно розширює. І саме цим визначається статус соціальної психології як фундаментальної психологічної дисципліни та її місце у системі сучасного психологічного знання.

ВИСНОВКИ

Не вдаючись до надто детального відтворення основного змісту викладеного вище, вважаємо за можливе обмежитися такими підсумковими тезами:

1. Міф про зародження соціальної психології “в лоні двох батьківських наук” (соціології і психології) не витримує критики з погляду історичних реалій. Цей міф, а відтак і концепт подвійної референції соціальної психології, належать до контрпродуктивних підкутом зору перспектив її дальшого розвитку.

2. Як наука, що вивчає особливий клас психічних явищ, соціальна психологія є наукою психологічною і ніякою іншою бути не може. Тому прецеденти інкорпорації соціально-психологічного пізнання в інші науки слід розглядати як специфічні форми взаємодії (зв’язків) психології із цими науками.

3. Як і кожна наукова дисципліна, соціальна психологія має визначати свій предмет, змістовий обсяг і своє місце у системі наук самостійно, виходячи з розуміння власних теоретико-методологічних підстав та історії власного розвитку, а не із розуміння предметів наук, що з нею межують.

4. Предметом соціальної психології правомірно вважати індивідуальні та надіндивідуальні (групові, колективні, масові) психічні явища, що зумовлюються історичною та культурною єдністю людей, їх взаємодією, спільною діяльністю і виявляються в особливостях індивідуальної, групової та міжгрупової поведінки.

5. Соціальна психологія розширює предметне поле психологічної науки у цілому до його дійсних онтологічних меж, що зумовлює

її місце у системі психологічного знання як однієї з найважливіших, фундаментальних дисциплін.

1. Андреева Г. М. Социальная психология : учеб. для высш. учеб. заведений / Г. М. Андреева. – 5-е изд., испр. и доп. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 363 с.

2. Андреева Г. М. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы : учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 288 с.

3. Бергер П. Социальное конструирование реальности: Трактат по социол. знания : [перевод] / Питер Бергер, Томас Лукман. – М. : Моск. филос. фонд, 1995. – 322 с.

4. Блумер Г. Коллективное поведение / Г. Блумер // Американская социологическая мысль: тексты. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – С. 168–215.

5. Бутиль Р. Кризис в социальной психологии: опыт сравнения двух направлений / Р. Бутиль, Ч. Роуэд, Э. Свенсен // Социальная психология: саморефлексия маргинальности: Хрестоматия / РАН. ИНИОН. Лаб. Социологии; отв. ред. М. П. Гапочка; ред.-сост. Е. В. Якимова. – М. : ИНИОН, 1995. – С. 173–198.

6. Велитченко Л. К. Методологічні та теоретичні проблеми психології: програмний конспективний довідник / Л. К. Велитченко, В. І. Подшивалкіна. – Одеса: СВД Черкасов, 2009. – 279 с.

7. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии / Г. Гарфинкель. – СПб.: Питер, 2007. – 335 с.

8. Гофман А. Б. Социология Эмиля Дюркгейма / А. Б. Гофман // Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – 3-е изд., доп. и исправл. / Дюркгейм Э.; пер. с фр., сост., вступ. ст. и примеч. А. Гофмана. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – С. 7–44.

9. Гофман А. Б. Существует ли общество? От психологического редукционизма к эпифеноменализму в интерпретации социальной реальности / А. Б. Гофман // Социс. – 2005. – №1. – С. 18–25.

10. Дискуссия о проблемах деятельности / А. Н. Леонтьев // Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Смысл; Изд. центр “Академия”, 2005. – С. 303–338.

11. Доган М. Социология среди социальных наук / М. Доган // Социс. – 2010. – №10. – С. 3–13.

12. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. – 3-е изд., доп. и исправл. / Дюркгейм Э.; пер. с фр., сост., вступ. ст. и примеч. А. Гофмана. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – 400 с.

13. Журавлёв А. Л. Особенности междисциплинарных исследований в современной психологии / А. Л. Журавлёв // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / отв. ред. А. Л. Журавлёв, А. В. Юревич. – М. : Ин-т психологии РАН, 2007. – С. 15–32.

14. Журавлёв А. Л. Социальная психология : учеб. пособие / А. Л. Журавлёв, В. А. Соснин, М. А. Красников. – М. : ФОРУМ: ИНФРА-М, 2006. – 416 с.

15. Звоницкая А. Опыт теоретической социологии : Т. 1. Социальная связь / А. Звоницкая. – К. : И. И. Самоненко, 1914. – 294 с.

16. Зинченко В. П. Человек развивающийся: Очерки российской психологии / В. П. Зинченко, Е. Б. Моргунов. – М. : Тривола, 1994. – 304 с.

17. Кон М. Л. Социальная структура и личность: подлинно социологический подход к социальной психологии / М. Л. Кон // Социальная психология: само-

- рефлексія маргинальності: Хрестоматія / РАН. ІНІОН. Лаб. Соціології; отв. ред. М.П. Гапочка; ред.-сост. Е.В. Якімова. – М.: ІНІОН, 1995. – 252 с. – С. 161–172.
18. Корнєв М.Н. Соціальна психологія: підручник / М.Н. Корнєв, А.Б. Коваленко. – К.: Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка, 1995. – 304 с.
19. Кравченко С.А. Соціологія в русі до взаємодії теоретико-методологічних підходів / С.А. Кравченко // Соціс. – 2011. – №1. – С. 11–18.
20. Лебон Г. Психологія мас: [пер. с фр.] / Гюстав Лебон // Психологія народів і мас / Г. Лебон. – Челябінськ: Соціум, 2010. – С. 171 – 378
21. Левин К. Теорія поля в соціальних науках / Курт Левин; [пер. Е. Сурпина]. – СПб.: Реч, 2000. – 364 с.
22. Мазілов В. А. Історія психології в контексті історії гуманітарного знання (Рецензія на книгу Роджера Смита “Історія гуманітарних наук” і “Історія психології”) / В.А. Мазілов, Ю.Н. Слєпко // Методологія і історія психології. – 2009. – Т. 4. – Вип. 2. – С. 178–186.
23. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко. – К.: КММ, 2006. – 240 с.
24. Маслоу А. Психологія быття / Абрахам Маслоу. – М.: Рефл-бук, 1997б. – 304 с.
25. Мейжис І.А. Соціальна психологія загальної розвитку: учеб. посібник / І.А. Мейжис, Л.Г. Почобут. – К.: Миллениум, 2007. – Ч. 1. – 310 с.
26. Москаленко В.В. Соціальна психологія: підручник / В.В. Москаленко. – 2-ге вид., випр. та доп. – К.: Центр учбової л-ри, 2008. – 688 с.
27. Московичи С. Век толп: історический трактат по психології мас / Серж Московичи; [пер. с фр. Т.П. Емельяновой]. – М.: Академічний проєкт, 2011. – 395 с.
28. Московичи С. Область соціальної психології / Серж Московичи // Соціальна психологія. – 7-е изд. / под ред. Сержа Московичи. – СПб.: Пітер, 2007. – С. 18–35.
29. Московичи С. Соціальні представлення: історический взгляд / Серж Московичи // Психологічний журнал. – 1995. – Т. 16, № 1. – С. 3–18.
30. Ньюком Т.М. Соціально-психологічна теорія: інтеграція індивідуального і соціального підходів / Т.М. Ньюком // Сучасна зарубіжна соціальна психологія. Текст / под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоліной, Л.А. Петровской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – С. 16–31.
31. Орбан-Лембрик Л.Е. Перспективні напрямки розвитку соціальної психології в контексті реальних потреб суспільства / Лідія Орбан-Лембрик // Соціальна психологія. – 2003. – № 1. – С. 5–26.
32. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: посібник / Л. Е. Орбан-Лембрик. – К.: Академвидав, 2003. – 446 с.
33. Основи соціальної психології: навч. посіб. / Акад. пед. наук України, Ін-т соц. та політ. психології; за ред. М.М. Слюсаревського. – К.: Міленіум, 2008. – 496 с.
34. Петровський А.В. Теоретическая психологія як основа “общей” психології / А.В. Петровський // Вопросы психології. – 2000. – №4. – С. 3–8.
35. Пэнто Р. Методи соціальних наук: пер с фр. / Р. Пэнто, М. Гравитц. – М.: Прогресс, 1972. – 372 с.
36. Роменець В. А. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. / В. А. Роменець, І. П. Маноха. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
37. Слюсаревський М.М. “Ми” і “Я” в сучасному світі: Вибрані твори / М.М. Слюсаревський. – К.: Міленіум, 2009. – 340 с.
38. Смит Р. Історія психології: учеб. посібник для студентів высш. учеб. заведений, навчаючихся по напр. “Психологія” і психол. спец. / Р. Смит; [пер. с англ. А. Р. Дзюя, К. О. Россиянова]. – М.: Академія, 2008. – 403 с.
39. Сучасна зарубіжна соціальна психологія. Текст / под ред. Г.М. Андреевой, Н.Н. Богомоліной, Л.А. Петровской. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 255 с.
40. Соціальна психологія / под ред. С. Московичи. – 7-е изд. – СПб.: Пітер, 2007. – 592 с.
41. Соціальна психологія: саморефлексія маргинальності: Хрестоматія / РАН. ІНІОН; Лаб. соціології; отв. ред. М. П. Гапочка; ред.-сост. Е.В. Якімова. – М.: ІНІОН, 1995. – 252 с.
42. Страйкер Ш. Ще раз о двух психологіях / Ш. Страйкер // Соціальна психологія: саморефлексія маргинальності: Хрестоматія / РАН. ІНІОН. Лаб. соціології; отв. ред. М. П. Гапочка; ред.-сост. Е.В. Якімова. – М.: ІНІОН, 1995. – С. 199–212.
43. Тарасенко В.І. Соціологія // Соціологія: короткий енциклопедичний словник / за заг. ред. В.І. Воловича. – К.: Укр. Центр духовної культури, 1998. – С. 516 – 520.
44. Тернер Р.Х. Личность в обществе: вклад соціальної психології в соціологію / Р. Х. Тернер // Соціальна психологія: саморефлексія маргинальності: Хрестоматія / РАН. ІНІОН. Лаб. соціології; отв. ред. М.П. Гапочка; ред.-сост. Е.В. Якімова. – М.: ІНІОН, 1995. – С. 136–160.
45. Франк С.Л. Духовні основи общества. Введение в соціальну психологію / С.Л. Франк // Духовні основи общества / С.Л. Франк. – М.: Республика, 1992. – С. 13–146.
46. Шихирев П.Н. Сучасна соціальна психологія / П.Н. Шихирев. – М.: ИП РАН; КСП+; Делова книга, 2000. – 448 с.
47. Штейнберг С. Рецензія на Gesellschaft und Einzelwesen. Eine methodologische Studie von Dr. Th. Kistiakowski, Berlin. 1899. 205 p. // Жизнь. – СПб., 1899. – Т. 10. – С. 379–381.
48. Юрєвич А.В. Психологія і методологія: [монографія] / Андрей Владиславович Юрєвич. – М.: Изд-во Ін-та психології РАН, 2005. – 312 с.
49. Allport F.H. Social Psychology / F. H. Allport. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1924. – 433 p.
50. Allport G.W. The historical background of modern social psychology / G.W. Allport // The handbook of social psychology / Ed. G. Lindzey, E. Aronson. – 2nd ed. – Addison-Wesley, 1968. – Vol. 1. – P. 3–56.
51. Castells M. The Rise of the Network Society / Castells M. – 2nd ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 594 p.
52. Durkheim E. Sociologie et philosophie / E. Durkheim. – Paris: PUF, 1924. – 228 p.
53. Farr R. Roots of Modern Social Psychology (1872–1954) / R. Farr. – Oxford: Wiley-Blackwell, 1996. – 206 p.
54. House J.S. The three faces of social psychology / J.S. House // Sociometry. – 1977. – Vol. 40. – P. 161–171.
55. Jones E.E. Foundations of social psychology / E. E. Jones, H.V Gerard. – New York: Wiley, 1967. – 743 p.
56. Kruglanski A. The making of social psychology / A. Kruglanski // Handbook of the History of Social Psychology / A. W. Kruglanski, W. Stroebe (Eds). – New York: Psychology Press, 2012. – P. 3–17.
57. Liska A. E. The dissipation of sociological social psychology / A. E. Liska // American sociologist. – 1977. – Vol. 12. – P. 2–8.

58. *Moscovici S.* Theory and society in social psychology / S. Moscovici // The context of social psychology / Ed. J. Israel, H. Tajfel. – London : Acad. Press, 1972. – P. 17–68.
59. *Sherif M.* Social psychology / M. Sherif, C. Sherif. – New York : Harper & Row, 1969. – 636 p.
60. *Stryker S.* Developments in two social psychologies / S. Stryker // Sociometry. – 1977. – Vol. 40. – P. 145–160.
61. *Zajonc R.B.* Social psychology: an experimental approach / R. B. Zajonc. – Belmont : Wadsworth Pub. Co., 1966. – 120 p.

АНОТАЦІЯ

Слюсаревський Микола Миколайович.

Історіогенез соціальної психології як джерело уявлень про її змістовий обсяг, дисциплінарну побудову та науковий статус.

Стаття спростовує міф про зародження соціальної психології “в лоні” двох наук – соціології та психології, що спричиняє до тлумачення її як “гібридної” субдисципліни з невиразним науковим статусом. Уточнено місце соціальної психології у системі психологічного знання. Показано, що вона розширює предметне поле психологічної науки в цілому до його дійсних онтологічних меж і тим самим є однією з найважливіших, фундаментальних психологічних дисциплін сучасної соціогуманітаристики.

Ключові слова: соціальна психологія, історіогенез, змістовий обсяг, предметне поле, дисциплінарна побудова, науковий статус, система психологічного знання.

АННОТАЦИЯ

Слюсаревский Николай Николаевич.

Историкогенез социальной психологии как источник представлений о ее содержательном объеме, дисциплинарном строении и научном статусе.

Статья опровергает миф о зарождении социальной психологии “в лоне” двух наук – социологии и психологии, который ведет к истолкованию ее как “гибридной” субдисциплины с невнятным научным статусом. Уточняется место социальной психологии в системе психологического знания. Показано, что она расширяет предметное поле психологической науки в целом до его действительных онтологических пределов и тем самым является одной из важнейших, фундаментальных психологических дисциплин современной социогуманитаристики.

Ключевые слова: социальная психология, историкогенез, содержательный объем, предметное поле, дисциплинарное строение, научный статус, система психологического знания.

ANNOTATION

Slyusarevskyy Mykola.

Historical Genesis of Social Psychology as Source of Conceptions about its Notional Volume, Disciplinary Construction and Scientific Status.

The article denies the myth about germination of social psychology in “bosom” of two sciences – sociology and psychology, which causes its interpretation as “hybrid” subdiscipline with indistinct scientific status. The place of social psychology in the system of psychological knowledge has been clarified. It has been demonstrated that it expands the subject field of psychological science in general to its real ontological margins and is one of the most important, fundamental psychological disciplines of modern socio-humanitarian science.

Key words: social psychology, historical genesis, notional volume, subject field, disciplinary construction, scientific status, system of psychological knowledge.

Надійшла до редакції 5.03.2013.

КАЛЕНДАР МІЖНАРОДНИХ КОНФЕРЕНЦІЙ

20 червня 2013 року.

2-а конференція із прикладних якісних досліджень у психології (м. Дербі, Велика Британія).

Довідки: Dr. Carrie Childs, e-mail: c.childs@derby.ac.uk,

web: <http://www.derby.ac.uk/conferences/applied-qualitative-research-conference>

31 липня – 4 серпня 2013 року.

121-е щорічне зібрання Американської психологічної асоціації (м. Гонолулу, штат Гаваї, США).

Довідки: 750 First Street NE, Washington, DC 20002-4242, тел.: 800-374-2721; 202-336-5500,

web: www.apa.org/convention

5–7 липня 2013 року.

1-й об'єднаний євроазіатський конгрес із психотерапії (19-й конгрес Європейської асоціації психотерапії та 7-й Паназіатський конгрес із психотерапії) “Психотерапія без кордонів: минуле, сучасне та майбутнє” (м. Москва, Російська Федерація).

Довідки: Павел Окаев, e-mail: opa@msk.welt.ru, тел.: +7 (495) 933-78-78 доб. 119;

Софія Камалова, e-mail: eurasian.psy-chotherapy@gmail.com, тел.: +7 (916) 062-00-26, web: www.oppl.ru

ВОЛЯ ЧИ РОЗУМ, АБО ЩО ТАКЕ ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ?

Олександр БЛОКОБИЛЬСЬКИЙ

Copyright © 2013

До сторіччя Алана Тюрінга присвячується

Сторіччя з дня народження Алана Тюрінга, що було у центрі уваги світової наукової спільноти протягом усього 2012 року (проведено тисячі заходів у сотнях міст різних країн, зокрема й в Україні, у Донецькому національному технічному університеті), стало гарною нагодою для того, щоб ще раз звернутися до обговорення перспектив створення *штучної свідомості*, а також сучасного стану розуміння природи *людського інтелекту*. Тим більш, що, незважаючи на багаторічну традицію вивчення розуму, свідомості, мислення, розуміння і т. ін., в сучасній філософії ці теми залишаються найбільш дискусійними. З тестом Тюрінга, спрямованим на виявлення інтелектуальності обчислюваних машин, саме й пов'язаний один з авторитетних поглядів на інтелект як на маніпулювання символами.

Наука про штучний інтелект формувалася у форматі тенденції до прагматизації теоретичного знання, його центрування на вирішенні практичних завдань. Незважаючи на те, що розробки у сфері штучного розуму проводилися з урахуванням філософського спадку, саме практичні чинники зумовили шляхи розвитку нової науки. Починаючи із 50-х років ХХ століття, створення *штучного інтелекту* (ШІ) проводилося у двох напрямках: 1) з допомогою моделювання процесів мислення, сутність якого вбачалася у здатності до логічних міркувань, та 2) шляхом штучного відтво-

**Алан Метісон ТЮРІНГ
(1912–1954)**

рення структур людського мозку. Обидва підходи спиралися на досить спрощенні філософські узагальнення, які, проте, відштовхувалися від авторитетних метафізичних теорій. У праці “Свідомість vs моделювання мозку: ШІ повернувся до точки розгалуження” (1990) Х.Л. Дрейфус та С.І. Дрейфус показали, що “символьна” інтерпретація інтелекту наслідувала класичну філософську традицію, яка ототожнювала розуміння певної предметної сфери із побудовою її теорії. З цього погляду і людське мислення, й комп’ютерна

програма, репрезентують світ через створення символічних моделей, а тому можуть бути описані за допомогою одного інструментарію. Свій досконалий вигляд ця теоретична позиція отримала у так званій гіпотезі Ньюела-Саймона: “фізична символічна система містить необхідні та достатні засоби для проведення базових інтелектуальних дій, у широкому розумінні”. Інтелект тут фактично ототожнюється із системою (хоча й досить складною) фізичних символів.

Інший підхід, що конкурував із символічним, спирався на розробки Ф. Розенблатта. Його послідовники вбачали у штучному інтелекті модель системи нейронних зв’язків людського мозку. Перші результати в цьому напрямку були отримані ще У. Маккалоком та У. Піттсом у 1943 році. Створений наприкінці 50-х перцептрон у першому наближенні відтворював фізіологічні функції мозку. Проте

варто зазначити, що моделювання мозкової діяльності задля досягнення “інтелектуальності” машини, подібно до символічного підходу, абсолютизувало метафізику природничого позитивізму.

Історія конкурентної боротьби між двома зазначеними парадигмами ШІ стала прекрасною ілюстрацією до праці Т. Куна “Структура наукових революцій”, що з’явилася саме у той час (кінець 60-х): абсолютна перемога (у 70-і) “символістів” базувалася не стільки на об’єктивних перевагах їхнього методу, скільки на вдало організованій пропагандистській кампанії. Перипетії агона за кошти, ресурси і лабораторії прекрасно відображені в уже цитованій статті Дрейфусів. Цікаво інше – ні у рамках “символьного”, ані “нейронного” підходів (останній, знову ж на підтвердження теорії Куна, але ще більше П. Фойерабенда, який довів, що поразка однієї з наукових парадигм ніколи не може вважатися остаточною, взяв блискучий реванш у 80-ті), публічно дану обіцянку створити ШІ до початку 80-х не було виконано навіть частково. Плани були зірвані, незважаючи на фантастичний прогрес обчислювальної потужності комп’ютерів, швидкодію й обсяг пам’яті яких перевершив усі доступні природному інтелекту показники.

Філософське підґрунтя проблеми багатьом було зрозуміле вже в ті роки. Симптоматичною у цьому зв’язку є критика Дж. Сьорля, який у статті “Свідомість, мозок і програми” сформулював свій знаменитий уявний експеримент, що отримав назву “Китайської кімнати”. Пафос полемічного випадку Сьорля був спрямований проти процедур визначення наявності у комп’ютера інтелекту, що впливали з тесту Тюрінга. Відповідно до запропонованого Аланом Тюрінгом алгоритму перевірки “інтелектуальності” машини, людині пропонується сформулювати ланцюг довільних питань, отримавши відповідь на які (але не маючи можливості бачити “співрозмовника”, який перебуває за стіною), вона повинна визначити, хто є їх автором – машина чи людина. Комп’ютер проходить тест на інтелектуальність у тому разі, якщо його “відповіді” прийняті за людські.

Незважаючи на теоретичну витонченість тесту Тюрінга і той факт, що змагання між комп’ютерами у їх здатності проходити тест проводяться протягом більш, ніж 20 років, та демонструють вельми переконливі результати¹,

Сьорль вказав на його принципову недосконалість. З допомогою образу “китайської кімнати” він зміг довести нетотожність процесів оперування символами і мислення, пов’язаного з розумінням. У короткому викладі ситуацію можна змалювати таким чином. Уявімо собі людину, яка замкнена в кімнаті і має написані її рідною мовою вказівки до зіставлення певних речень китайської (якої вона не знає!) мови. Отримуючи ззовні одну з китайських фраз, людина знаходить з допомогою вказівок потрібне зіставлення і передає його за межі кімнати. Зовнішній спостерігач – уявімо, що це китаєць, – задавши осмислене питання китайською (перша фраза), отримує осмислену відповідь тією ж мовою (друга фраза) і переконується в “розумності” того, хто, перебуваючи всередині кімнати, “відповів” йому. При цьому замкнена у кімнаті людина, не маючи ані найменшого уявлення про смислову наповненість питання та відповіді, виконує лише механічну роботу. Якщо ототожнити “китайську кімнату” з комп’ютером, вказівки та маніпуляції з ним – із комп’ютерною програмою, а обмін питаннями і відповідями – з тестом Тюрінга, то стає зрозумілим, що говорити про інтелектуальність машини, яка проходила тест, передчасно. Послідовно критикуючи різні варіанти критики його “китайської кімнати” з боку кібернетиків (причому прихильників як “символьного”, так і “нейронного” підходів до ШІ), Дж. Сьорль показує, що розуміння як центральна складова мислення у машини повністю відсутнє [5, с. 382]. Втім, і його висновок про залежність “дійсних феноменів людської свідомості” від “дійсних фізико-хімічних властивостей” “людського мозку” в тій категоричній формі, яку надає йому автор [5, с. 398], також не є переконливим. Зрештою, “дійсний мозок” зовсім не обов’язково “виробляє” мислення і свідомість, понад те, продукує його після тривалого і специфічного соціально “налаштування”.

Роблячи спробу аналізу тих інтуїтивних уявлень про людський розум і мислення, від яких (можливо несвідомо) відштовхувалися творці перших моделей ШІ, легко помітити, що вони були схильні бачити в розумі статичну структуру, перехід між різними ієрархічними рівнями якої був повністю детермінований її внутрішніми зв’язками. З одного боку, такі уявлення цілком узгоджуються зі схемою дії

¹ Див., напр., сайт конкурсу на приз Г. Льобнера (<http://www.loebner.net/Prize/loebner-prize.html>).

обчислювальних пристроїв, а з іншого – усядишню висхідну до античності вченню про розум як ієрархію ідей. Однак задамося питанням: чи є людський розум (у всьому різноманітті своїх проявів – пізнанні, мисленні, свідомості, розумінні) чимось пасивним і статичним? Чи не йдеться про різні варіанти діяльності, спрямованість якої тільки частково визначається характером форм раціоналізування (у смислі набуття розуморозмірності) і значною мірою залежить від до- (а може й поза-) раціональних імпульсів?

Аристотель, арабські філософи, а слідом за ними і середньовічні схоласти, намагалися вирішити проблему поєднання статичності раціональних форм та активності розуму вченню про “діючий інтелект”, який немов би наповнює світлом космічного розуму розум індивідуальний. Пізніше, у XIII столітті, ця проблема трансформувалася в дискусію навколо питання про перевагу волі над розумом. Хоча предмет дискусії не був для християнської філософії новим – першість волі перед розумом обстоював ще Аврелій Августин, усе ж саме у XIII – на початку XIV суперечка набула нового загострення, що було спричинено як розвитком традиції природної теології, в лоні якої зароджувалася новочасна наука, так і все більш категоричним протиставленням істин віри істинам розуму (саме у їх такому порядку!). Аргументація захисників переваги волі над розумом – а їх ряди були вельми авторитетні, досить назвати імена Бонавентури, Петра Оліві, Джона Пекама, Дунса Скота, Вільяма Оккама, Петра Ломбардського, Ніколи з Отрекура² – не втратила своєї вагомості до сьогоднішнього дня. Зокрема, Дунс Скот указував на контингентність предмета божественного розуму (уявлення якого можна вважати своєрідною “заготовкою” творіння), оскільки етична та онтологічна значимість цього предмета задається божественною волею через актуалізацію одного з “поєднань” ідей у бутті і добрі³. Божественна воля є підставою дії божественного розуму [1, с. 233], і Бог може створити щось, що прямо суперечить розуму: “зробити одне і те ж тіло розташова-

ним у багатьох місцях, так само як... створити два тіла в одному і тому ж місці” [1, с. 267]. До речі, зі свого розуміння субординації волі і розуму Дунс Скот зробив цікаві висновки на користь інтуїтивного (вважай – досвідного) пізнання світу, що мали першорядне значення для розвитку емпіричної науки.

Треба вказати на те, що християнська теологія періоду схоластики формувалася як спроба граничного раціонального мовлення про Бога та створений світ. З часу написання Ареопагітик (відомих на Заході із IX століття у латинському перекладі Іоанна Скота Еріугени) і затвердження традиції апофатичного богослов'я теологічні істини не сприймалися як прямі характеристики божественної сутності. Це в кращому випадку були аналогії, хоча і побудовані із залученням усіх доступних на той момент раціональних засобів.

“Конвертувавши” раціональну *граничність* середньовіччя в сучасну, отримуємо уявлення про той культурний розум, який може (і повинен) бути еталоном при моделюванні розуму штучного. Як і багато століть тому, наш розум припускає потенційне існування багатьох варіантів “контингентних сполучень речей”, про які (у зв'язку з Божественним розумом) говорив Дунс Скот. Однак, якщо, згідно із середньовічними уявленнями, розум людини був приречений на сприйняття обраного Богом кращого зі світів, то в більш-менш вільному від теологічних впливів сучасному розумі приреченість на сприйняття саме “нашого” світу вимагає пояснення. Сьогодні ми знаємо про *альтернативні смислові універсуми*, які можуть спиратися на схожі чуттєві дані, але пов'язані з різними їх інтерпретаціями й, таким чином, різними культурними реальностями. Причому йдеться не стільки про “спрошення” об'єктивної реальності, скільки про різні її розуміння-інтерпретації (поза якими реальність перетворюється на штучну розумову конструкцію), тобто про різні “об'єктивні” реальності! Конкуруючі реальності виключають одна одну в актуальному сприйнятті, а наша “вірність” науковій картині світу, а не, припустимо, середньовічному символічному

² Див., напр., книгу П. Гайдена [2].

³ Я кажу, що божественний розум пропонує своїй волі певне сполучення (контингентних речей), що має нейтральний статус та не сприймається як істинне чи хибне..., і коли воно стверджується у бутті та дії через волю як визначене в той чи інший бік, тоді й сприймається як істинне, хоча до того пропонувалося волі як нейтральне [1, с. 231].

універсуму або міфологічній реальності, впорядкованій на основі тотемічних класифікацій, ґрунтується на легітимних у межах наукового світобачення методах (історичних, природничих і т.д.) взаємодії зі світом.

Сказане можна проілюструвати на такому прикладі. Уявімо, що перед нами малюнок, на якому зображено чи то кролика, чи то качку (так звану бістабільну фігуру), що відомий з позаминулого століття і що наочно демонструє активну природу нашого сприйняття. Залежно від *обраної* точки зору чи позиції, людина бачить качку або кролика. Для того щоб зрозуміти проблематичність феноменального рівня як основи нашого пізнання, задамося питанням про те, що ж саме – дзьоб або вуха, ми бачимо, дивлячись на верхню частину малюнка? Скільки б ми не вдивлялися в деталі, визначити смислове наповнення видимих ліній (у даному разі схематичність малюнка не має визначального статусу) можемо тільки виходячи з цілого. Екстраполюючи це положення у сферу досвіду в цілому, отримуємо парадоксальний результат: позавольової фіксації на певному варіанті контингентного поєднання речей *розум просто не мав би власного предмета!* Інша справа, що наша “схильність” до бачення окремого цілого настільки однозначна, що поза спеціальним акцентуванням уваги не сприймається як вольовий акт.

Завісу над таємницею “божественної” зумовленості людського сприйняття піднімають досягнення епістемології і когнітивної психології. До початку 80-х років (якраз до моменту очевидної кризи “символьної” і “перцептронної” парадигм створення ШІ) цікаві результати щодо вивчення людського мислення були отримані у психології та філософії. Сказане стосується зарубіжних авторів, таких як Ж. Піаже, Д. Брунер, У. Найссер, а також радянських психологів, що спиралися на праці Л.С. Виготського – О.Р. Лурія, О.К. Тихомирова та ін. Крім того, починаючи з 60-х активно розвивається (передусім у працях О.Р. Лурія, К. Прібрама) напрямок нейрофізіологічних досліджень мозкової діяльності.

Вказуючи на те, що мислення є різновидом цілеспрямованої [4, с. 310] людської діяльності [7, с. 5], дослідники-психологи зуміли вирізнити різні етапи розумового акту [напр., 4, с. 310–311], стадії становлення мислення у процесі онтогенезу (Ж. Піаже), а також відкрити соціальну природу підстав мислення

і механізми привласнення цих підстав у процесі соціалізації (Дж. Брунер). Закріплення легітимної інтерпретації реальності відбувається у процесі освоєння дитиною санкціонованих суспільством вимог (ретрансляторами яких щонайперше є вихователі), пов’язаних, зі свого боку, з панівним світоглядом. Звичайно, психологічне розуміння мислення як соціально зумовленої діяльності не може повністю взяти на себе функції теологічного імперативу про детермінованість розуму божественною волею. Проте, хоча в науці (зокрема, у психології), можна говорити про процеси, які підлягають емпіричній фіксації (скажімо, такі, як процеси “навчання” мисленню), що завжди пов’язані з певним *передзнанням* реальності як цілого, котре транслюється в культурі від покоління до покоління. Природа цього передзнання (тобто причини та способи виділення з нескінченності можливих світів кращого, або просто “нашого”) піддається науковій тематизації значно меншою мірою. Однак це і не так важливо. Досить і того, що, спираючись на сказане, стверджуємо, що наше мислення може здійснюватися тільки на засадах некритично засвоєних когнітивних схем, які передують нашому досвіду як “шаблон”, що “заповнюється” емпіричною інформацією та чуттєво збагачує даний зміст. Повертаючись до вищенаведеного наявного малюнку, висновуємо таке: ми *бачимо* вуха саме через те, що *очікуємо* зустрічі з кроликом (інакше йшлося б про дзьоб та качку); отож *уже на етапі сприйняття (одержання необхідного для мислення матеріалу) наш розум потребує вольового обмеження потоку інформації відповідно до певної дораціональної схеми.*

Будучи цілеспрямованою, соціально спричиненою (пов’язаною з певним актуальним завданням, що виходить за межі вроджених або звичних рішень) діяльністю [4, с. 310], мислення здійснюється на основі детермінуючих сприйняття *схем реальності* і в напрямку імовірного *вирішення проблемної ситуації*. Через подвійну позараціональність (по-перше, пов’язану із процесом здолання проблеми, у якому мислення здебільшого постає лише одним з можливих інструментів, по-друге, – з принциповою відкритістю раціоналізування в межах ніяк необґрунтованої когнітивної схеми), раціональні побудови людини у процесі перебігу мислення спираються на її емоції. Останні дозволяють відмовитися від послідовного розгляду всіх можливих, із

позицій розуму, шляхів розвитку ситуації і виконують, на думку О.К. Тихомирова, функцію евристик (логічних процедур оптимізації способів вирішення різних завдань) [7, с. 220]. Близькі погляди на роль емоцій висловлені в концепції П. Симонова, який бачив у них “компенсаторний механізм, котрий заповнює дефіцит інформації” [6, с. 36], що значуща для розв’язання задачі. Тут мисляча людина постає вже не просто як діюча, а й як така, котра підкорює своєму вольовому імпульсу обставини, загрозові для її успішності у вирішенні поставлених життєвих проблем⁴.

Первинність вольового начала перед власне раціональним у мисленні знайшла відображення у так званій “теорії драфтів” Даніеля Деннета, котрий багато років очолює Центр когнітивних досліджень Університету Тафтса. Згідно з його концепцією, людський мозок не просто сприймає потоки інформації із зовнішнього світу, але й виробляє своєрідні “начерки” (драфт походить від англ. – drafts) [8, с. 127], що вміщують отримувану інформацію як смисловий контекст. Драфти генеруються різними частинами мозку в різних поєднаннях і надлишковій кількості: “... протягом миті накидається щось подібне до безлічі мереж, які, своєю чергою, стають об’єктами безперервного редагування з боку інших процесів мозку... Важливо те, що вектор цих процесів спрямований у невизначене майбутнє, а їх еволюційний смисл полягає у підтримці інформаційного контакту з інформацією, що надходить зсередини організму та із зовнішнього середовища задля передбачення її можливих змін і підтримання в готовності адаптаційних механізмів... [8, с. 128].

Модель сприйняття-мислення, яка пропонується Д. Деннетом, враховує природні та соціальні передумови людського мислення і перетворює розум на заручника біологічно детермінованої волі. Це дає підстави автору говорити про те, що “природа зайнята будівництвом не епістемічних машин, а машин для виживання” [8, с. 130], що принципово відрізняє природний інтелект від штучного. Звичайно, обговорюючи цілі природи, ми завжди ризикуємо відхилитися від дослідницького шляху в сферу метафор, однак деннетівське визнання першості вольового початку-

джерела мислення над пізнавально-розсудливим вельми показово. Доречно взагалі задатися питанням, а чи точно міркування та виконання логічних операцій становлять сутність розуму як такого? Враховуючи, що мислення – це діяльність, яка вимагає вольового зусилля (на відміну, скажімо, від інстинкту) та пов’язана з необхідністю соціально зумовленого підтвердження наявності деякої реальності (що є сферою значень, задіяних у логічному мисленні понять), а також той факт, що мислення завжди співвіднесене із соціальною ситуацією (завданнями та їх рішеннями, контекстом, соціальною ідентичністю мислячого суб’єкта), відповідь на це питання не є настільки вже однозначною.

Понад те, самі поняття, крім власної відносності (у сенсі вкоріненості в одному з можливих варіантів реальності), зовсім не вичерпують того, що є базисом нашого мислення. Емпіричне наповнення загальних (та й одиничних!) понять релятивізовано до досвіду кожного конкретного суб’єкта і в кінцевому підсумку спирається на те, що можна слідом за Х.-У. Гумбрехтом назвати тілесною “присутністю”. Дійсно, один із центральних елементів мислення – розуміння – неподільно пов’язаний не тільки із “вписуванням” деяких образів (чуттєвих чи ментальних) у наявні когнітивні схеми, а й з редукацією семантичного наповнення форм думки до інтуїтивно очевидних, звичних станів суб’єкта, що знаходить відображення у переживанні “задоволення”, яке супроводжує момент усвідомлення чогонебудь. “Звичні стани” в даному випадку пов’язані з набутими раніше, в основному в дитинстві, навичками у поведженні з об’єктами (як матеріальними, так і абстрактними), що дозволяє знову говорити про позараціональні підстави раціональної діяльності.

Отже, ще раз підкреслимо, що шлях моделювання інтелектуальної діяльності, намічений понад півстоліття тому і пов’язаний з уявленнями про людський розум як про логічний автомат, який перетворює однозначні інформаційні сигнали в однозначні відповіді – саме з цієї традицією органічно пов’язаний тест Тюрінга – хибний не в деталях, а по суті. Мислення як реалізація розуму – це першочергово процес визначення волі до: а) розв’язання

⁴ Цікаво, що отримані висновки узгоджуються з тією картиною розвитку наукового знання, яка склалася у філософії науки: боротьба між конкуруючими “парадигмами”, “теоріями”, “науково-дослідними програмами” ніколи не спирається лише на панівні в науці критерії раціональності, норми і цінності.

певної задачі, б) “нав’язування” зовнішньому світу “зручної” (соціально легітимованої) когнітивної схеми, яка моделює онтологічну реальність як семантичне поле мислення і діяльності, в) здійснення мисленнєвої роботи не завдяки орієнтації на істинний зразок, а на соціальні настановлення, які в загальному плані можна звести до імперативу утвердження власного Я (причому не тільки у штірнерівському, егоїстичному, сенсі, але і з погляду легітимації соціального суб’єкта як представника певної суспільної групи). Відтак і штучний інтелект, щоб стати подібним інтелекту природному, повинен створюватися не як сукупність логічних операцій над готовими поняттями (ідеями, символами і т. ін.), але як відкрита (в аспекті неможливості остаточної верифікації понять і висновків) система соціально легітимних вольових дій, здійснюваних у напрямку реалізації особою певних соціальних стратегій.

1. Блаженный Иоанн Дунс Скот. Избранное. – М., 2001. – 584 с.

2. Гайденко П.П. Научная рациональность и философский разум. – М., 2003. – 528 с.

3. Дрейфус Х.Л., Дрейфус С.И. Создание сознания vs. моделирование мозга: искусственный интеллект вернулся на точку ветвления // Аналитическая философия: становление и развитие. – М., 1998. – С. 401–432.

4. Лурья А.Р. Основы нейропсихологии. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 376 с.

5. Сёрль Джон. Сознание, мозг и программы // Аналитическая философия: становление и развитие. Антология / общ. ред. и сост. А.Ф. Грязнова. – М., Дом интеллектуальной книги, 1998. – С. 276–400.

6. Симонов П. В. Что такое эмоция? – М., 1966. – С. 36

7. Тихомиров О.К. Структура мыслительной деятельности человека (опыт теоретического и экспериментального исследования). – М., Изд.-во МГУ, 1969. – 304 с.

8. Юлина Н.С. Головоломки проблемы сознания: концепция Дэниела Деннета – М.: Канон+, 2004. – 544 с.

АНОТАЦІЯ

Білокобильський Олександр Володимирович.

Воля чи розум, або що таке штучний інтелект?

Важливість філософського обґрунтування будь-яких досліджень мислення та свідомості до сьогодення для багатьох залишаються “абстрактною” істиною. У статті аргументується зв’язок процесів моделювання свідомості та тих дотеоретичних настановлень дослідників, які можуть обговорюватися тільки з допомогою мовних засобів метафізики. Через те суперечки навколо штучної свідомості слушно розглядати як певне продовження класичних філософських дискусій.

АННОТАЦИЯ

Белокобыльский Александр Владимирович.

Воля или разум, или что такое искусственный интеллект?

Важность философского обоснования любых исследований мышления и сознания до сегодняшнего дня многих остается “абстрактной” истиной. В статье показана зависимость процессов моделирования мышления от тех дотеоретических установок исследователя, которые могут обсуждаться только с помощью языковых средств метафизики. Тем самым споры о путях построения искусственного интеллекта целесообразно рассматривать как продолжение классических философских дискуссий.

ANOTATION

Bilokobylskyi Oleksandr.

Will or Mind, or What is an Artificial Intelligence?

The importance of philosophical substantiation of any researches of thinking and consciousness still are “abstract” truth for many scientists. In the article the connection of the processes of simulation of consciousness and those pre-theoretical instructions of researches, which can be discussed only with the help of verbal means of metaphysics, has been discussed. For this reason it is correctly to consider the arguments about artificial consciousness as some continuation of classical philosophical discussions..

Надійшла до редакції 4.10.2012.

ДИСКО-КОМУНІКАЦІЯ ЯК ОСОБЛИВЕ МАСОВЕ ЯВИЩЕ

Олег СИНЕОКИЙ

Copyright © 2013

Постановка суспільної проблеми. Можливість чути, аналізувати, насолоджуватись звуковим світом цілої епохи подарував людству грампластинка. Комунікація є однією з важливих форм соціальної взаємодії як на макрорівні (соціальних систем), так і на метарівні (організації), а також мікрорівні (міжособистісне спілкування). Масова комунікація являє собою процес поширення інформації серед широкої аудиторії, тобто становить перебіг непрямой, опосередкованої, інформаційної взаємодії у великих спільнотах. Важливою складовою інформаційної субкультури є звукова культура або аудіокультура, що охоплює історію звукозапису (диско-рекордингу) як напрямку у вивченні загального процесу звукового відображення дійсності та організацію комунікативного обміну музичною аудіоінформацією.

Актуальність теми даного дослідження пов'язана із недостатнім пізнанням природи комунікаційних механізмів рушійних сил субкультур, розуміння яких може пояснити дію інформаційних впливів і стимулювати їх розвиток у соціально корисному векторі. Вивчення звукозаписувальних комунікацій невіддільне від дослідження матеріальних носіїв музичної інформації взагалі. Сучасна наука визнає звукозапис і фонограму (фонографічний продукт) як основні елементи звукозаписування, або системи відповідних комунікацій. Утім, співвідношення понять “звукозапис” і “рекординг”, до цього часу залишається поза увагою вчених цієї пошукової сфери. Переважно ці поняття існують окремо і розглядаються у різних концепціях переважно як самостійні, хоча й змістово споріднені. Кожне з названих понять заслуговує на глибоке теоретичне осмислення, яке тільки й може дати підставу для їх аргументованого методологічного порівняння і визначення логіко-змістового співвідношення. Аналіз наукової літератури з цієї проблеми, що стосується вивчення диско-

культури показав, що переважна більшість дослідників розробляли музикознавчий, соціологічний, культурологічний, філологічний та історичний її аспекти. Останнім часом феномену рок-культури приділяється значно більше уваги з боку науковців – більшою мірою філософів і соціологів (Г.Б. Власова, Н.Б. Гончарова, О.В. Касьянов, Г.Ю. Квятковський, Н.І. Комарова, І.Л. Набока, І.А. Новіков, І.П. Салтанович, А.Р. Тугушев, М.С. Цапко, І.А. Чижова та ін.). На жаль немає жодного системного дослідження проблематики диско-комунікації з погляду теорії соціальної комунікації. У сучасних глобальних інформаційних умовах феномен диско продовжує залишатися важливим фактором формування електронної культури. Цікавим видається дослідження суспільних причин та обставин становлення і розвитку цього феномену у системі соціальної комунікації в 1970–80-х роках у форматі соціалістичного соціуму.

Цілі, завдання, джерельна база та методологія дослідження. Метою роботи є комплексний розгляд теоретичних і прикладних проблем, пов'язаних з організацією музично-розважальної комунікації, зокрема, в умовах світової соціалістичної системи, та з еволюцією субкультурної відпочинкової взаємодії у фонографічній сфері. *Теоретико-методологічну основу* дослідження становлять загальноприйняті принципи – історизму, наукової об'єктивності, системності при висвітленні історичних фактів у контексті розвитку музичного звукозапису; а також соціально-комунікаційно-інформаційний і діяльнісний підходи до пізнання явищ сфери звукозапису. При аналізі походження і різних значень понять “диско” і “дискотека” використовувалися історико-генетичний та порівняльний методи. Для вирішення конкретних завдань застосовувалися методи історіографічного і термінологічного аналізування, інтерпретації та узагальнення,

бібліографічний і моделювальний. Проведене пошукування базується на репрезентативній емпіричній базі, яку складають, перш за все звуконосії (10 тис. примірників оригінальних вінілових грамплатівок, 8 тис. ліцензійних та контрафактних компакт-дисків, DVD та ін.).

Авторська ідея. Діско-культура – це складне, динамічне, багатомірне явище соціального характеру, яке має коріння в масовій культурі, котра залежить і водночас впливає на останню. Однак дотепер не існує однозначного наукового розуміння терміна “діско-комунікації”, тому це дослідження дає цьому пояснення. Доводиться, що діско як соціальне явище (музичний жанр) є факультативним (танцювальним) компонентом масової комунікації й має особливу інформаційно-комунікаційну природу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Терміном “масовидні явища” позначають стихійну масову чи колективну поведінку, яка зумовлена подібністю психічних станів, настроїв, стереотипів, установок, поведінкових реакцій у рамках життєдіяльності великої соціальної групи, спричинене механізмами зараження, впливу, наслідування, конформізму тощо. Найбільш характерними прикладами масовидних явищ є мода, чутки, релігійні зібрання, масові реакції на рекламу, паніка.

Такі поняття, як “масова культура”, “субкультура” і “контркультура”, хоча й багато в чому перетинаються, за змістом, усе ж не можуть уживатися як тотожні. Термін “масова культура” здебільшого застосовується до аналізу явищ ХХ століття у контексті феноменології засобів масової комунікації, відрізняється спрощеним витлумаченням міжособистісних відносин, розважальною стандартизацією змісту культури. Адже субкультура все-таки є частиною культури (діско-культура), або її окремою підпрограмою (дискотечний рух). У рамках окремих моделей соціальної субкультури вагома роль належить екстравагантним цінностям і формам їх артикуляції, а також нормам, що стосуються мужності й жіночності. Потрібно враховувати, що масова комунікація власних моделей поведінки провокує зміну поведінки суб’єктів у певному соціальному доквіллі, у тому числі й у форматі умовного діско-соціуму.

У середині 1970-х років почалася нова фаза рок-революції, пов’язана з появою панк-року, так званої нової хвилі. Що дивно, одночасно виникло таке діаметрально протилежне пан-

кові явище, як диско. За тлумачним словником Т.Ф. Єфремової, диск – це плоске коло або предмет у вигляді плоского кола [8]. З позиції звукового символізму, диск із отвором у середині означає цикл космосу із центром, що символізують порожнечу, трансцендентну та єдину сутність. Водночас існує досить багато інших визначень терміна “диск”. Повний список звукових записів певного виконавця, зазвичай музичних, випущених у різному вигляді в масовий тираж, об’єднаних у єдиний список за ознакою імені, під яким запис поширювався, називають дискографією. До царини останньої зазвичай відносять ті звукозаписи, які були випущені в тому чи іншому вигляді в масовий тираж на будь-яких носіях інформації. Важливою особливістю дискографії є її сортування. Шанувальники музики виокремлюють таку категорію, як обрана дискографія [4]. Тому в нашому випадку під диском пропонуємо розуміти круглий носій музичної звукової інформації, який виготовлений з поліхлорвінілу, що фактично за своїм змістом тотожний поняттю “вінілова платівка”, або “грамплатівка”. Коли мовитиметься про оптичні (цифрові) носії музичної інформації, то вживатиметься інший термін – “компакт-диск”.

Поняття “disco” утворилося як скорочення від французького слова “discotheque” – дискотека. Перекласти це можна, як “сховище дисків”. Примітно, що дискотека виникла набагато раніше власне дискомузики, природу якої розкривають два ключові слова – “джук-бокс” і “диск-жокей”. Умовним прабатьком дискотеки може вважатися джук-бокс – грамофон-автомат, заряджений двома-трьома десятками платівок, що програються на вибір при киданні в щілину дрібної монети. Такий апарат установлювався в кафе або ресторанах. У США джук-бокси увійшли до моди в 1930-ті роки й на межі 1940–50-х років подібні автомати розповсюдились й у західноєвропейських країнах. Джук-боки розташовувались у дешевих барах і молодіжних кафе та поступово збирали власну аудиторію, репертуар і навіть зірок естради. Саме джук-бокси були головним каналом поширення музики типу ритм-енд-блюз, а пізніше – соул.

До 1948 року вдосконалення звукозаписної техніки призвело до стрімкого розвитку грамофонної промисловості: почали випускатися довгогравальні грамплатівки, переносні програвачі, а музичні аудіозаписи стали мати величезний успіх й користувалися значним

попитом. Деякі автори вказують, що перші дискотеки з'явилися у Франції в середині 1950-х років [7, с. 22–25]. Загалом дискотеками називали нічні заклади, де звучала записана на платівках музика. Отож первинно дискотека стає альтернативою звичайних клубів, де музиканти виконували “живу” музику. Це вже пізніше під терміном “диско” стали розуміти музичний танцювальний стиль із ритмом 100–120 ударів у хвилину. І справді, споконвічно диско-музика призначена не для зосередженого слухання й споглядального сприйняття, а для того, щоб за її звуковим супроводженням танцювати в дискотеці.

Іншими словами, диско-комунікації стрімко стають високоцентралізованою галуззю звукомузичної промисловості, якій притаманна особлива технологічна й фінансова організація і якою управляють професіонали – продюсери й менеджери разом зі штатними авторами мелодій і текстів. Через технічно недосконалу відтворювальну апаратуру до слухачів не доходила вся повнота звучання, все різноманіття фарб виконання музичних творів. Ще на початку 1960-х років проблема високої точності аудіовідтворення безпосередньо була пов'язана із питанням про те, чи повинна була стати довгогравальна грамплатівка потужним провідником мистецтва і культури, або їй призначено бути другорядним засобом додатком до слухання “живої” музики [23, с. 152–154]. Значення цього факту і наслідків, що випливають із нього, легко відстежити в історичній перспективі, що докладно було розкрито ще в 1979 році радянським музичним критиком, музикознавцем, журналістом Л. Переверзевим на сторінках журналу “Ровесник” [25, с. 26–29]. Дискотека відноситься до окремого засобу й способу дозвілленевої діяльності. У закордонному співтоваристві, починаючи із другої половини ХХ століття, сформувалися теоретичні концепції, що взагалі розглядають дозвілля як складову тимчасового простору, як вид людської життєдіяльності, як психологічний стан людини, як ознаку цілісного способу життя, як сучасне втілення волі, як компенсаційний засіб [26]. Вважається, що саме індустрія дозвілля є найближчою до “глобальної індустрії” [2].

Соціальне самопочуття молоді – один з головних показників розвитку суспільства, що відображає рівень її громадянської свідомості. У країнах Західної Європи хобі як вид дозвілля здобуває особливого поширення в 1970-ті роки. У цей час відкривається багато хобі-

клубів за різними напрямками діяльності. Так, особливу популярність здобувають клуби аматорів музики. Саме від цього формату пізніше відмежувалися диско-клуби. У той час ніхто не міг відвідувати зал диско без того, щоб стати постійним членом клубу користувачів. У диско є офіційний рік народження – 1972-й. Цього року випущена композиція “Love’s Theme” групи LOVE UNLIMITED ORCHESTRA. Вона добралася до самих вершин світових хіт-парадів і ввійшла в історію як перша диско-композиція. В 1976–79 роках диско-ритми займали більш, ніж 70% музичних видань західних фірм грампласту. Приблизно такий же відсоток часу приділявся ними в музичних американських, британських західно-німецьких радіопередачах. В 1977 році піднявся справжній “диско-ураган” як у самих Сполучених Штатах, так і в усьому світі. За два роки кількість цих закладів збільшилася від сотні до 18 тисяч. Із другої половини 1970-х років багато з тих, хто вже вступив у зрілий вік, не могли позбутися спогадів про несправджені сподівання юності, у результаті одним зі способів психологічної компенсації й стали диско-танці “до впаду” [5, с. 56–57]. За визначенням Л. Переверзева, диско – це дитя великого міста, а його колиска – величезні студії звукозапису з найсучаснішим обладнанням [24, с. 26–29]. Д.П. Ухов писав, що рок-музика й диско ніякого особливого антагонізму не мають. Навпаки, обидва стилі генеровані із єдиного музичного кореня – ритм-енд-блюзу, з тією відмінністю, що “диско” скористалося новітнім на той період естрадним різновидом “соул”, тільки відтвореному на електронно-звукових комп'ютерах [33, с. 228–238]. У 1982 році цей дослідник зауважував, що дискотеки облюбували американські гомосексуалісти, тому що профспілки музикантів відмовилися обслуговувати їхні заклади [33, с. 229]. Стаття, що з'явилася в “Дейли-Ньюз” 19 березня 1987 року, аналізує це явище так: “Диско-феномен ставить перед собою конкретну мету: дати змогу випробувати у чистому вигляді “низинні емоції” в атмосфері загальної терпимості. Сексуальні заборони нарешті переможені. Гомо- і гетеросексуали, наркомани знаходять повну волю у ритмі музичного темпу. Це не вид розваги, а спосіб життя, що засмоктує, мов наркотики, що зазвичай супроводжують його. Диско-культура приносить величезні прибутки як її виробникам, так і алкогольній і наркотичній мафіям, які накрили дискотеки своєю павутиною. Використовують це явище й певні

політичні сили, зацікавлені в хаосі суспільства. Усі вони розкручують сатанинську диско-карусель” [12, с. 9–11]. Окремі дослідники стверджують, що диско як особливе соціальне явище виникло в Нью-Йорку в 1973 році у середовищі гомосексуалістів.

Насправді ж масовий попит на диско дійсно спричинили особливі соціальні передумови. Але про соціальний вплив не можна говорити абстрактно, адже він здійснюється по-різному в різних середовищах взаємодії. Ті інформаційні повідомлення, які спрямовані на почуття людини, краще спрацьовують, коли вони передаються аудіовізуальними засобами, оскільки маніпулюють не раціональними доводами, а почуттєвими образами, котрі спрямовуються на те, щоб викликати певний емоційний ефект [16, с. 19]. І справді, з 1977 року, після виходу музичного фільму “Лихоманка суботнього вечора”, у тому числі за допомогою засобів масової інформації, успішно впроваджувався “дискотечний” стереотип поведінки, а сама дискотека уявлялася ідеальним місцем для відходу від реалій повсякденної дійсності [31, с. 226–244].

Спеціально створене середовище переконання є досить розповсюдженим варіантом ситуації соціального впливу. Таким окремим середовищем і стає диско-культура, що має як субкультурні (особливі), так і контркультурні (девіантні) ознаки. Останні за своєю сутністю є проявами адиктивної поведінки, що вказують на зміни психічного стану людини. В. Менделевич визначає адиктивну поведінку як один з типів девіантності із прагненням особи дистанціюватися від реальності шляхом навмисної зміни свого психодуховного стану за допомогою прийняття окремих речовин, або постійної фіксації уваги на певних видах діяльності задля розвитку й підтримки інтенсивних емоцій [15, с. 78]. Деякі інші автори адиктивною (від лат. *addictus* – підкорятися) поведінкою називають глибоку залежність людини від певної непереборної сили – системи чи об’єкта, що вимагають від неї тотальної покірності [13, с. 778]. За останні 30 років відбулося значне поширення адиктивних розладів, урізноманітнилися їхні форми. У зв’язку із цим виникає питання з’ясування особливостей формування адиктивних розладів у молоді, що зумовлені впливом диско-культури. Небезпека полягає у тому, що саме контркультурні моделі поведінки характеризуються особливими засобами й психологічними механізмами їх спрацьовування, що надалі спричиняють про-

цес формування змін сексуальних пріоритетів. Відомий музичний оглядач Сева Новгородцев у книзі “Sex, drugs & rock’n’roll” [21] описує феномен рок-н-рольного бунтарства, який протягом десятиліть набував різних форм. Проведене нами свого часу ґрунтовне вивчення даного питання [29; 30] дозволило дійти спростувального висновку про єдність контркультури “сексу, наркотиків і рок-н-ролу”. Так само не існувало соціально-комунікативної комбінації “диско-музики й гомосексуалізму”, а подібне надумане об’єднання зазначених явищ (за С. Новгородцевим – “трьох китів”) залишається не більш, ніж досить застарілим псевдонауковим штампом [28, с. 447–461]. Крім цього, немає ніяких підстав відносити диско до “звукових (цифрових) наркотиків”, про що останнім часом також стали з’являтися окремі публікації.

В 1975 році американську молодь заповонила диско-лихоманка, яка пізніше перекинулася у Західну Європу. Хоча диско майже одночасно розроблялося у США і Європі, все ж його американська версія була первинною. Саме для нього характерне звучання, близьке до фанку й соула. Європейське ж диско тісно перепліталось із традиційною естрадою й загальними тенденціями поп-музики того часу. Воднораз у 1970-х роках диско мало окремі піджанри, серед яких були такі, як “диско-ф’южн”, “мюнхенське звучання”, “італо-диско” та ін. Утім, напочатку 1980-х років спостерігалася й зворотна реакція – у Європі виникла нова електронна танцювальна музика за назвою “євро-диско”, що синтезувала електро-поп і класичне диско. До 1983-го цей європейський музично-розважальний продукт проникає на танцмайданчики й у дансінг-клуби США, де вже на той час було умовно оголошене про кінець диско-епохи.

Потрібно визнати, що феномен диско суттєво доповнив і навіть видозмінив соціальну структуру масової комунікації у соціалістичному суспільстві. Тому не можна повною мірою погодитися із твердженням, що якщо в країнах Західної Європи й США індустрія дозвілля бурхливо розбудовується з 1950-х років, то в країнах Східної Європи й пострадянських територіях вона тільки починає формуватися на рубежі ХХ і ХХІ століть. Загалом у Радянському Союзі до середини 1980-х років щодо дискотек зіптовхнулися дві думки: одні розуміли її як розважально-танцювальну форму у проведенні дозвілля молоді, інші – як форму спілкування, комунікації [32, с. 47–48], тобто як складну форму

соціальної активності громадян. Відмінність спілкування від взаємодії полягає в тому, що перше не обов'язково містить у собі ті чи інші дії, котрі наявні між людьми й призначені для здійснення певного взаємовпливу (простий інформаційний обмін) [20, с. 84]; друга ж, навпаки, обов'язково охоплює ті дії, які вчиняються однією людиною (у нашому випадку диск-жокеєм) стосовно іншого або інших (відвідувачів дискотеки) і розраховані на надання певного інформаційного, емоційного й психологічного впливу на них. Як відомо, одним з основних завдань теорії комунікації є розробка комунікативних технологій у сфері монокультурного й міжкультурного спілкування, а також виявлення стереотипів, забобонів і бар'єрів комунікативної взаємодії в ситуаціях однієї культури та контрасту різних [10, с. 13]. Назвемо соціальні відносини у середовищі, що охоплює одночасно дискотеки й диско-музику, новим терміном “диско-комунікація”, зміст якого наповнимо трьома аспектами: зміст (дискотека) – ціль (взаємодія суб'єктів на дозвіллі) – засіб (диско-музика).

У нашому розумінні термін “дискотека” має два основні значення: а) як захід (організація дозвілля молоді за окремою танцювальною програмою у вигляді музичних фонограм та фрагментів інших мистецьких жанрів) і б) як на установлення (функціонування молодіжного співтовариства, що здійснюється на психокультурних засадах), а “дискотечний рух” є способом чи формою проведення дозвілля. В зарубіжному дозвіллезнавстві окреслюється два погляди на сутність поняття “клуб” (англ. *club i clubbe*): 1) добровільна організація, що об'єднує людей для спілкування, дозвілля, співпраці, спрямованої на задоволення політичних, наукових, спортивних, літературних та інших інтересів; 2) товариство, зібрання осіб із спільними інтересами і мотиваційно-ціннісними орієнтаціями. Сучасні зарубіжні вчені доводять, що клубна культура 60-х років засвідчує радикальні зміни в культурній практиці, які вплинули і на клубний стиль сучасності. До загальних ознак клубу як добровільної організації належать такі: інституалізація, мінімальний набір правил діяльності клубу, динамічність розвитку, послідовність діяльності, спрямованої на досягнення поставленої мети [26, с. 106]. Беззаперечно, диско-клуб – це особлива клубна форма, а не тип клубних закладів (І.В. Петрова).

У радянський час основними видами клубних установ були палаци культури (600 і більш

місць), дома культури (250 і більш місць), сільські, міські (місцеві) і профспілкові клуби (не менш 100–150 місць) і “червоні куточки”, або так звані “ленінські кімнати” – невеликого розміру й обсягу роботи, без штатних співробітників [11, с. 14–15]. Термін “дискотека” є більш загальним, ніж інші терміни, що також широко використовуються поряд із такими, як “диско-клуб” і “диско-дансинг” (мовиться про клубні заклади, де у процесі міжособистісної взаємодії формуються загальні цінності й традиції клубу, соціально-психологічний клімат, визначається система ролей його учасників). У даному аспекті в СРСР був певний парадокс: дискотеки з'явилися на два роки раніше, ніж радянську молодь охопила диско-істерія. До початку 1970-х років тут одержали поширення танцювальні вечори “під магнітофон”, хоча вважається, що власне перші дискотеки в СРСР з'явилися у жовтні 1976 року в Прибалтиці, в університетах Таллінну й Риги. Однак існує факт, що у підмосковному Дубні перша дискотека, яку організували ентузіасти на базі місцевого будинку культури, відбулася мінімум на три-чотири місяці раніше [14, с. 250]. За стандартною архітектонікою радянські дискотеки склалися із двох відділень: перше було інформаційно-тематичним, де ведучий розповідав молодим людям, котрі очікували танців, про ті групи, які рекомендується уважно послухати, а в другому – були звичайні танці під магнітофон, найчастіше зі світломузикою. У цьому аспекті спостерігався цікавий інформаційний дуалізм: тематичні інформаційні повідомлення на дискотеці досить часто були більшою мірою присвячені не диско-виконавцям (виняток становили такі диско-гранди, як BONEY M., CHILLY, LA BIONDA, Donna Summer, Dee D. Jackson та ін.), а західним “класичним” рок-групам. Танцювальна ж програма була адаптована суто під диско-номери.

Цікавим є географічно-регіональний розподіл авторів, виконавців, виробників та споживачів диско-музики. Аналіз показав, що 1077 зарубіжних (включаючи країни соціалістичної співдружності) диско- і поп-виконавців 70-80-х регіонально розподілилися таким чином: США – 372 (34,5%), Велика Британія – 126 (11,7%), Нідерланди – 102 (9,5%), ФРН – 89 (8,3%), Франція – 83 (7,7%), Італія – 71 (6,6%), Канада – 45 (4,2%), інтернаціональні (мульти-регіональні, переважно англомовні) диско-проекти – 45 (4,2%), Швеція – 19 (1,8%), ПАР – 12 (1,1%), Австралія та Бельгія – по 10

(0,9%), Данія – 8 (0,7%), Австрія – 7 (0,6%), Іспанія – 6 (0,5%), Ямайка – 4 (0,4%), Греція, Фінляндія, Норвегія та Ірландія – по 2 (0,2%), Гонконг, Ізраїль, Сингапур, Мозамбік, Філіппіни, Швейцарія, Японія, Бразилія, Пакистан та Індія – по 1 (0,1%). Усього відібрано 50 найкращих представників країн Центрально-Східної Європи соціалістичної орієнтації, які домоглися світового визнання в аналізованій історичній період, що у загальній кількості світових виконавців даного жанру становить 4,6%. Із загальної маси рейтингових національних диско-виконавців (перший процентний показник), а також для порівняння у рамках колишньої соціалістичної системи (другий процентний показник) виведені такі тренди: Чехословаччина – 17 (1,6% / 34%), Югославія – 9 (0,8% / 18%), Польща – 7 (0,6% / 14%), Угорщина – 6 (0,5% / 12%), НДР і Болгарія – по 5 (0,4% / 10%), Румунія – 1 (0,1% / 2%). Незважаючи на те, що за кількістю диско- і поп-виконавців серед усіх країн соціалістичного блоку впевнено пальму першості займала чехословацька естрада, лідером дискотечного репертуару першої половини 82-84-го у СРСР упевнено був угорський ансамбль NEOTON FAMILIA, який інколи називали “угорська АВВА”.

А. Запесоцький, котрий одним із перших (1978 рік) проаналізував місце й роль дискотеки в дозвіллі молоді, стверджував, що атмосфера музичної стихії надавала особливого тону вечерці, у процесах спілкування та міжособистісного контактування мобілізувала наявні психічні потенції молодих людей (здебільшого підлітків 14–18 років), а також зорову й інтелектуальну сприйнятливність, підвищену емоційність. Святкова ситуація молодіжного диско-вечора, помножена на вплив музики, загострювала сприйняття присутніх, створювала передумови для появи у відвідувачів особливого почуття радості, повноти повсякдення. Тоді як більш старша категорія слухачів (25–30 років) була налаштована стосовно дискотек найчастіше скептично й висловлювала претензії до рівня організації даної форми дозвілля [6, с. 4–8]. Відтак з 1979 року дискотека стає самостійною й специфічною формою організації дозвілля радянської молоді, а з 1985 деякі радянські ВНЗ культури навіть почали здійснювати підготовку фахівців для дискотек, у чому виразно проявилися тенденції до професіоналізації диско-руху в СРСР [34]. До 1986 року, наприклад, у Ризі діяло 10 музичних молодіжних клубів. Біль-

шістю голосів, одержавши від членів клубу записки, на зборах клубного активу визначалася тематика занять. Поступово такі дискотеки стали не тільки місцем для одержання музичної інформації, а й для товариських дискусій. Деякі диско-клуби навіть мали символічні знаки [23, с. 15]. Загалом у СРСР діяли дискотеки трьох основних типів: танцювальна, лекційно-тематична й театралізована, а також різні їх комбінування з іншими формами організації дозвілля. Дискотеки були відкритими (з вільним доступом усіх бажаючих) та “відомчими” (відвідувачі були членами одного виробничого чи навчального колективу). Також за організацією матеріальної бази існували дискотеки стаціонарні й переносні (мобільні), літні (під відкритим небом) і зимові (у закритому приміщенні). Серед літніх, зі свого боку, зустрічалися закриті (з огороженнями) і незамкнуті (без просторових огорожень) [22, с. 17–19].

Перехід від самодіяльної творчості до діяльності суто професійної породив новий тип радянської дискотеки – професійної і платної. Такими стали дискотеки при ресторанах і кафе, танцювальних майданчиках, будинках культури й сільських клубах. У ті роки панував неформальний підхід “із засиллям дешевої західної естради на майданчиках дискотек”. Як один з типових випадків у манері поведінки й інтонаціях диск-жокеїв називають поблажливе ставлення до вітчизняної музики й таємне захоплення західною. Тому ідеологічним керівництвом ставилося завдання показати духовну злиденність співаків “західного раю” з аналізом і критикою їх музики та текстів [32, с. 43–48]. У такий спосіб відбувалося соціальне оформлення диско-культури як окремого підвиду музичної субкультури.

Дискотека є комунікативною подією, тому й диско-комунікація організаційно можлива на двох рівнях: а) на макрорівні, де проблема порозуміння всіх суб’єктів диско-культури полягає в тому, що при зустрічі двох представників різних підгруп з одного соціозрізу вони не усвідомлюють своїх культурних стереотипів, установок і несвідомо вважають свої власні погляди “нормальними”, думаючи при цьому, що й представник іншої субкультури дивиться на світ точно так само [1, с. 28]; б) на макрорівні, коли диско-культура розуміється цілісно й багатоаспектно у панорамному сприйнятті та пізнанні в поєднанні із високоемоційними та іншими описовими конотаціями. Вочевидь диско-комунікація реалізувала одну

з основних функцій моди – полегшення пошуку собі подібних і підвищення рівня самооцінки, задоволеності собою. Цілісною характеристикою психологічних особливостей такої соціальної групи як меломани (філофоністи) є не образ повсякденного життя суб'єктів, котрі належать до неї, а їх світогляд на дозвілля (форми та організація вільного часу) як на сукупність усталених форм відпочинкової активності, у яких знаходить вираз ставлення до інших спільнот аналогічної спрямованості.

Оскільки до основних феноменів міжгрупового сприйняття належать міжгрупова упередженість та інгруповий фаворитизм, то потрібно визнати, що певний соціальний антагонізм рок-музики й диско на побутовому рівні у радянський період дійсно відчувався, особливо в середовищі меломанів і філофоністів, фактично розколів її на дві частини. Вітчизняні меломани-консерватори, які зберігали вірність класичним рок-ідеалам, у цей час голосніше всіх кричали про свою нетерпимість до диско. Представники такої частини музичних знавців-аматорів уважали свою групу кращою, а інші соціальні групи, які утворювалися у цій же сфері, – що поступаються першій. Розподіл публіки – це багато в чому й наслідок умовного поділу музики на “улюблену одними” й “улюблену іншими” [3, с. 10]. До стилю і способу життя, який характеризує й відрізняє рок-культуру як окрему субкультуру, відносять саме той, котрий містить правила та умови життя, властиві цій соціальній групі в цілому й окремо певному суб'єктові (учаснику диско-культури) зокрема. А сукупність прав та обов'язків, форм поведінки й соціальних дій, що реалізовані людиною, яка займає в суспільстві певне положення, витлумачується як соціальна роль [3, с. 11]. Ролі, стилі й орієнтації актуального дозвілля змінюють реальні життєві ситуації, способи поведінки і людські стосунки. Відпочинкова діяльність, безперечно, сприяє розвитку форм безперервної освіти дорослої людини, стає чинником її самоактуалізації та самовдосконалення. Люди перестають відчувати себе працівниками підприємств, офісними клерками, продавцями тощо, а постають учасниками диско-клубів. Саме в диско-сфері це проглядалося надто яскраво. На дискотеки приходили люди різних професій з неоднаковими обов'язками й правами повсякденного життєздійснення.

Утім, на танц-полі, сидячи за столиком і чекаючи дансінгу, чи навіть за стійкою бару,

присутні утворювали нову спільну соціальну роль – відвідувачів дискотеки, на яких вплив диско-музики підсилювався завдяки емоційно-психологічному резонансу аудиторії: кожен відчував себе в довкіллі однодумців, що загострювало й тиражувало реакцію на заданий диско-жокеєм ритм танцювальної композиції. Фактично комунікативно всі учасники дискотеки були партнерами одного колективного танцю (однотипний характер рухів), хоча взаємний акустичний контакт зводився до мінімуму, що суперечить одній з основних цілей вказаного дозвілля – природі міжособистісного спілкування. Тут аудиторія – компонент комунікативного процесу, який сценарно спрямовує диск-жокея. Диско-аудиторія являє собою саму нестійку з усіх квазігруп. Тому організаторам дискотек доводилося орієнтуватися на свідомо повторювані й типові характеристики, адже в диско-аудиторії відбувається хаотичний обмін інформацією, виникає безліч різних контекстів, пульсує емоційний стан усієї маси людей у цілому й кожного окремо. У цьому аналітичному розрізі диско-аудиторія – це така соціальна спільність, що утворювалась на основі взаємодії з комунікатором; причому відправниками диско-інформації найчастіше є індивідуальні суб'єкти (ведучі або диск-жокеї), а одержувач – колективний (усі суб'єкти танц-залу).

Соціально-комунікативна технологія (СКТ), як відомо, – це система маніпуляційних дій-комплексів, спрямованих на зміну поведінки соціуму [35, с. 58–59]. Тому дії з боку диск-жокея, хоча і були різними за результативністю, ефективністю і якістю, усе ж відображали певне суголосся за призначенням, спрямованістю та головними засобами реалізації. Саме тому пропонуємо СКТ, що застосовувалися в організації дискотек, вважати їх прямого призначення, оскільки вони були орієнтовані на здійснення дій-комплексів у діаді “суб'єкт (диск-жокея) – об'єкт (відвідувачі дискотеки)”. При цьому основними засобами, що підтверджують характеристики диско-комунікантів, є *вербальні* (інтонація, швидкість мови й ритм), *невербальні* (мова й положення тіла, одяг і прикраси, жести, міміка, тактильна комунікація) і *загальнокомунікативні* (диско-компетентність і диско-етикет). Крім того, важливою особливістю дискотеки була наявність непрямих комунікативних актів. Ось чому організаторам пропонувалося створювати зручні “акустичні ніші” з відповідним висвітленням залу, де

гучність музики була такою, щоб можна було розмовляти із людиною поруч, не напружуючи голосу [27, с. 110–115]. Воднораз адресована інформація виявлялася недоступною для решти навколишніх. Як відзначали ще радянські дослідники, в дискотеці немає чіткого поділу на “артистів” і “публіку”, оскільки всі відвідувачі дискотеки спільно конструюють свою музично-пластичну дію [18, с. 22]. Однією з таких дій було вміння диск-жокея користуватися так званими “дискобоксами”, виготовленими із прозорої або кольорової пластмаси для вмісту 15–20 грамплатівок. У цьому випадку диски легко компонувати й підбирати за номерами чи символами. Так, ведучий у танцювальних програмах дискотек (ді-джеї), котрий використовував мову (окремі однозначно сприймані закінчені фрази) на тлі музики, став якісно новою фігурою, яка обіймала певні риси конферансьє, театрального актора і т. ін.

Диско як нова музика не замінила “стару” рок-музику, яка на той час стає до певної міри вже менш цікавою. Просто нові задержувати ритми відкрили перед слухачами інший вхід – двері до танцполу. А через природню фізіологічну потребу в ритмічному русі ця енергійна музика була наповнена оптимізмом, стаючи більш привабливою й значно простішою для сприйняття, ніж, скажімо, ті ж складні епічні арт-рок-опуси (наприклад, YES, GENESIS, EMERSON, LAKE & PALMER, JETHRO TULL та ін.). Для СРСР часів так званого “застою” це мало підвищену значущість. Очевидно, що радянська дискотека як новий для того часу канал комунікації стала частиною широкого культурного комплексу, що склався навколо тогочасної диско-музики. Причому ця форма дозвілля утворювалася на основі використання грамплатівки, що відіграє роль основного джерела відтворення диско-інформації. Звідси очевидно, що однієї з важливих передумов виникнення дискотек стала еволюція грамплатівки – від засобу зберігання й передачі інформації до самостійного твору мистецтва, який став до того ж вигідно відрізнятися від концертного виконання (М. Каган [9, с. 242–261]). Підкреслимо, що диско-музика, на відміну від можливості “живого” виконання рок-композиції, записувалася винятково в умовах студій звукозапису. Отож диско-продукт не міг бути запропонований глядачам у режимі “Live”. Якщо в молодіжному клубі грав “живий” вокально-інструментальний ансамбль, то цей захід уже

не міг бути віднесений до дискотеки, а найчастіше називався просто “танці”.

Важливу роль у розвитку дискотечного руху в СРСР відіграло телебачення. Одержання інформаційних повідомлень із приводу новинок у світі поп- і диско-музики для споживача було обмежено такими музичними програмами, як “Мелодії друзів”, “Всі зірки у гості до нас”, “Концерт після концерту”, “Ранкова пошта” і, звичайно ж, що стала сьогодні культовою – “Мелодії і ритми зарубіжної естради”, що виходила з 1976 по 1985 рік. У цю передачу включалися фрагменти музичного змісту із чехословацького телешоу “Televariete” (“Телевар’єте”), східнонімецького “Строкато-го казана” (“Ein Kessel Buntes”) і польської “Студіо-2”. Щоправда, існували й програми, підготовлені в соціалістичних країнах, які повністю показувалися радянським телеглядачам. Зокрема, такими були “Сліди на снігу” і “Пісня біля моря” болгарського телебачення, або “Від пісні до танцю” і “Від мелодії до мелодії” телебачення НДР.

Багато радянських науковців підтримували погляд, що у світі на той час “існувало дві основні моделі дискотеки, що приблизно одночасно склалися у рамках різних соціально-економічних формацій” – *західна*, що покликана “повести відвідувача в ілюзорний світ музичного свята на протигагу непривабливій дійсності повсякдення реального” і *соціалістична*, що зорієнтовує відвідувачів до пізнання навколишнього світу під гаслом: “Розважаючи – просвіщати й виховувати” [6, с. 15–16]. Проте буде невірним однозначно стверджувати, що радянські дискотеки були надмірно заідеологізовані. До початку 80-х навіть тиск із боку комітетів комсомолу відносно вибору ведучим репертуару було істотно мінімізоване. У 1975 в НДР навіть набув чинності закон, що регламентував порядок діяльності дискотек, їх мету й завдання, фінансову діяльність, ідейне керівництво й систему підготовки кадрів – диск-жокеїв. Насправді це слово (англ. *disc jockey*) вперше пролунало в 1935 від американського коментатора Волтера Вінчелу, котрий використав його стосовно радіоведучого Мартіна Блока – фактично першого ді-джея, котрий згодом став зіркою. Пізніше це словосполучення скоротили до звичної нам тепер аббревіатури DJ, від якої з’явилося похідне “діджеїнг” (англ. *Djing*), тобто робота ді-джея. До прикладу, в ЧССР диск-жокеїв готували на спеціальних курсах, які організовувалися під егідою місцевих організацій

Соціалістичного союзу молоді (ССМ), і тільки після здачі іспитів диск-жокей одержував право на публічні виступи. Програма чергового дискотечного вечора затверджувалася драматургійними відділами культурних центрів і радами клубів ССМ. Так, скажімо, у Празі роботою всіх дискотек керувала Празька рада з організації дозвілля молоді при ЦК ССМ Чехословаччини, яка забезпечувала диск-жокеїв усіма потрібними інформаційно-методичними матеріалами. У чехословацькому журналі “Melodie” був спеціальний розділ “На допомогу дискотекам”, де розповідалося про нові платівки, що випущені в ЧССР та інших країнах, про виконавців, композиторів, аранжувальників та ін. У подібних журналах також друкувалися статті й огляди музичних критиків, публіцистів про ті чи інші тенденції у розвитку музики. Після зміни політичних режимів у країнах Східної Європи наприкінці 80-х – початку 90-х створюється нова модель культурної політики, що першочергово забезпечує комерціалізацію індустрії культури й дозвілля.

Підкреслимо, що в джерелах стилю “диско” закладена живодайна музика. Подальший розвиток диско-музики й диско-практики більшою мірою спрямовувався винятково комерційними інтересами диско-бізнесу, що привело до кризи жанру на початку 80-х років. Так, наприкінці 1979 фірми грамзапису виявили, що їх склади буквально завалені платівками із записом диско-музики. Тоді рекорд-компанії почали вивішувати списки музикантів, від чийх послуг вони мають намір відмовитися. Справді склалася парадоксальна ситуація: техніка звукозапису й звуковідтворення у західному світі просунулася вперед, а грамплатівки стали купувати набагато рідше. Справа в тому, що американські меломани середнього рівня цілком обходилися аудіо-записами із середньохвильових радіопередач. І тоді фірми з виробництва грамплатівок стали сприяти у прийнятті нормативних документів, що зобов'язують транслювати в радіоєфірі музичні треки, перериваючи їх рекламою. Мовиться про свідоме творення композицій, які непридатні для звичайного магнітофонного запису. Однак у відповідь на такий демарш у США стали виникати підпільні студії, пов'язані із власниками радіостанцій середніх хвиль, які поширювали нелегально виготовлені копії самих модних дисків [19, с. 114]. Наслідком альянсу рекорд-лейблів і телебачення став відео-рок, у результаті чого диско- і поп-музиканти були змушені піти на уклін до відео. У цей період багато невеликих незалежних лейблів потерпіли фінансовий крах і закрилися. Так економічна складова

зупинила подальший розвиток диско-комунікації на першому етапі її становлення.

Отже, феномен “диско” у своїй “класичній” формі проіснував одне десятиліття (1972–82), з якого найбільш “піковим” став період з 1976 по 1981 рік. Саме життя показало, що диско є добротне й гарне, але й існують його примітивні шаблони, що, на жаль, зустрічаються в кожному музичному жанрі. Однак у диско-продукції кінця 70-х років перших було відносно небагато, других – значно більше. До кінці десятиліття диско-компоненти стали доповнюватися рок-музикою, що підтверджує нашу гіпотезу про те, що диско – це вагомий складник (здебільшого танцювальний) саме цієї музики як глобального світового інформаційно-комунікативного явища. Очевидно, що криза диско-жанру (початок 90-х) була зумовлена швидше економічними причинами, ніж відсутністю творчого креативу в цій музичній сфері. Утім, за сучасних умов технологічного розвитку, вінілові грамплатівки поступово повертаються як пріоритети музичного звукозапису. Цей вид носіїв музичної аудіоінформації знову став широко застосовуватися в диско-клубах нового покоління. Тому світові звукозаписувальні компанії перебувають у пошуку чергового опанування ситуації, що загострилась навколо аудіоносіїв популярної музики, у тому числі за активною участю мережевих музичних нелегалів-розповсюджувачів (Інтернет-аудіопіратство).

ВИСНОВКИ

1. Пропонована *модель розвитку диско-культури* дозволила простежити діалектику становлення цього різновиду культури у єдності її статичних та динамічних параметрів. *Диско-комунікація* відбувається між людьми в особливо яскравих умовах дозвілля і тягнє до діалогу різних культурних компонентів. У її процесному перебігу як підвиді масової комунікації передається особлива соціальна інформація емоційно-танцювального характеру, яка функціонує в диско-співтоваристві, коли комунікаторами є відвідувачі дискотек, диско-клубів чи автономні суб'єкти-споживачі, котрі індивідуально сприймають диско-повідомлення, що надходять до них за іншими комунікаційними каналами (радіо, телебачення, прослуховування платівок у домашніх умовах тощо).

2. Матеріальний носій є важливим складником фонограми, яка без нього не може існувати. Форма запису (фіксації) диско-інформації може бути трьох основних видів: оптична (компакт-диски), магнітна (компакт-касети й магнітофонна стрічка) та електромеханічна

(грамплатівки). Найбільш прийнятним джерелом відтворення диско-інформації залишається вінілова грамплатівка, обходження з якою припускає володіння диск-жокеєм певними професійними навичками.

3. Крім теорії і методології диско-комунікацій, її також треба розглядати як окремий інститут у системі масових комунікацій. Якщо дискотеку вивчати як інформаційну систему, то її творцем (автором, адміністратором, передавачем інформації, транслятором) є диск-жокей, тобто ведучий диско-програми. Сам процес диско-комунікації охоплює принаймні п'ять елементів: джерело інформації (диско-композиція), її передавача (диск-жокей), канал комунікації (дискотека або клуб-дискотека), одержувача (реципієнтів, якими є відвідувачі дискотеки) та її танцювальне призначення. Споживачі інформації в аудіальній формі є слухачами, а споживачі візуальної інформації – глядачами [36, с. 46], котрі умовно можуть бути названі диско-абонентами.

4. Диско-комунікація як структурно-функціональне явище здійснюється на чотирьох рівнях: перший – телекомунікація в умовах дискотеки або клубу-дискотеки; другий – комунікація у філофонічному співтоваристві (придбання, продаж, обмін, перезапис дисків; в Інтернет-умовах до цього додалися мережні комунікації філофоністів, предметом яких найчастіше є ті ж грамплатівки, рідше компакт-диски); третій – комунікації суб'єктів фонографічної індустрії, де виокремлюються два сектори: а) *легальний* (відносини лейбл-продавець-покупець, запис фонограм і виробництво дисків, ліцензійні угоди, право щодо використання музичного доробку й т. ін.) і б) *нелегальний* (бутлегерство, контрафакт, “аудіопіратство” тощо); четвертий – інші види комунікацій, що так чи інакше пов'язані з музикою “диско”, де також існує два сектори: а) *інформаційно-розважальний* (диско-фестивалі, телевізійні та радіопрограми, диско-атрибутика та ін.) і б) *літературно-науковий* (музичні журнали, навчальні посібники, монографії, белетристичні матеріали, “самвидав”, статті, дисертації, тематичні Інтернет-форуми і т. ін.).

5. Феномен диско – специфічне соціально-комунікативне утворення, що істотно відрізняється від інших масових явищ у сфері індустрії розваг метою своєї діяльності, її характером, своєрідністю та добровільністю міжособистісного спілкування. Проте соціалістична диско-традиція є вторинною стосовно західної, хоча й успішно застосовувала гібридні жанрові коди-риси, які дотепер затребувані поколінням у вікових рамках від 40 до 60 років. Рок-комунікація має зовсім інші

інформаційно-комунікаційні ознаки та окремі (іноді альтернативні) соціально-психологічні властивості. Але цей аспект піднятої проблематики потребує окремого наукового вивчення у предметному форматі теорії та історії соціальної комунікації.

6. Насамкінець структурне співвідношення таких масових явищ як “рок” і “диско” як цілого та частини визначимо наступною формулою: диско-музика є танцювальною складовою (*частина-1*) рок-музики (*ціле-1*), утім, з комунікативного погляду, навпаки, рок-комунікація (*частина-2*) входить до більш загального феномену, яким є диско-комунікації всіх видів (*ціле-2*).

1. Головлева Е.Л. Основы межкультурной коммуникации : [уч. пос.] / Е.Л. Головлева. – Ростов н/Д : Феникс, 2008. – 224 с.

2. Гриценко О.А. Культура і влада. Теорія і практика культурної політики в сучасному світі / О.А. Гриценко. – К. : УЦКД, 2000. – 228 с.

3. Диденко Т. Слышать музыку и слушать ее / Т. Диденко // Музыка и общение молодежи : [сборник]. – М. : Знание, 1985. – С. 10-13.

4. Дискотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу. – URL: <http://www.sunrise-avenue.ru/prodazhnye-stati/diskografiya-eto-polnaya-kollektsiya-muzykalnyh-zapisey-opredelenogo-ispoln.html>.

5. Жуков И. Этот таинственный микрофон / И. Жуков // Мелодия. – 1984. – №1. – С. 56-57.

6. Запесоцкий А.С. Дискотека в досуге молодежи / А.С. Запесоцкий (составитель). – Л. : Знание, 1987. – 19, [1]с.

7. Запесоцкий А. Скажи мне, кто руководит дискотеккой... / А. Запесоцкий // Культурно-просветительная работа. – 1985. – №9. – С. 22-25.

8. Ефремова Т.Ф. Современный толковый словарь русского языка: В 3 томах / Т.Ф. Ефремова. – Том 1. А-Л. – М. : АСТ ; Астрель ; Харвест, 2006. – 1168 с.

9. Каган М.С. Морфология искусства / М.С. Каган. – Л. : Искусство, 1972. – 440 с.

10. Кашкин В.Б. Основы теории коммуникации : краткий курс / В.Б. Кашкин. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. – 256 с.

11. Кугот А.А. Клуб і його робота : деякі питання організації та методики клубної роботи в сучасних умовах / А.А. Кугот. – К. : Мистецтво, 1977. – 245 с.

12. Липовая М.Н. Жертвы рок-н-ролла / М.Н. Липовая // Природа и человек (Свет). – 2002. – №2. – С. 9-11.

13. Малкина-Пых И.Г. Психология поведения жертвы : справочник практического психолога / И.Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2006. – 1008 с.

14. Марочкин В.В. Повседневная жизнь российского рок-музыканта / В.В. Марочкин. – М. : Мол. гвардия, 2003. – 416 с.

15. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения : [уч. пос.] / В.Д. Менделевич. – СПб. : Речь, 2005. – 445 с.

16. Москаленко В.В. Психология социального влияния : [навч. пос.] / В.В. Москаленко. – К. : Центр учебной литературы, 2007. – 448 с.

17. Музыка и молодежь (проблемы клубного движения). – М. : Общество “Знание” РСФСР, 1986. – 48 с.

18. Музыка и общение молодежи : [сборник]. – М. : Знание, 1985. – 64 с.

19. Налоев А. Поп-рок-поезд в безвременье, или Добро пожаловать в общество суперразвлечений / А.Налоев // Идолы и идеалы (Империализм: события, факты, документы) / Сост. И.А. Михайлов. – М. : Педагогика, 1988. – С. 101-165.

20. Немов Р.С. Социальная психология : [уч. пос.] / Р.С. Немов, И.Р. Алтунина. – СПб. : Питер, 2008. –

427, [5] с.

21. Новгородцев С. Секс. Наркотики. Рок-н-ролл / Сева Новгородцев. — М. : ООО "Скит-Интернешнл", 2003. — 189 с.

22. Ольгин Б. Дискотека внутри и снаружи / Б. Ольгин // Клуб и художественная самодеятельность. — 1979. — №21. — С. 17–19.

23. Переверзев Л. О точности звуковоспроизведения / Л. Переверзев, М. Субботин // Советская музыка. — 1960. — №5. — С. 152–154.

24. Переверзев Л. Феномен диско: I сторона / Л. Переверзев // Ровесник. — 1979. — №11. — С. 26–29.

25. Переверзев Л. Феномен диско: II сторона / Л. Переверзев // Ровесник. — 1979. — №12. — С. 26–29.

26. Петрова И.В. Дозвілля в зарубіжних країнах : [підручник] / І.В. Петрова. — К. : Кондор, 2008. — 408 с.

27. Самодеятельные ВИА и дискотеки / Составитель Б.П. Соколовский. — М.: Профиздат, 1987. — 224 с.

28. Синеокий О.В. Психолого-правові проблеми кримінальної сексопатології. Вступ до криміноперверсології : [монографія] / О.В. Синеокий. — Харків : Право, 2009. — 752 с.

29. Синеокий О.В. Соціокультурна матриця норм сексуальної поведінки як джерело формування правових засад / О.В. Синеокий // Психологія і суспільство. — 2006. — №4. — С. 86–91.

30. Синеокий О.В. Структура і динаміка кримінально-психологічного компоненту сексуального насильства: міждисциплінарний підхід / О.В. Синеокий // Психологія і суспільство. — 2007. — №4. — С. 110–115.

31. Соболев Р. В стиле "диско" (Заметки о кино категории "Б") / Р. Соболев // Мифы и реальность : Зарубежное кино сегодня : [сборник]. — М., 1983. — С. 226–244.

32. Сыров В. Музыка в дискотеке / В. Сыров // Музыка и молодежь (проблемы клубного движения). — М. : Общество "Знание" РСФСР, 1986. — С. 47–48.

33. Ухов Д.П. Рок-музыка. Взгляд из 80-х / Д.П. Ухов // Иностранная литература. — 1982. — №4. — С. 228–238.

34. Фролова Г.И. Организация и методика клубной работы с детьми и подростками : [учеб. пос. для интов культуры] / Г.И. Фролова. — М. : Просвещение, 1986. — 157, [2] с.

35. Холод О.М. Комунікаційні технології : [підручник] / О.М. Холод. — К. : Центр учбової літератури, 2013. — 212 с.

36. Швецова-Водка Г.Н. Общая теория документа и книги : [уч. пос.] / Г.Н. Швецова-Водка. — М. : Рыбари ; К. : Знання, 2009. — 487 с.

АНОТАЦІЯ

Синеокий Олег Владимирович.

Диско-комунікація як особливе масове явище.

В усі часи музична культура була своєрідним дзеркалом настроїв і станів людини. Кожний етап історичного розвитку формує специфічне інформаційне середовище, свої умови функціонування системи соціальної комунікації, одним з елементів якої є диско-комунікація. Аудиокультура охоплює історію грамзапису поп-музики як напрямок у дослідженні загального процесу звукового відображення дійсності та організації обміну музичною звуковою інформацією. Сьогодні без розуміння низки соціально-психологічних питань неможливо правильно оцінювати більшість подій, які відбулися в історії шоу-індустрії, тим більше, що феномен диско продовжує залишатися важливим чинником формування електронної культури молоді. У статті викладені результати вивчення соціально-економічних та інформаційно-комунікативних особливостей розвитку диско-музики в 1970–80 роках ХХ століття. Обґрунтована гіпотеза, згідно з якою диско належить до трендів дозвілля сучасного світу і як со-

ціальне явище (музична течія) має особливу інформаційну природу та є факультативним (танцювальним) елементом масової комунікації.

Ключові слова: музична культура, популярна музика, диск, диско, дискотека, диск-жокей, грамплатівка, рок-музика, дозвілля, субкультура, клуб, комунікації.

АННОТАЦИЯ

Синеокий Олег Владимирович.

Диско-коммуникация как особенное массовое явление.

Во все времена музыкальная культура являлась своеобразным зеркалом настроений и состояний человечества. Каждый этап исторического развития формирует специфическую информационную среду, свои условия функционирования системы социальной коммуникации, одним из элементов которой является феномен диско-коммуникации. Аудиокультура, включает историю грамзаписи поп-музыки как одно из направлений в исследовании общего процесса звукового отражения действительности и организации обмена музыкальной звуковой информацией. Сегодня без понимания ряда социально-психологических вопросов невозможно верно оценивать большинство событий, происходивших в истории шоу-индустрии, тем более, что феномен диско продолжает оставаться важным фактором формирования электронной культуры молодежи. В статье изложены результаты изучения социально-экономических и информационно-коммуникативных особенностей развития диско-музыки в 1970–80 годах ХХ столетия. Обоснована гипотеза, согласно которой диско принадлежит к досуговым трендам современного мира и как социальное явление (музыкальное течение) имеет особую информационную природу и является факультативным (танцевальным) элементом массовой коммуникации.

Ключевые слова: музыкальная культура, популярная музыка, диск, диско, дискотека, диск-жокей, грампластинка, рок-музыка, досуг, субкультура, клуб, коммуникации.

ANNOTATION

Oleh Syneokyi.

Disco-Communication as a Specific Mass Phenomenon.

At all times musical culture has been the mirror of moods and states of a human. Every stage of historical evolution forms a specific information environment, its conditions of functioning of the system of social communication, and disco-communication is one of its elements. Audio-culture covers history of recording of pop-music as a trend in the investigation of the overall process of sound reflection of reality and organization of the exchange of musical sound information. Today without understanding the number of socio-psychological issues it is impossible to correctly evaluate majority of events, which took place in show-industry, moreover, the phenomenon of disco is still the important factor of forming the electronic culture of youth. The article contains the results of studying the socio-economic and information-communicative features of the development of disco-music in 1970–80s of the XX century. The hypothesis, that disco belongs to trends of leisure of modern world and as a social phenomenon (musical trend) has a special information nature and is facultative (dance) element of mass communication, has been substantiated.

Key words: musical culture, pop-music, disk, disco, discotheque, DJ, gramophone recording, rock-music, leisure, sub-culture, club, communications.

Надійшла до редакції 10.01.2013.

КОМУНІКАТИВНО-ЕМПІРИЧНИЙ МЕТОД ПОЛІТИЧНОЇ ДІЇ НА СВІДОМІСТЬ ГРОМАДЯН

Ольга РАК

Copyright © 2013

Постановка суспільної проблеми. Сьогодні політикум через комунікаційний процес впливає на свідомість громадян за допомогою емпіричних методів, супроводжуючи при цьому процес зміни політичного життя держави і суспільства в цілому. В такий спосіб динаміка зміни публічної комунікації спричиняє вагому дію на політичну систему.

Політична комунікація, як відомо, постійно шукає нові методи і засоби маніпулювання свідомістю та думкою людей у бажаному для конкретної політичної сили напрямку. Визначенням змісту та обсягу поняття “комунікація” займалися як зарубіжні, так і українські науковці: В. Бебик, В. Д’Інка, Г. Ласауелл, В. Шрам, Ю. Шерковін, М. Назаров, В. Різун, В. Іванов, Г. Почепцов, С. Квіт, О. Зернецька та ін. Сутнісно комунікація має значення системи, яка охоплює створення, передавання й отримання інформації (повідомлення). Вона може мати як вербальний, так і невербальний вигляд. Перша здебільшого розуміється як словесність і знаковість, для неї властиві візуально-зоровий та розмовно-звуковий методи; друга (комунікація без слів) – це мова тіла, жести, міжособистісний простір (допустима дистанція), часові властивості, для неї притаманні жестикульований, візуально-зоровий (контакт очей), поведінковий та віртуально-психологічний методи спілкування. Глобалізація і кібернетизація суспільства привела до інтенсивного розвитку системи комунікацій, в основу яких закладені технології анімації та мультимедійні системи, що здатні ефективно маніпулювати свідомістю і думками громадян.

Сучасні системи комунікацій здатні відтворювати психологічний характер особи чи групи, її певні емоції, ідеї, думки тощо. Наприклад, психологи-дослідники вважають, що мова тіла (невербальна) є сильнішою за вербальну, оскільки знакова [6] і поведінкова системи справляють більший вплив на людину. Уявлю-

вання особистості є просторовим і психологічно багатим процесом, тому вимагає від кожного політика постійного навчання, як публічно маневрувати своїми поведінкою, емоціями, мімікою та жестами тіла.

Історично склалося так, що невербальна комунікація зазвичай має особливе значення у повсякденному житті, оскільки вміння себе поводити у суспільному часопросторі – це важлива складова зрілої громадянськості будь-якої особи. На сьогодні політика розглядається не стільки з погляду вербальної комунікації, тобто вміння спілкуватися, мати ораторські здібності, а, мабуть, більше із позицій невербального спілкування, тобто обміну поведінкою, жестами, манерами, реакціями, діяльностями та контактною участю у творенні громадського довілля. Отож зміна комунікативних і соціальних процесів громадянськості, вплив інтернет-технологій стимулює процесний перебіг політичної поведінки, участі та діяльності самого політика як актора певного соціально-політичного театру.

Мета статті: аналіз політичного впливу комунікативно-емпіричного методу через інтроформаційну дію на думки та свідомість громадян.

Предметом дослідження є розкриття комунікативно-емпіричного методу політичних змагань засобами інтроформаційної взаємодії під час виборів чи у перебігу інших публічних процесів державотворення.

Аналіз останніх досліджень. Проблемами впливу політичної комунікації, вивченням комунікативної складової політичної дії на свідомість людини займалися такі науковці, як В. Бебик, Г. Почепцов, В. Шкляр, А. Москаленко, Ю. Ганжуров, М. Шрам, Г. Штрамайер та ін. На тлі високої значущості дієвої емпіричної комунікації в суспільстві доведено, що вона має різний, почасти амбівалентний і навіть полярний, вплив на громадянську свідомість і соціальну поведінку громадян, що залежить

як від зовнішніх факторів етнонаціонального повсякдення, у тому числі й успіхів та прорахунків державотворення, так і внутрішньоособистісних – ковітальних, емоційно-екзистенційних, інтелектуально-вольових, психодуховних.

Виклад основного матеріалу дослідження. Політична комунікація висвітлює діяльність політиків та Президента через усі канали засобів масової комунікації (*далі* – ЗМК). Тому спостережно-прогнозованим та стратегічним завданням для політологів є створення такої “маски” чи “обкладинки”, яка б якомога ефективніше впливала на свідомість пересічного громадянина, тобто так заповонила його розум і почуття, щоб він повністю був підвладний тим чи іншим політичним інтересам. Метод “маски” [2] як приховування або замовчування окремої інформації у політиці діє сьогодні постійно.

Зазначимо, що політична комунікація охоплює декілька функцій, які використовуються у засобах ЗМК, передусім мовиться про інформаційну, інтроформаційну [13], виховну, психологічну, аналітичну, емоційну, силову, переконливу, спонукальну, вирішальну. Кожна з них має динамічний характер в існуванні та впливі, без яких неможливо перебувати в політикумі, а відтак і в контактуванні з громадськістю на різних рівнях дії – на свідомість і підсвідоме. На жаль, політичні зміни в Україні є невтішними, оскільки у людей з кожним роком погіршується ставлення до політики, рівень їхньої довіри до державної влади знижується, виникає пасивна неучасть все більшої кількості громадян у виборах і зневіра у покращенні життя в країні. Більше того, на сьогодні, українці розглядають верховну владу як недержавну, аполітичну, анархічну, яка не працює на благо держави і, тим паче, суспільства.

Розвиток каналів ЗМК розширює свій інформаційний діапазон, оскільки новий медіа-ресурс Інтернет дає менш заангажовану інформацію порівняно з іншими каналами (преса, радіо, телебачення), немає такого тиску з боку політичних діячів, тому інформація, що надходить в Інтернет є не завжди відшліфованою і підконтрольною. Новий канал-ресурс належить до сучасних новацій, оскільки забезпечує швидке отримання інформації (повідомлення) з різних куточків світу і в будь-який час. Нині політична комунікація набуває властивості не тільки як основа нового інформаційного середовища, а й як віртуального поля та міфологізації [4], що спонукає постання но-

вого типу взаємодії політикуму і громадянина – інтроформаційного.

У періоди трансформаційних процесів у політиці, державі і суспільстві в цілому змінюється політична ідеологія та комунікація, що реально діє на поведінку і свідомість громадян. З розвитком демократії політик вимушений постійно підтримувати комунікаційну взаємодію між владою і соціумом, щоб закарбуватись у пам’яті виборців. В різні історичні періоди українська еліта завжди цінувалась своїм духом і була певним еталоном освіченості, терпимості і стійкості, національної самосвідомості і патріотизму, діяльної і вчинкової причетності до долі українства. Тільки люди такої категорії здатні подбати про державу, зробити багато корисного та справедливого для сталого розвитку країни і добробуту народу. На жаль, у наш час політичні діяння та комунікація мають вигляд не стільки інформаційний і виховний, а переважно розважальний. Скажімо, у Верховній Раді часто відбуваються бійки і сварки між депутатами, що негативно впливає на громадянську свідомість загалом.

Звісно, що політика не може бути без емоційною й абсолютно прагматичною. Проте вона не має бути комедійною сценою, адже її головне завдання – плекати взірці мудрості, елітності, аристократичності, порядності.

Сутність політичної діяльності полягає не стільки в координуванні громадської думки, скільки в умінні вислухати суспільство й нести відповідальність за свої політичні рішення і вчинки. Діалог між владою і народом повинен постійно активізовуватись як інформаційно, так і інтроформаційно, тобто впливати на свідомість окремого громадянина. Політична гра – це така подача повідомлення, що захоплює увагу виборця завдяки його логічній та емоційній переконаності. Громадська думка настільки мінлива і нестабільна, що її справді треба підштовхнути до певних дій та акцій, стимулювати розвиток національної самосвідомості і самоповаги українців. Крім того, ефективними методами політичного впливу є символи (національний одяг, герб, прапор, емблеми тощо). “Символ є ідейною або ідейно-образною структурою, що засадниче містить предметність і зміст як неподільні частини одного цілого” [1]. Нарешті їх сукупність формує свідомість громадянина як певний ідейний образ українотворення.

Впливова дія політика в аспекті відкритої комунікації охоплює, як відомо, такі складові:

комунікатора, повідомлення, канал, комуніканта, реакцію, спостереження, анонімне опитування, анімацію, аналіз, стратегічне прогнозування, зворотний зв'язок. Ось чому масмедіа, подаючи політичну інформацію для споживачів, якраз використовує ці складові у різних жанрових контекстах, насамперед інформаційному, розважальному і трансформаційному [7; 8], а також інтроформаційному.

Перед виборами політики, щоб увійти в чинний політикум, вдаються до емпіричного (дослідницького) методу, який застосовувався ще за часів Стародавньої Греції древніми філософами Платоном, Сократом, Аристотелем. Це метод вибіркового, психологічно прихованого спостереження, що формовиявляється як експеримент, рольова гра, прогноз стану, ситуації чи її рефлексивна оцінка. Під час виборів здебільшого політики чи кандидати в депутати використовують емпіричний спосіб та комунікативні засоби вивчення громадської думки (*рис.*), що дає змогу з різною мірою продуктивності впливати на свідомість та поведінку виборців у режимі реального соціального часу. Перед виборами політик аналізує змістовлення громадської думки, соціальні потреби населення, настрої представників титульної нації та етнічних менших, і тільки після цього опрацьовує свою програму, її мету і завдання, вдається до впливових діянь за схемою: настановлення – інформування – переконання – спонукання до дії. Отож комунікативно-емпіричний метод дозволяє політичному діячу розробити стратегію певних програмних дій, вималювати ставлення сьогоденної людини до держави. Він також уможливорює маніпулювання громадською думкою в бажаному напрямку, адже пересічна особа не завжди здатна мислити індивідуально та самостійно, а частіше діє колективно, або за зовнішніми порадами. Фактично через віртуальний простір, а саме завдяки мріям людей, багато планів у форматі державотворення здійснюються. Мрії вкорінюються у свідомість громадян і згодом настає її уреальнення в низці подій чи речей [7].

Сьогодні публічні політики не стільки займаються політичною діяльністю, скільки борються за владу, не завжди долучаються до налагодження ділових продержавних відносин між суб'єктами та об'єктами політики. Тому не дивно, політичні інтриги викликають негативну реакцію громадян, котрі виходять на мітинги, виявляють елементи непокори. Воче-

видь могутність влади повинна відобразитися перш за все у мудрості правління [1].

Комунікаційний процес у сфері політики – це своєрідний інформаційний часопростір, що є невід'ємною складовою політичних відносин. За допомогою пропонованого тут методу можна скеровувати свідомість народного загалу в політично вигідному напрямку, не створюючи загрози для здоров'я і життя кожного. Будь-яка активізована інформація, як відомо, несе значення, котре за своєю природою має інтерпретаційний (тлумачний та смисловий) стиль тексту [11]. Для споживача інформації здебільшого залишається загадкою і певним кросвордом те, що становить справжню сутність виголошеного тексту. Саме це нині спостерігається у програмах політиків – переважання інтерпретованої інформації (повідомлення), що має приховане смислове наповнення із певним підтекстом.

Отже, найбільший ефект стосовно політичного маніпулювання українськими громадянами нині відбувається через апеляції до духовності, емоцій та почуттів, а також шляхом використання методів і засобів несилової інформаційної взаємодії.

ВИСНОВКИ

1. Новизна проведених досліджень полягає в тому, що: а) виявлено вплив комунікативно-емпіричного методу та засобів інтроформаційної взаємодії на суспільство та окремого громадянина, б) обґрунтовано важливі аспекти політичної діяльності окремого політика на свідомість людей через публічний комунікаційний процес, в) запропоновано модель-схему вищезазначеного методу, до якого вдаються політики перед виборами і г) проаналізована ефективність впливу прихованого спостереження за поведінкою людини та за формовиявами її свідомості.

2. Зважаючи на сучасний стан політикуму та численні емпіричні дані суспільного повсякдення, доведена висока ефективність впливу невербальної комунікації, що заснована на інтроформаційній взаємодії на пересічного громадянина. Збагачуючи афективно, інтелектуально та екзистенційно інформаційно-комунікаційний простір суспільного життя, вона вносить корекцію у політичні уявлення окремої людини, у тому числі реставрує та вибудовує своє бачення щодо перемоги того чи іншого претендента на владну посаду на виборах.

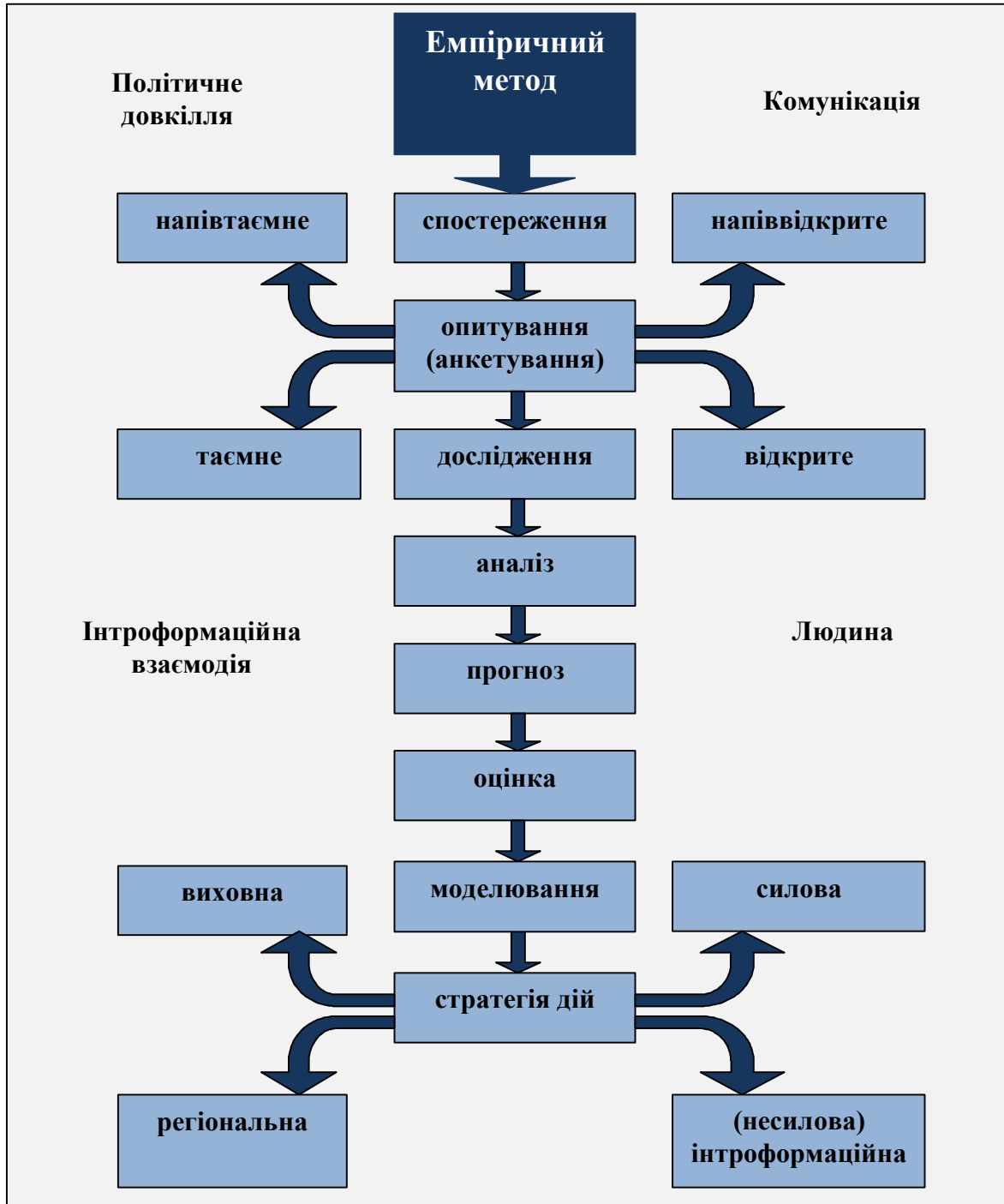

Рис.

Модель використання політиками перед виборами емпіричного методу у форматі ділової комунікативної взаємодії з виборцями

3. Сьогодні важливо, щоб політична інформація була не просто засобом піару, а характеризувалася аргументованою соціальною важливістю та відкритістю для людей. Лише за цієї умови можливе формування у громадян позитивного ставлення до політики, а це означає, що політики зможуть відновити їх довіру до себе.

1. Бебик В. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: [навч.-метод. посіб.]/ В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудряченко; За заг. ред. В. Бебика. – К., 2006. – 248 с.

2. Іванов В.Ф., Сердюк В.Є. Журналістська етика: [підручник] / В.Ф. Іванов, В.Є. Сердюк. – К.: Вища школа, 2006. – 231 с.

3. Ганжуров Ю. Політична комунікація: проблеми

структуризації / Ю. Ганжуров. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=24&c=299>

4. Кочубей Л. Особливості політичних комунікацій в умовах розвитку технологій інформаційного суспільства / Л. Кочубей. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1670/>

5. Леценко В. Трансформація політичної системи та роль політичних еліт у розвитку суспільства / В. Леценко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1497/>

6. Москаленко В.В. Соціальна психологія: [Підручник] / В.В. Москаленко. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.

7. Почепцов Г. Від Facebook'у і гламуру до Wikileaks: медіа комунікації / Г. Почепцов. – К.: Спадщина, 2012. – 464 с.

8. Почепцов Г.Г. Контроль над розумом [текст] / Г.Г. Почепцов. — К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. — 350 с.

9. Публіцистика. Масова комунікація: Медіа-енциклопедія / За заг. ред. В.Ф. Іванова. – К.: Академія Української Преси, Центр Вільної Преси, 2007. – 780 с.

10. Рубан Ю. Політична комунікація влади як інструмент формування національної ідентичності / Ю. Рубан [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://polit.ua/analitika/2011/02/14/ruban.html>

11. Серажим К.С. Текстознавство: [підручник] / К.С. Серажим. – К.: Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, 2008. – 527 с.

12. Соціологія і психологія: [навч. посіб.] / За ред. Ю.Ф. Пачковського. – К.: Каравелла, 2009. – 760 с.

13. Тесля Ю.Н. Введение в информатику Природы: Монография / Ю. Н. Тесля. — К.: Маклаут, 2010. — 256 с.

14. Юрій М.Ф. Політологія: Навчальний посібник / М.Ф. Юрій. – К.: Дакор, КНТ, 2006. – 416 с.

АНОТАЦІЯ

Рак Ольга Юрївна.

Комунікативно-емпіричний метод політичної дії на свідомість громадян.

У статті аргументовано важливість комунікаційного процесу в політиці між її суб'єктами та об'єктами, а також доведена ефективність використання невербальної комунікації на психологічному рівні впливу на громадян та з урахування інтроформаційної взаємодії як методу спілкування і маневрування їхньою поведінкою. На засадах емпіричного методу розглядається вплив політичних діячів на свідомість особистості, психологічне спонукання та переконання її у прийнятті певних політичних рішень. Подана схема компонентів цього методу, що охоплює відповідний політичний часопростір та інтроформаційну взаємодію засобами комунікації, які застосовуються політиками у різний період виборчої кампанії на момент політичних змагань.

Ключові слова: політика, свідомість, громадянин, політична, вербальна та невербальна комунікації, емпіричний метод, комунікаційний процес, інтроформаційна взаємодія, державотворення.

АННОТАЦИЯ

Рак Ольга Юрьевна.

Коммуникативно-эмпирический метод политического действия на сознание граждан.

В статье аргументирована важность коммуникационного процесса в политике между её субъектами и объектами, а также доказана эффективность использования невербальной коммуникации на психологическом уровне воздействия на граждан и с учетом интроформационного взаимодействия как метода общения и маневрирования их поведением. На основе эмпирического метода рассматривается влияние политических деятелей на сознание личности, психологическое побуждение и убеждение в её принятии определённых политических решений. Представлена схема компонентов этого метода, учитывающего соответствующее политическое пространство и интроформационное взаимодействие средствами коммуникации, которые применяются политиками в разный период избирательной кампании на момент политической борьбы.

Ключевые слова: политика, сознание, гражданин, политическая, вербальная и невербальная коммуникации, эмпирический метод, коммуникационный процесс, интроформационное взаимодействие, государствозидание.

ANNOTATION

Rak Olga.

Communicative-Empirical Method of Political Action on the Consciousness of Citizens .

In the article the importance of communicative process in politics between its subjects and objects has been substantiated; the efficiency of non-verbal communication on the psychological level of influence on citizens and considering informative interaction as a means of communication and maneuvering their behavior, has been verified. The influence of politicians on the consciousness of a personality, psychological motivation and persuasion in making some political decisions, has been empirically considered. The scheme of the components of this method, which covers corresponding political time-space and information interaction by means of communication, used by politicians at elections, has been provided.

Key words: politics, consciousness, citizen, political, verbal and non-verbal communication, empirical method, communicative process, informative interaction, state-creation.

Надійшла до редакції 18.03.2013.

ПСИХОЛОГІЧНА СЛУЖБА УНІВЕРСИТЕТУ: ВІД МОДЕЛІ ДО ТЕХНОЛОГІЇ

Анатолій В. ФУРМАН, Тетяна НАДВИНИЧНА

Copyright © 2013

ВСТУП

Постановка суспільної проблеми. Підготовка професійних фахівців на сучасному етапі визначається кардинальними змінами, що відбуваються в українському освітньому просторі, появою нових суспільних орієнтацій та цінностей, пов'язаних із саморозвитком, самопроекуванням і самореалізацією особистості. Сьогодні вищий навчальний заклад – це самодостатня, культуроемна, науково-освітня організація, що покликана створювати умови для становлення та розвитку особистості-професіонала як суб'єкта праці, пізнання, спілкування і суспільного виробництва. У зв'язку з цим зростає роль *психологічної служби ВНЗ*, що покликана різнобічно стимулювати збагачення гуманістичного потенціалу міжособистих стосунків учасників освітнього процесу, а відтак створити умови для розвитку суб'єктно-індивідуального потенціалу особистості, більш адекватного усвідомлення молоддю шляхів свого персонального і соціального становлення на етапі професійного навчання, підвищення власної психоемоційної стійкості у подоланні різних життєвих труднощів і проблем. Саме вона має стати тим *науково-методичним і суто практикувальним центром*, який реалізує психологічний супровід багатоскладового процесу розвитку особистості студента в освітньому часопросторі сучасного університету.

Об'єкт дослідження – психологічна служба як структурний підрозділ сучасного ВНЗ, котрий у сфері суспільного виробництва є тією науково-дослідницькою організацією, яка психологічно оптимізує підготовку висококваліфікованих фахівців.

Предмет дослідження – професійна діяльність психологів ПСУ, які поєднують теоретичну, методологічну, проектно-конструкторську, оргдіяльнісну, методичну, експеримен-

тальну та експертну види робіт із різними формами, методами, засобами й інструментами психологічного практикування.

Метою дослідження є науково-методологічне обґрунтування підходів, напрямків, змісту, оргформ, способів і засобів ефективної професійної діяльності психологічної служби сучасного університету.

Завдання дослідження:

- 1) висвітлити історичні віхи становлення психологічної служби у системі вітчизняної освіти;
- 2) визначити теоретико-методологічні засади повноцінної діяльності психологічної служби ВНЗ;
- 3) окреслити контури організаційно-технологічної моделі діяльності психологічної служби університету.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття. Аналіз та оцінка зробленого у царині психологічного практикування у вищій школі, досвіду становлення і розвитку психологічної служби ВНЗ дають підстави констатувати наявність чималої кількості емпіричного матеріалу, авторських концепцій, моделей та оргпроектів названої служби. Проте, на жаль, досі не має єдиної чіткої стратегії функціонування цієї служби у ВНЗ, не обґрунтована специфіка її діяльності у практиці як класичного, так і галузевого університету, не здолана проблема підготовки кадрів, не визначені критерії ефективності вказаної діяльності. До того ж найпроблематичнішим залишається визначення *змісту діяльності психологічної служби ВНЗ*, хоча основні завдання, аспекти, напрямки, функції та форми її продуктивної роботи, здавалось б, окреслені досить чітко. Однак це не зовсім так, принаймні вони потребують збагачення та істотного розширення формату психокультурного у змістовлення того, *чим саме, як та якими засобами* мають займатися працівники цієї служби.

Іншими словами, українські психологи поки далекі від створення *оптимальної моделі* розвиткового функціонування психологічної служби у царині вищої освіти, котра не може повністю запозичити аналогічну модель середньої загальноосвітньої школи, оскільки має низку фундаментальних відмінностей, пов'язаних головню із двома моментами: по-перше, завдання, зміст та освітні технології життєдіяльності у ВНЗ є на порядок складнішими і, по-друге, психолог працює із молоддю, тобто із дорослими людьми, де кожна особа має свій проблемний комплекс життєздійснення, не кажучи вже про більш складний у психодуховному змістовленні внутрішній світ студентів і викладачів. І нарешті головне: для того щоб психологічна служба сучасного університету запрацювала ефективно, потрібно в найближчі роки створити кілька *експериментальних версій її оргдіяльного технологічного уможливлення*. Мовиться про повноцінну технологію, змістом якої є досконала професійна діяльність групи психологів, здатних на високому рівні компетентності зреалізовувати всі напрямки, аспекти та функції роботи вказаної служби, а результатом – благодатний соціально-психологічний клімат освітнього закладу, максимальна активізація ресурсів професійного та особистісного зростання кожного студента, актуалізація його найкращого потенціалу для розширення меж власної самосвідомості, самопізнання і полівмотивованого психокультурного самотворення.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Загалом наявність та функціонування психологічної служби ВНЗ – важливий показник високого рівня розвитку вищої освіти в країні. Ідея створення такої служби зумовлює не тільки змістовлення ціннісних координат *освітньої політики* в державі, а й упредметнює пошуки науково обґрунтованих способів надання допомоги молодим людям в успішному “входженні їх у багатопроblemну атмосферу” професійної діяльності. Крім того, розвиток компетентної і вольової особистості професіонала-початківця у єдності об’єктивних і суб’єктивних факторів за системного впливу співробітників психологічної служби має шанс здійснитися ґрунтовним розумінням тонкощів професійної майстерності та реалізації особистісних ресурсів студента у лоні обраного фаху. Особливої значущості при цьому набувають питання, пов’язані з розкриттям механізмів оптимального взаємозв’язку принаймні двох сторін Я – “Я-особистість” і “Я-професіонал”,

а також із з’ясуванням причин професійних злетів і падінь, особливостей самопоступу від суб’єкта праці до індивідуальності через професійну справу, з актуалізацією резервних можливостей студента в освітньому процесі та науководослідній роботі, із розвитком його позитивної Я-концепції як центральної ланки самосвідомості. Це закономірно забезпечуватиме підготовку у стінах ВНЗ не стільки професіоналів вузького профілю, скільки особистостей, котрі є носіями різноаспектного потенціалу соціальних мобільності, майстерності, успішності. Отож, саме вирішити завдання фахового психологічного супроводу розвитку *особистісно-професійної* компетентності студентів й покликана психологічна служба університету.

1. З ІСТОРІЇ СТАНОВЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ В СИСТЕМІ ВІТЧИЗНЯНОЇ ОСВІТИ

Для осмислення сутності та призначення психологічної служби важливим є знання її *історії створення, розвитку, інституціоналізації*. Тільки виходячи з конкретного історичного контексту, вочевидь, можна зрозуміти її соціально-культурну сутність, оцінити новизну та евристичність її діяльності.

На початку минулого століття у Франції А. Біне опублікував серію статей із психології індивідуальних відмінностей, а в 1905 році заснував педагогічну лабораторію. У цей час з’явився на світ перший варіант його шкали для вимірювання інтелекту, який здобув світову славу. В 1913 в Англії приступив до роботи перший шкільний психолог. Натомість, ще раніше – в 1891 році, у США почав видаватися “Педагогічний семінар” – журнал, який присвячений проблемам педагогічної і дитячої психології розвитку. В 1915 у штаті Коннектикут розпочав роботу один із перших шкільних психологів Арнольд Гессель, а на іншому континенті – Європі – у 1920 в Берні відкрився перший психоконсультаційний пункт [див. 15, с. 8–9].

Отже, на рубежі XIX–XX століть за відносно коротко часові виміри психологічна служба зародилась у багатьох країнах світу. Причому в цей період вона існувала та розвивалась як *психолого-педагогічна служба*. Стосовно колишнього СРСР, то вперше питання про організацію діяльності вже суто психологічної служби у школі було поставлене під кінець 60-х років минулого сторіччя в Естонії (Х.Й. Лійментс, Ю.Л. Сьерд). У 1990 було прийнято “Поло-

ження про психологічну службу в системі народної освіти СРСР” [див. 12, с. 190–196], що стало логічним підсумком як науково-дослідної та організаційно-проектної роботи колективу психологів Інституту загальної і педагогічної психології (м. Москва) під керівництвом І.В. Дубровіної, починаючи з 1984 року [7], так і перебудовних змін у життєдіяльності тогочасного інтегрованого суспільства. Після цього, за майже тридцятирічний період становлення вітчизняної психологічної служби у системі освіти, побачила світ ціла низка фундаментальних монографічних праць дослідницького колективу на чолі з Іриною Володимирівною (М.К. Акімова, Є.М. Борисова, Н.І. Гуткіна, А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих, Т.І. Юферова та ін.) [12; 13; 32 та ін.].

Уперше ж цілісну наукову картину шкільної психологічної служби як нового інституційного явища давала монографія І.В. Дубровіної, що побачила світ 1991 року [12]. Зокрема, дослідниця пише: “Формування особистості відбувається перш за все у шкільні роки. Саме тому перед школою поставлені нагальні завдання – приділяти головну увагу розвитку особистості учнів, поважати і вивчати їхні індивідуальні особливості, створювати умови, які б забезпечили становлення творчих здібностей кожного конкретного школяра” [12, с. 3]. Причому підкреслювалося, що успішність виконання цих завдань головно залежить від професійної майстерності практичного психолога та її центральної ланки – *фахової компетенції*, котра “дозволяє своєчасно фіксувати якісні зміни у психологічному розвитку учнів, знати їх вікові та індивідуальні особливості і допомагати на основі цього педагогічному колективу школи максимально ефективно використовувати засоби і методи навчально-виховної роботи. ПСШ, яка заснована на фундаментальних дослідженнях із вікової і педагогічної психології, дасть змогу істотно покращити перебіг організованих процесів виховання і навчання дітей” [12, с. 5].

У цьому ж 1991 році виходить у світ посібник “Робоча книга шкільного психолога” за редакцією тієї самої І.В. Дубровіної, що підготовлений колективом авторів (А.М. Прихожан, Н.Н. Толстих та ін.) [33]. В ньому висвітлені загальні питання організації і діяльності ШПС, а саме зміст, форми, напрямки та основні види діяльності шкільного психолога, специфіка його роботи з учнями різних вікових категорій, обдарованими та “важкими” дітьми і тими, хто залишився без піклування

батьків. Крім того, наводяться норми часових витрат шкільними психологами на різні види діяльності за матеріалами експериментальних пошукувань і в порівнянні з їхніми колегами із США.

У цей, фактично стартовий для вітчизняної системи освіти, період створення і роботи ШПС, вона вважалась обов’язковою умовою ефективного функціонування цієї важливої системи суспільного виробництва. Головна увага у її діяльності зосереджувалася на виявленні індивідуальних особливостей розвитку особистості учнів, завдяки чому й проектувалося досягнення високої результативності міжсуб’єктних стосунків у сфері ділової взаємодії всіх учасників навчально-виховного процесу. Так, у 1997 році виходить у світ оригінальна праця М.Р. Бітянної “Організація психологічної роботи у школі”, що із позицій системного підходу описує цілісну модель роботи практичного психолога, визначає його місце у загальній навчально-виховній системі школи, окреслює контури його професійних можливостей у повсякденних взаєминах із педагогами, шкільною адміністрацією, учнями, батьками [3]. На переконання дослідниці, пропонується модель покликана повністю і переконливо відповідати на питання: “Навіщо існує шкільний психолог і чим саме він повинен займатися у школі?” А відтак треба чітко визначити “екологічну нішу” такого спеціаліста, створити картину цілісного бачення шкільної психології як особливого виду науково-практичної діяльності [3, с. 9].

Звідси очевидно, що із перших кроків створення психологічної служби у школі першорядного значення надавалося *організаційно-практичному аспекту* її діяльності, в котрій модель безпосередньої роботи шкільного психолога із педагогічним та учнівським колективами і з кожним учасником навчально-виховного процесу зокрема стала не просто засадничою, а сутнісно визначальною, гіпертрофованою. На жаль, це дало підстави для вітчизняних шкільних психологів фактично нехтувати напрацюваннями у теорії і методології психології, критично ставитися до її академічних (теоретичних) здобутків і, більше того, сформувало в них помилкове переконання, що *повсякденне психологічне практикування* – це справа проста, легкодоступна майже кожному компетентному педагогу. Тому закономірно, що за перше десятиліття інституціоналізації ШПС загальноосвітні заклади (школи, ліцеї, гімназії) заповнили практичні психологи із

дев'ятимісячними чи, у кращому випадку, із дворічними курсами перепідготовки. Звісно, що за такий короткий термін новопосталі професіонали навчилися розуміти зміст прочитаних психологічних текстів і на початковому рівні здійснювати психодіагностичну і консультативну роботу. Аура гнітючої формальності і шлейф примітивного практицизму заповнили простори загальноосвітніх закладів, котрі ще й сьогодні є домінантною ознакою повсякденної практичної роботи шкільних психологів. До того ж примітно, що більшість із них за рівнем сформованості професійної свідомості, на жаль, переважно виконують завдання і функції організаційно й навіть технічно, миследіяльно не заглиблюючись у безмежні горизонти відмінних психодуховних узмістовлень конкретної дитини, підлітка, юнака чи дівчини. Хоча, з іншого боку, радує те, що все ж існують поодинокі винятки високої професійної майстерності практичних психологів.

Окремого аналітичного розгляду потребує *новітня історія становлення психологічної служби у системі освіти України*, котра, як цілком аргументовано висвітлює це поняття проф. Панок В.Г., розпочалася за часів СРСР [див. 29, с. 70–114]. Однак цей відомий організатор психологічної служби в нашій країні, осмислюючи пройдений шлях вказаного колективно-діяльнісного узмістовлення, ні в монографії [28], ані в посібнику [29], не зазначає таких фактів:

а) перша ґрунтовна стаття аналізованого тематичного спрямування під назвою “Психологічна служба в школі: завдання, проблеми, перспективи” авторів А.В. Фурмана та Ю. Живоглядова з’явилася навесні 1987 року в ж. “Радянська школа” [47];

б) перше “Положення про психологічну службу у системі народної освіти Української РСР” було підготовлене у 1990 році робочою групою науковців із НДІ психології у складі Алли Коняєвої, Валентини Лисенко, Тетяни Титової, Анатолія Фурмана і Валерія Злівкова, основний зміст якого через півроку був презентований на Всесоюзній конференції [14];

в) у цьому ж році вищеназваною групою науковців (без участі В. Злівкова) був також підготовлений і прийнятий на Першому установчому з’їзді Товариства психологів України Етичний кодекс цього Товариства, що через два роки побачив світ у ж. “Рідна школа” [17] та у вигляді окремої брошури [16];

г) восени 1991 року в смт Ворзелі, що під Києвом, авторським колективом Інституту пси-

хології АПН України і Київського міжрегіонального інституту вдосконалення вчителів під керівництвом провідного наукового співробітника А.В. Фурмана (С.І. Болтівець, В.В. Клименко, П.П. Горностай – нині всі доктори психологічних наук) підготовлений новий проект “Положення про психологічну службу в системі освіти України”, що згодом був опублікований у ж. “Рідна школа” [54];

д) своєрідним продовженням і, відповідно, теоретико-методологічним підґрунтям проекту названого положення стали “Орієнтири концепції шкільної практичної психології” [42; 55], що розроблені одним із авторів (проф. Фурманом) у 1991 році та пройшли апробацію на Другій і Третій сесіях Творчої спілки вчителів України і на Другому з’їзді вчителів СРСР, який проходив у 1991 році в м. Одесі.

Отже, “Положення про психологічну службу в системі освіти України”, що було підготовлене Центром психологічної служби Інституту психології ім. Г.С. Костюка під керівництвом к. психол. н. Панка В.Г. (нині – д. психол. н., директора Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України) і затверджене на рівні МОН України [29, с. 115], мало добре осмислене концептуально-змістове підґрунтя стосовно завдань і напрямків діяльності психологічної служби, її структури, головного фахового узмістовлення та управлінської моделі, прав, функцій та обов’язків практичного психолога. Тим більше, що одночасно із вирішенням оргуправлінських завдань у налагодженні продуктивної роботи психологічних служб шкіл, ліцеїв, гімназій, починаючи із 1988 року, також здійснювалося істотне збагачення психолого-засобового змісту їхньої діяльності принаймні ще у трьох напрямках:

а) *психологізації педагогічної свідомості* вітчизняного вчительського загалу шляхом впровадження психодіагностичних технологій покласної і внутрішньокласної диференціації навчання, що ґрунтувалися на широкому використанні дослідницьких тестів (інтелекту та особистості), опитувальників, проєктивних методик, соціометрії [див. 6; 7; 8; 44]; його очолював д. психол. н., проф. Гільбух Ю.З., котрий фактично припинив своє оргдіяльнісне функціонування із смертю очільника (червень 2000 р.);

б) *методу активного соціально-психологічного навчання* проф. Яценко Т.С., який спочатку був зорієнтований на оптимізацію спілкування вчителя з учнями [62; 64], а пізніше, у форматі розвитку і збагачення *психодинаміч-*

ної парадигми, набув інструментальних можливостей проникнення в глибини психіки з метою їх індивідуалізованого пізнання і надання практичної допомоги людині як суб'єкту життєдіяння [див. 1; 24; 63; 66–68];

в) *фундаментального соціально-психологічного експериментування* на предмет створення інноваційної освітньої моделі української школи, що проводиться із 1992 року групою науковців, практиків та управлінців у кількох десятках загальноосвітніх закладів під керівництвом проф. Фурмана А.В. та отримала назву “модульно-розвивальна система навчання” [10; 23; 41; 50; 52; 53].

У підсумку рефлексивного погляду в минуле констатуємо наявність у новітній історії становлення психологічної служби у сфері національної освіти чотирьох напрямів-підходів до її змістовленого розвитку:

– *цілеспрямованої психологізації* чітко організованого навчально-виховного процесу і педагогічної свідомості вчительства, що здійснювалася Центром психодіагностики і диференціації навчання Інституту психології імені Григорія Костюка АПН України (із 1995 р. – ТОВ “Перспектива”) і сутнісно відіграла свою позитивну роль в усуб'єктненні освітнього простору країни і перетворилася на одне із завдань психологічної служби;

– *інституціоналізації*, котра забезпечується на рівні державної влади через Український науково-методичний центр практичної психології і соціальної роботи НАПН України і, попри низку проблем, має *перспективи сталого поступального розвитку*;

– *активного соціально-психологічного навчання*, що інтегрує теорію і практику глибинної психокорекції у діяльності Науково-дослідного центру глибинної психології НАПН України при РВНЗ “Кримський гуманітарний університет” (м. Ялта, із грудня 2005 р.);

– *фундаментального соціально-психологічного експериментування*, що опрацьовує, з одного боку, парадигматику і моделі повнозмістової багатофункціональної діяльності психологічних служб шкіл, ліцеїв, гімназій, академій та університетів, з іншого – тупикові чи неефективні напрямки імовірного руху-поступу цих одиничних служб, зважаючи на особливості суспільного розвитку, соціально-економічну ситуацію в країні та політичний момент у світі, і ще з іншого – багаторівневу систему соціально-психологічної роботи у форматі створення психологічної служби освітнього закладу змістово-інноваційного типу. В

останньому випадку вельми перспективною для розробки й оргдіяльнісного зреалізування є *вітакультурна метапарадигма* психологічного практикування [див. 5; 38; 39; 51; 57], яка задає нове розуміння практико-орієнтованої психології, котра “постає не тільки як галузь професійної діяльності та специфічна гілка наукової творчості, а ще й як безпосередня дійсність життя, спосіб світорозуміння і самозреалізування” [39, с. 14–15]. А відтак надзавдання усіх та кожного – максимально розширити поле позитивної професійної психологічної роботи у будь-яких сферах державо- та суспільствотворення. Адже психологія та педагогіка – це не лише науки, а й специфічні сфери професійної мислєдіяльності [43; 49; 51; 61].

Отже, є підстави висновувати, що до найперспективніших напрямів опрацювання новітнього змісту діяльності психологічної служби у сфері національної освіти, крім власне адміністративно-інституційного каналу її підтримки і розвитку, належать принаймні три: а) *цілеспрямованої психологізації* освітнього часопростору, котру повсякденно здійснюють висококваліфіковані практичні психологи і керівники обласних, міських і районних служб; б) розширення *практики активного соціально-психологічного навчання*, котре еталонно уреальнює наукова школа академіка Тамари Яценко; в) проведення *фундаментального соціально-психологічного експерименту* на предмет заміни традиційної освітньої моделі інноваційною – модульно-розвивальною, суспільну програму якого із 1992 року реалізує наукова школа професора Анатолія Фурмана. Саме ці напрями мають стати об'єктом ґрунтового вивчення, державної підтримки, інституційного розвитку та масового впровадження.

2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ УНІВЕРСИТЕТУ

Дефіцит ґрунтовних психологічних знань у людини, відсутність внутрішньої культури дуже часто стає причиною різних внутрішньо-особистісних та міжособистісних конфліктів. Психологічна служба, хоч і не спроможна їх зліквідувати повністю, усе ж здатна мінімізувати психологічну некомпетентність особи, тому має бути невід'ємною частиною будь-якої сучасної освітньої системи. *Основна мета її діяльності у ВНЗ* – сприяння професійному

становленню й особистісному зростанню студентів, забезпечення їхньої психологічної захищеності, підтримка і зміцнення психічного здоров'я, створення сприятливих соціально-психологічних умов освітньої діяльності і буденного життя, індивідуального саморозвитку і психокультурної самореалізації.

Для успішного функціонування та розвитку будь-якої психологічної служби, у тому числі й університету, потрібно насамперед забезпечити її фахівцями – практичними психологами, котрі б досконало володіли методологією, формами, методами і засобами практичної професійної діяльності. Аналіз наукових джерел [3; 8; 12; 15; 25; 26; 28–30; 32; 33; 40; 47; 66] дає підстави виокремити *два традиційні підходи* до змістовної організації останньої – клієнтський та розвивальний. Перший слушно назвати *пасивно очікувальним*, коли психолог просто чекає поки до нього звернуться за допомогою. Такий підхід, хоча і не дуже раціональний, але все ж має право на існування, адже у цьому випадку проводиться чітка робота із проблемою, яка вже набула вагомої суб'єктивної значущості для клієнта та вимагає свого розв'язання. Другий – *психорозвивальний* – ґрунтується на розумінні психологом внутрішнього життя особистості, стадій її розвитку, особливостей соціальної взаємодії, вітакультурної ситуації і на прогнозуванні виникнення відповідної особистісної проблематики, а зреалізувати його можливо лише за умов роботи фахівця із усталеним колективом і глибоким особистісним знанням індивідуально-психологічних особливостей кожного учасника, труднощів та можливостей його різнобічної самореалізації.

Двадцятирічний досвід *соціально-психологічного фундаментального експериментування* у системі національної освіти одного із авторів [див. 49; 50; 52; 53; 59–60] показує, що обґрунтування двох вищеназваних підходів до організації діяльності психологічної служби в закладах освіти є неповним, передусім тому що не відображає досвід новаторських та інноваційних пошукувань як окремих психологів-дослідників, так наукових колективів. Інакше кажучи, клієнтський і розвивальний підходи належать до усталених, традиційних, принаймні на теренах зарубіжної (щонайперше північноамериканської) прикладної психології. Тому їх *спільним надзавданням є облаштування сьогодення* життєдіяльності шкіл, коледжів, академій, університетів двома добре опрацьованими шляхами – *індивідуальним*

підходом до особистості та до проблем клієнта і *диференціально-типологічним*, що зорієнтований на масовість і передбачає створення оптимальних психолого-педагогічних умов розвитку як окремої особистості, так і груп та організацій у цілому. Цей самий досвід дає змогу за *критерієм інноваційності* виокремити ще два методологічних підходи (*рис. 1*), що інтенсивно розробляються в останнє десятиліття представниками авторської наукової школи (О.Є. Гуменюк, В.О. Комісаров, Ю.Я. Мединська, Л.З. Ребуха, А.Н. Гірняк, І.С. Ревасевич, А.А. Фурман, Н.Є. Ситнікова, М.Б. Бригадир, Т.Л. Надвичина, С.К. Шандрук, О.Я. Шаюк та ін.): а) *проектно-модельний*, що ґрунтується на фаховому здійсненні наукового проектування певного набору чи системи інноваційних психодідактичних змін у конкретній освітній організації та на їх наступному модельному зреалізуванні, котре психоекспериментальними засобами оптимізує духовне здоров'я, соціальну та особистісну самореалізацію учасників навчально-виховного процесу, та б) *змістово-інноваційний*, який інтегруючи кращі здобутки трьох попередніх, сутнісно полягає в міжособисто продуктивній соціальній співпраці практичного психолога з усіма учасниками освітнього процесу, котра забезпечує психодуховне циклічне збагачення їх внутрішнього світу як суб'єктів, особистостей, індивідуальностей та універсумів повноцінного суспільного повсякдення.

Аналізуючи ці два підходи, зауважимо, що в умовах ВНЗ застосувати їх цілісно досить складно. Зокрема, перший вимагає достатньо зваженої та ґрунтовної реалізації підготовчо-просвітницького етапу, на якому *основне завдання психолога* – донести до кожного учасника освітнього процесу інформацію про важливість психологічної допомоги і вселити йому віру у власну кваліфікованість. На жаль, у нашій країні серед громадянського загалу ще побутує багато упередженості стосовно звернень до такого роду служб. І хоча все більше освічених людей розуміє, що існує безліч складних життєвих проблемних ситуацій, у яких їм самостійно розібратися досить важко, більшість громадян воліє розв'язувати їх самостійно, або налаштована звертатися за порадою до друзів, рідних, колег.

Зазначене, з одного боку, вказує на загалом *низький рівень психологічної культури громадян нашої країни*, з іншого – на небажання державників якось змінити ситуацію на краще (скажімо, більшість психологічних служб у

Рис. 1.

Підходи до організації діяльності психологічної служби у середній та вищій школі

закладах освіти діють суто номінально через брак фінансування). Психорозвивальний підхід більш раціональний, але його принципи достатньо складно зреалізовувати практично у життєдіяльності сучасного ВНЗ, передусім через велику кількість учасників освітнього процесу та просто фізичну неспроможність психолога дійти до кожного з них. Тому його впровадження найбільш доцільне або в невеликих колективах, або за наявності розширеного штату фахівців названої служби. В.Г. Панок пише, що «основною метою діяльності психологічної служби ВНЗ є підвищення ефективності навчально-виховного процесу засобами практичної психології і соціальної

педагогіки...; причому така діяльність має відбуватися у руслі основної мети навчально-виховної роботи закладу освіти, сприяти досягненню його кінцевих цілей – формуванню особистості та професійних якостей спеціаліста, його підготовці до самостійного свідомого професійного, соціального та особистого життя» [29, с. 14].

Отже, психолог у вищій школі – це не просто фахівець-професіонал, а й особистість, котра покликана забезпечувати *соціокультурну стратегію паритетної міжсуб'єктної взаємодії* між усіма учасниками освітнього процесу [9; 10; 41; 52], реалізацію якої можна здійснити лише поєднуючи два неподільні по-

Рис. 2.
Сфера психології у вітакультурному парадигмальному обґрунтуванні
(за А.В. Фурманом, 2003, 2007)

люси професійної діяльності – науку і практику, та її основні *аспекти-складові*: теоретичну, методологічну, проектно-конструкторську, експериментальну, методичну і досвідно-практичну, причому з власними відмінними цілями і завданнями, предметно-змістовим полем життєздійснення, що різною мірою задіює і поєднує мислення, організаційні, технологічні та інструментальні засоби. Свого часу одним із авторів докладно обґрунтована кожна із названих складових *психологічного практикування* як сфери культуротворення і духовного життя громадян [див. детально 38; 39; 51], а тому тут наведемо лише методологічну модель (рис. 2), котра, зважаючи на її евристичність, потребує нового переосмислення. Наразі вкажемо на методологічно аргументоване взаємодоповнення принаймні шести аспектів-складових психологіч-

ного практикування у професійній діяльності ефективного освітнього психолога.

Так, *теоретична робота* як універсально-раціональна форма організації наукових знань у системі сучасної психології полягає в обґрунтуванні наукових предметів і методів їх пізнання, орієнтуючись на той чи інший *ідеальний об'єкт*, а її логічно структуровані результати (теорії, концепції, закони, закономірності тощо) інтегрують тільки експериментально достовірне знання і життєві факти навколо абстрактно-раціональних центрів теоретизування.

Методологічна робота у сфері професійної психології спрямована на створення нових організованостей людинознавчих знань, культурного досвіду, різних видів суспільної діяльності, враховує множинність розгляду підходів стосовно об'єкта, який береться разом із уявлен-

ням про нього, тобто *предметно*. При цьому *методологічна інтеграція* різних знань відбувається не за організацією об'єкта діяльності, а за схемами самої психологічної діяльності, де результатом такого мислевчиння є нові універсальні моделі, наукові проекти, управлінські технології, авторські методики і техніки, які перевіряються на імовірність (здебільшого теоретичну) їх реалізації.

Суть *проектно-конструкторської* роботи у сфері психології полягає у створенні реальних проектів соціокультурного втілення наукових, соціальних, екологічних, економічних та інших програм, а також підготовці варіативного поля поетапного досягнення завдань цих програм; спирається, з одного боку, на методологію мислєдїяльного потенціалу, з іншого – на вітасоціальний досвід групи, етносу, нації. Інтеграція проектно нормованого психологічного знання відбувається за схемами конструювання майбутнього, передусім кращого і продуктивнішого, а самі психологічні проекти і програми перевіряються на повноту культурно-цивілізаційної реалізації (*див. підрозділ 3*).

Методична робота у системі професійної психології – відносно самодостатня форма практико зорієнтованих організованостей соціокультурного досвіду, котрі ситуаційно виникають і функціонують за законами наукомистецького діяння. Ось чому будь-яка *методика* – це своєрідний місток між психологічною теорією і розмаїтою соціальною практикою, а тому має відношення до першої, слугуючи їй усіма змістово-засобовими можливостями, і схиляється перед вибагливими вимогами другої – бути простою, зрозумілою й водночас ефективною.

Експериментальна робота у царині професійної психології – це створення особливих штучних умов для проведення циклу досліджень людини, групи чи великої спільності (незалежна зміна) з метою перевірки психологічної теорії чи закономірності на істинність. Експериментальна практика нетотожна повсякденній соціальній життєактивності особи, тому що користується особливою технікою організації наукового пошуку, перевіряє наявність не емпіричних знань, а онтологічних картин, ідеальних об'єктів, високоузагальнених абстракцій.

Досвідно-практична робота професійного психологічного змісту зосереджується навколо вітакультурних потреб, бажань та інтересів осіб, груп, соціумів й інтегрує багатоманіття наукових знань (загальне), соціальних норм і загальнолюдських цінностей (особливе) й

водночас численних, почасти непересічних, ситуативних, багатоінформаційних відомостей (передусім значень і смислів як компонентів свідомості і самосвідомості) повсякденного життя (одиничне). Психолог-практик не лише вивчає людину, мислить, проектує і взаємодіє з нею. Він, щонайголовніше, долучає її до певного способу буття і світобачення, вивільняючи нові горизонти для духовного зростання, психологічного здоров'я, внутрішньої свободи.

Отже, підсумовуючи напрацювання одного із авторів, є підстави констатувати наявність принаймні *п'яти нововведень* у рефлексивному осмисленні сучасної психології:

– по-перше, вона розглядається не лише як гуманітарна наука поліпредметних у змістовлені і не тільки як галузь професійної діяльності, а й як *особлива сфера мислєдїяльності* і повсякденного, ковітально безперервного і всеосяжного, *практикування* кожної особи, групи, спільності, причому своїм власним життям, його миттєвостями та психодуховною енергетикою;

– по-друге, основні метасмислові сегменти цілісного психологічного знання-діяння (теоретична, прикладна і практико зорієнтована гілки психології та актуалізований психодуховний досвід) охоплюють максимально досягнутий на сьогодні науковою думкою *універсум життєздійснення людини* у світі, що методологічно осмислюється з допомогою концептів (і, відповідно, категорій) “життя” і “культура”;

– по-третє, знімається антагонізм мислєдїяльних змістовлені у розумінні теорії і практики у сфері психології шляхом уведення концепту “*психологічне практикування*”, що відображає тотальність психодуховного буття людини і світу, у світі, зі світом та її *власного* внутрішнього світу; а це означає, що будь-яке діяльно чи вчинково організоване практикування особистості діалектично взаємодоповнює принаймні шість основних видів роботи (від теоретичної і суто методологічної до експериментальної і досвідної й навпаки) із ситуаційним чи темпоральним переважанням однієї з них на певному етапі виконання психологом професійних завдань;

– по-четверте, саме взаємопроникнення теорії і практики, а відтак мислення і діяльності, смислоформ і фізичної роботи, психічних образів і ситуаційно мотивованого вчинення, у сфері психологічного практикування дає змогу професійному психологу через власний особистісний формат життєактивності взаємозба-

гачувати два зустрічних потоки персоніфікованого культуротворення – науковий, раціональний і досвідно-практичний, мистецький;

– по-п'яте, професійна діяльність психолога будь-якого фахового амплуа розуміється як така, що, з одного боку, узмістовлює його свідомість і самосвідомість “як теоретика і практика в одній особі” (П.А. М'ясоїд [19; 20]), з іншого – вимагає заглиблення в окремі види психологічної роботи залежно від його спеціалізації та особистісних домагань.

Очевидно, що всі ці ідеї-тематизми потребують як методологічного обґрунтування, так і емпіричного підтвердження у повсякденній діяльності працівників ШПС і ПСУ.

3. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТЕХНОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ ДІЯЛЬНОСТІ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СЛУЖБИ УНІВЕРСИТЕТУ

ПСУ – це водночас ще й *оргтехнологічний підрозділ* у життєповсякденні сучасного університету, потреба в якому спричинена винятковою важливістю безперервного коректного керівництва психодуховним розвитком особистості студента, провідною діяльністю якого є професійно зорієнтована освітня діяльність [50; 52]. Загальна освітня технологія, охоплюючи просторово-часові характеристики цієї діяльності із першого до останнього дня його навчання упродовж п'яти-шести років, являє собою не лише повноцінну програму професійної підготовки фахівця, що містить скоординовану й синхронізовану сукупність процедур та операцій, методів і прийомів, способів і засобів ситуаційного співдіяння учасників навчально-виховного процесу, а й уречення самої цієї їхньої паритетної освітньої діяльності як учинкової метасистеми, що підпорядкована законам як причинно-наслідкової детермінації, так і чітко спроектованого цільового зумовлення та ціннісно-сміслового відліку. В цій глобальній соціотехнологічній реальності вищої школи *розвивальна технологія багатовекторного практикування ПСУ* має бути, крім усього того, що властиве соціальній технології [див. 31], досконалою *психоінструментальною системою*, що специфічними впливами, умовами, засобами та інструментами оптимізує професійне й особистісне становлення випускника як підсумковий продукт окремого етапу життєдіяльності університету. Вочевидь ця інноваційно зорієнтована технологія має належати до типу “м'яких багатofункціональних” (В. І. Подшивалкіна), а це

означає, що “в ній відбувається не тільки відтворення яких-небудь раніше наявних властивостей, зв'язків чи відношень, але й існує постійна готовність до нового через те, що вона є не стільки системою, що реалізує власну програму, оскільки системою, яка спрямована на цілі задіяних до неї суб'єктів”, котрим притаманна діяльна самосвідомість, особиста ініціативність, “здатність до вибору, до суверенності, відповідальності, творчості. Відтак “м'які” технології найбільшою мірою враховують можливості постановки нових цілей і завдань, сприяють опрацюванню нових критеріїв, відбору дій та операцій, що ведуть до нових рішень. Сутнісно це такі технології, які передбачають задіяння особистісного потенціалу спеціаліста, його знань і професійного досвіду” [31, с. 152].

Найдієвішим технологічним підходом до організації діяльності практичного психолога у ВНЗ, на наше переконання, має стати **змістово-інноваційний**, який ґрунтується на науково-проектному і вітакультурному, передбачає визначення чітко скоординованої співпраці психолога та учасників освітнього процесу в їхній безперервній взаємодії, домагається психодуховного збагачення ситуаційних стосунків, котрі стимулюють розумовий, соціальний, екзистенційний та креативний розвиток кожного учасника ділових та неформальних контактів. Адже психологія – це не тільки галузь професійної діяльності та специфічна гілка наукової творчості, а ще й безпосередня дійсність життя, спосіб світорозуміння і самореалізування. Г.П. Щедровицький з цього приводу зауважує, що психологія – це і “весь світ, сприйнятий з певної точки зору...”, й особлива сфера мислєдіяльності, котра сутнісно обіймає незбагнений універсум життєдіяльності, увесь соціум із багатоманіттям наукових технік – антропотехнік, психотехнік, культуротехнік, і цілу низку практик, які ми розвиваємо, зокрема практик “комунікації” і “взаємодії” [61, с. 6–7]. Тому психолог-практик не лише вивчає людину, мислить, проектує і взаємодіє з нею, спираючись на багатоманіття процесів угледіння і зняття некомфортних ситуацій, формулювання і здолання проблем, прийняття і розв'язання задач. Він, щонайголовніше, ще й залучає її до певного способу буття і світобачення, вивільняючи у такий спосіб горизонти для духовного зростання, психологічного здоров'я, внутрішньої свободи. Для цього він покликаний навчитися розрізняти і поєднувати на психозмістовому рівні теоретизування, мис-

ледіяння, конструювання, експериментування і точно вивірене практикування задля основного – *відшукування оптимального розв'язку* виявленої психосоціальної проблеми, передусім учнівської чи студентської, викладацької чи батьківської, своєї власної. І якщо таке взаємозбагачувальне поєднання вдається, то це й забезпечує високоякісний результат у знятті актуалізованої людської проблемності [51, с. 50–51].

Психологічне проектування у системі названої служби – це сукупність таких психологічних процесів, утворень та організованостей, які, по-перше, потрібно спочатку найточніше передбачити, а, по-друге, пізніше підтвердити їх практичну відповідність. Отож, з одного боку, проект є засобом вираження наших знань про той чи інший процес та механізми його функціонування, з іншого – інструментом перевірки правильності їх розуміння та цілеспрямованого формування. При цьому *мета проектування* полягає не у простому передбаченні наявності тих чи інших явищ майбутнього, а у сприянні більш ефективному впливові на них професіоналів у потрібному напрямку [4; 18; 21].

Загалом у сфері суспільного виробництва *проектування* – це соціально-психологічна категорія, що змістовно характеризується багаторівневістю та ієрархічністю, тому під час створення нових соціальних структур треба дотримуватися *принципів* організаційної цілісності як основоположних ідей чи положень певного вчення, що визначають концептуальні засади, специфіку теоретичного пізнання і прикладного впровадження наукових знань, а саме:

– принцип *гуманістичних пріоритетів*, тобто орієнтація на людину як на безпосереднього учасника процесу чи ситуації; при цьому правилом для психолога є таке положення: під час проектування реальних потреб і можливостей особистості студента не потрібно жорстко нав'язувати йому цілі;

– принцип *діагностичного цілепокладання*, що дає змогу у процесі проектування організувати взаємодію як передбачувану, достовірну і цілеспрямовану (врахування емпірично достовірних параметрів розвитку особистості студентів, вироблення спільних цілей та способів досягнення загальної мети);

– принцип *саморозвитку*, що означає створення динамічних та гнучких проєктованих систем, процесів, ситуацій; у цьому разі психологу слід звернутися до вироблення моделей, проєктів, які легко трансформуються, піддаються модернізації та корекції (поліфункціо-

нальність та багаторазовість використання створених проєктів).

– принцип *повноти проєкту*, що передбачає забезпечення реалізації у спроектованому об'єкті системи критеріальних вимог до його функціонування;

– принцип *динамізму*, що обґрунтовує рух-поступ системи від сутності вищого до сутності більш нижчого порядку;

– принцип *конструктивної цілісності*, що враховує встановлення міцного взаємозв'язку між компонентами оргдіяльній і методичній систем та етапами її проектування і реалізації на практиці.

Не менш важливими у діяльності фахівців психологічної служби університету є і такі принципи ефективного практикування:

1) *науковості* – здійснення діяльності на основі досягнень сучасної психології з використанням валідних діагностичних методик, що пройшли апробацію на території України та містять вікові тестові норми;

2) *практичної спрямованості* – своєчасне, оперативне розв'язання або, принаймні, знівелювання психологічних проблем клієнта у його свідомості;

3) *різноманітності форм і методів роботи*, що дозволяє уникнути, з одного боку, соціальної обмеженості і фрагментарної спеціалізації, а з іншого – хаосу, безсистемності, дотримання моди та некритичного ставлення до своїх обов'язків;

4) *моральності*, що дозволяє психологові знайти “золоту середину” між моралізаторством та нехтуванням канонів моральності й духовності;

5) *самоактуалізації, пошуку внутрішніх джерел психодуховного розвитку*, що створює передумови активної протидії як внутрішній пасивності, так і “згоранню” на роботі;

6) *професійної співдружності та ділової взаємодіжки психологів*, що дає змогу їм долати тенденції до самоізоляції і втрати професійного самовідчуття.

Гнучкість, готовність до розумного компромісу, визначення пріоритетів у роботі, дійовий оптимізм та розумна самокритика доповнюють перелічені принципи і дозволяють психологові уникнути ригідності, труднощів емоційного характеру, песимізму, з одного боку, і догідництва, пристосовництва, непослідовності, зайвої самовпевненості та ейфорії – з іншого.

Особливе місце у роботі фахівця-психолога, на наше переконання, має посідати *проєктно-конструкторська* робота, зміст якої полягає

у створенні реальних проектів наукових, соціальних, екологічних, економічних та інших програм, а також у підготовці варіативного поля поетапного досягнення завдань цих програм; вона, з одного боку, спирається на методологію мислєдїяльного потенціалу, з іншого – на вітасоціальний досвід групи, етносу, нації. Інтеграція проектно нормованого психологічного знання відбувається за схемами конструювання майбутнього, передусім кращого і продуктивнішого, а самі психологічні проекти і програми перевіряються на повноту культурно-цивілізаційної реалізації.

Вочевидь основною характеристикою спроектованої моделі психологічної служби університету має стати її відкритість та варіабельність, тобто можливість обирати найраціональніший шлях поступу до зазначеної мети. Отож саме *проектне моделювання* – це той місток, який має на меті поєднати наукову теорію із практикою її реалізації, адже науковці давно зрозуміли неможливість їх механічного, спрощеного чи безпосереднього, сполучення [18; 45].

Для ефективного провадження зазначеного *проектно-модельного підходу* в реальній освітній процесі ВНЗ потрібно чітко визначити об'єкт та предмет діяльності фахівців психологічної служби. На нашу думку, **об'єкт** ПСУ становлять учасники освітнього процесу (студенти, професорсько-викладацький склад, обслуговуючий персонал, батьки), а **предмет** – психодуховне здоров'я як стан внутрішньої гармонії і самоблагополуччя особистості, котрий характеризується відсутністю хворобливих психічних проявів і забезпечує адекватну регуляцію поведінки, діяльності та вчинків у багатопроblemних умовах повсякдення. Зрозуміло, що для того щоб створити максимально комфортні умови для його збереження, потрібно насамперед науково спроектувати і поетапно створити *духовно зорієнтований вітакультурний простір* безперервної розвивальної взаємодії наставників (у ролі яких мають виступати й фахівці-психологи) і наступників як основу їхньої паритетної освітньої діяльності. Це означає, що, відповідно до вимог *принципу кватерності* (К.Г. Юнг, О.А. Донченко, А.В. Фурман та ін.), духовність твориться у контексті вітакультурного буття особи-універсуму чотириаспектно: а) як продукт життєдіяльності, котрий збагачує вчинковий досвід Я-реального; б) як джерело виникнення духовно-сенсових станів – глибин Я-несвідомого; в) як психоформа саморозвитку і самореалізації у

сфері Я-ідеального; г) як підґрунтя віри, котре продукує абсолют Я-духовного [9]. Тоді “інноваційне ведення освітнього оргпроцесу дає змогу кожному студенту на духовно-естетичному етапі, завдяки моделюванню ситуацій самотнього творення і продуктивного фантазування, розширювати внутрішні горизонти його духовного самовдосконалення й у такий спосіб реалізувати все те краще, що закладене в ньому від людської природи” [10, с. 287].

Зауважимо, що студентство як центральний та основний об'єкт роботи практичного психолога – особлива соціально-демографічна група молодих людей, яку можна слушно охарактеризувати за такими *критеріями*: об'єктивність існування, певна чисельність, статеві та вікова структура, територіальний розподіл, суспільне положення, соціальні функції, соціальна роль та соціальний статус, особлива стадія соціалізації, цілісність і самостійність стосовно інших соціальних груп, особливі умови життя, праці, побуту, соціально-психологічні особливості, система цінностей і духовних святинь. З одного боку, вважається, що для студентів, порівняно із іншими групами молоді, характерні такі риси, як вищий освітній рівень, велике прагнення до знань, висока соціальна активність, досить гармонійне поєднання інтелектуальної і соціальної зрілості, з іншого ж – їм як віковій групі освітнього спрямування також притаманні і достатньо специфічні суперечності:

– *соціально-психологічні* – між розвитком інтелектуальних і фізичних сил студента та жорстким лімітом часу й обмеженими економічними можливостями для задоволення потреб, що постійно зростають;

– *дидактичні* – між прагненням до самостійності у виборі бажаних компетентностей і досить жорсткими формами, методами й засобами традиційної підготовки *фахівця певного профілю*;

– *інформаційні* – між величезною кількістю інформації, яка надходить через різні канали та закономірно розширює знання студентів, і відсутністю достатнього часу на її інтелектуальне та психосоціальне опрацювання;

– *методологічні* – головні між легкодоступними способами і засобами задоволення життєвих потреб та соціальних інтересів, що не мають безпосередньої професійної вагомості та етнокультурної значущості, і тими шляхами, напрямками та інструментами життєдіяння, котрі вимагають довготривалих учинкових зусиль розуму, почуттів, волі, а відтак сили

пристрасного духу самотворення власного Я як самості.

Відтак студент, навчаючись у ВНЗ, проходить складний і довгий шлях особистого становлення та пошуку *змісту життя як індивід* (людина від народження як представник людського роду, тобто як homo sapiens), *суб'єкт* (індивід як носій різних форм активності, що розвиваються від народження дитини до старості та характеризуються статево-віковими та індивідуально-психологічними властивостями), *особистість* (основною характеристикою якої є суб'єктність як здатність людини перетворювати власну життєдіяльність на предмет практичного перевтілення, ставитися до самої себе, оцінювати способи діяльності, контролювати її процес і результат, змінювати її прийоми за допомогою бажань, волі, почуттів тощо), *індивідуальність* (унікальність, самобутність вчинкового зреалізування себе у творчій діяльності, коханні, любові, віруванні, майстерності, смислепродукуванні) та *універсум* (вища ступінь духовного розвитку особи, котра усвідомила своє буття і місце у житті) [16]. Причому таке взаємозалежне становлення образів суб'єктивної реальності студента відбувається через постійне подолання ним кризових ситуацій, які характерні для даного вікового етапу (криза професійного вибору, залежності від батьківської сім'ї, інтимно-сексуальних стосунків, складних ситуацій, пов'язаних із навчально-професійною діяльністю та планами на майбутнє, тощо). І тут основне завдання ПСУ, – володіючи знаннями про особливості даного вікового етапу, застосовуючи увесь арсенал форм і методів роботи [2; 3; 8; 25; 26; 29; 30; 32; 36; 37; 44; 57; 66 та ін.], забезпечити достатні умови оптимального та ефективного проходження ним *повного циклу* як професійної підготовки, так і власного особистісного розвитку.

Враховуючи вищесказане, нами здійснена спроба створити **теоретичну модель етапів діяльності ПСУ**, що передбачає *цілеспрямовану ритмічну роботу психологів із свідомістю і самосвідомістю студентів як суб'єктів, особистостей, індивідуальностей та універсумів упродовж їхнього навчання у ВНЗ* за розвитково зорієнтованого кредитно-модульного освітнього оргциклу (*рис. 3*). Оскільки пропонується модель потребує окремого детального розгляду, то наразі зупинимося на найголовнішому – на *методології* її створення, яка сутнісно полягає в наступному.

Повний освітній цикл підготовки фахівця моделюється психологами ПСУ як *дидактич-*

на і водночас психорозвивальна технологія, котра розмежовується на чотири етапи (інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-рефлексивний і духовно-само-реалізаційний), що теоретично та експериментально обґрунтовані у *теорії модульно-розвивального навчання* одного з авторів [41; 50; 52–53]. При цьому основу основ кожного етапу становить різноконтекстна паритетна освітня діяльність викладачів і студентів від першого курсу до п'ятого-шостого, яка: а) визначається інваріантно-нормативним психосоціальним змістом їхньої ділової обопільної навчальної взаємодії в аудиторії, комп'ютерному класі чи лабораторії; б) активізує як різні психоформи суб'єктивного перебігу особистих процесів учасників освітнього процесу, так і провідні форми їх окультуреного життєздійснення (поведінка – діяльність – учинок – спілкування); в) спричиняє ритмічну зміну процесів самосвідомості у єдності з актуалізацією різних (когнітивний, емоційно-оцінковий, учинково-креативний, спонтанно-духовний) компонентів Я-концепції викладача і студента та особливостей їх формовияву; г) по чергово реалізує пізнавальний, соціальний, конативно-вчинковий і морально-духовний потенціал кожного з них, збагачуючи їх як значеннєво-смыслову сферу (свідомість), так і психодуховне узмістовлення компонентів позитивної Я-концепції (самосвідомість); д) на кожному наступному курсі навчання методом нарощування та інтеграції внутрішніх умов (здібностей, тенденцій, властивостей, рис тощо) поетапно формує у студентів зрілі образи суб'єктивної реальності як чітко спроектований результат поетапного професійного зростання та різнобічної самоактуалізації, що зосереджується в такому інтегральному показнику випускника ВНЗ, як його *позитивно-гармонійна Я-концепція* (О.Є. Фурман (Гуменюк) [9–10]).

Крім того, окремо вкажемо на оргдіяльнісний характер запропонованої моделі, що за умов її реалізації не лише оптимізує освітній процес, а й дозволяє здійснювати **технологізацію** діяльності самої психологічної служби ВНЗ, можливість якої міститься у природі самого людського вчинку (В.А. Роменець і його наукова школа [19; 27 та ін.]). Діяльність, вчинок і спілкування як найдосконаліші форми активної творчої взаємодії особи із соціальним довкіллям здебільшого спрямовані на досягнення свідомо поставленої мети пізнання чи перетворення навколишнього світу, охоплюють також як потреби, умови, способи, результат

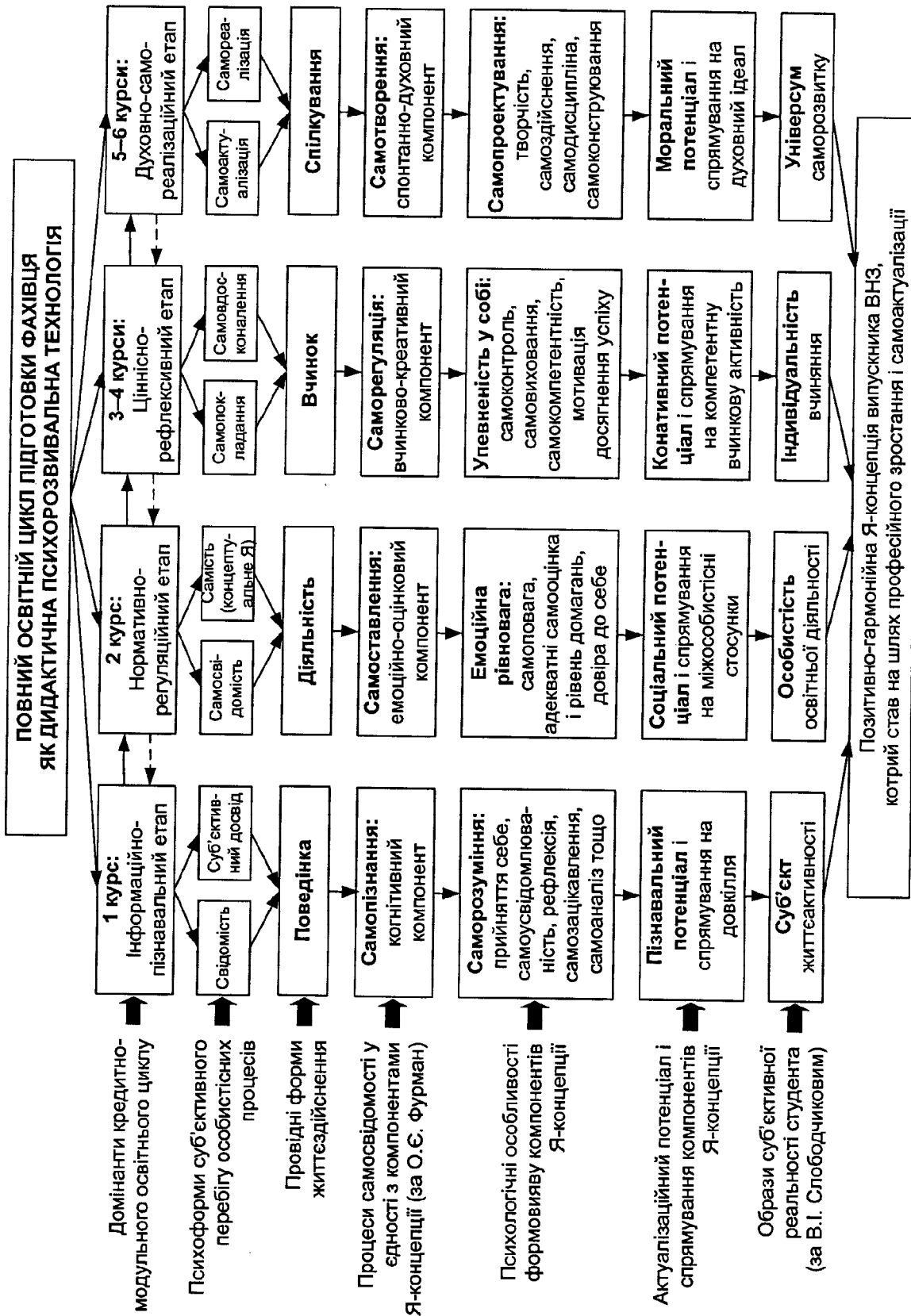

Рис. 3.

Теоретична модель етапів діяльності ПСУ із свідомістю студентів і самосвідомістю студентів як суб'єктів, особистостей, індивідуальностей та універсумів упродовж їхнього навчання у ВНЗ за розбитково зорієнтованого кредитно-модульного освітнього циклу (за концепцією А.В. Фурмана)

діяння, так і ситуацію, мотивацію, дію і післядію вчинення, комунікативний, інтерактивний, перцептивний та духовно-креативний аспекти спілкування, що уможлиблює *психосоціальну технологічність* роботи ПСУ упродовж всього періоду навчання студента у ВНЗ.

Нагадаємо, що термін “технологія” походить від двох давньогрецьких слів: “техно” – мистецтво, майстерність, і “логос” – наука, знання, закон. Тому технологія – це: а) мистецтво реалізації, б) причому із глибоким знанням і розумінням справи, в) плану, проекту чи програми дій, що г) передбачає послідовне, здебільшого поопераційне, перетворення певного матеріалу (фізичного, матеріального, інформаційного, суб’єктивного, духовного) з вихідного стану в д) задуманий, спроектований продукт (формореал, виріб, твір, якість, душевний настрій), е) охоплює способи, методи, засоби та інструменти досконалої діяльності і є) найголовніше – гарантує отримання кінцевого результату-продукту ж) відповідно до мети, специфіки і навіть логіки процесу перетворення та трансформації матеріалу в певний об’єкт. До того ж створення і використання соціальних технологій дає визначену гарантію оптимізації, раціоналізації, передбачуваності та змодельованості процесу діяльності, є запорукою одержання заданих властивостей і якостей кінцевого продукту, заради якого вона у цьому випадку і застосовується [31].

Оскільки основні види (діагностика, корекція, реабілітація, профілактика, прогностика) й головні напрями (консультативно-методична допомога, просвітницько-пропагандистська робота, превентивне виховання) діяльності психологічної служби чітко визначені у відповідному Положенні, затвердженому 02.07.2009 за № 616 [див. 29, с. 328–339], а особливості їх діяльності у ВНЗ окреслені доктором психол. наук Панком В.Г. [28, с. 330–343, 29, с. 249–263], то зупинимось лише на деталізації завдань і функцій ПСУ. Щонайперше виголошена *мета* (“...підвищення ефективності навчально-виховного процесу, розвиток і формування зрілої, професійно зорієнтованої особистості студента за умови збереження психологічного здоров’я всіх його учасників...” [28, с. 331], на нашу думку, має бути конкретизована принаймі в десяти основних завданнях ПСУ (рис. 4); причому практичний психолог, відповідно до психозмістового та оргдіяльнісного наповнення вищеподаної моделі діяльності названої служби (рис. 3), реалізує на кожному етапі професій-

ного та особистісного становлення студента обмежений набір першочергових завдань, починаючи із психологічної просвіти, різних форм, методів і засобів психологічної допомоги першокурсникам, котрі повинні якнайшвидше адаптуватися, пізнати і прийняти нові для себе обставини університетського повсякдення, до створення умов для соціальної та особистісної самоактуалізації п’ятикурсників, збагачення їх внутрішньої культури і стимулювання креативності та екзистенційних ресурсів під час виконання магістерського дослідження.

Певна новизна у визначенні основних функцій СПУ (рис. 5) стосується двох моментів: *по-перше*, вони організовані бінарно (подвійно) за принципом їх функціонального взаємоповнення, а саме як первинні, діяльнісно-прикладні, та вторинні, змістово-аналітичні; зокрема, відомо, що ефективний психологічний прогноз неможливий без ґрунтовної психодіагностики, досвід здійснення психокорекційної роботи вказує на проблематику та конкретне узмістовлення психопрофілактики, психологічна реабілітація вимагає відповідного тривалого експериментування, психотерапевтична робота (тренінги, ігри тощо) – найкращий канал (себто форма, метод і засіб водночас) психологічного просвітництва, а ситуативне втілення психологом спеціалізованих психотехнічних прийомів і процедур неможливе без адекватних, добре опрацьованих практично і навіть мистецьки, психологічних засобів та інструментів (символіки, мислесхем, моделей, проектів, методик, стимульного матеріалу тощо); *по-друге*, крім шести відомих функцій (І.В. Дубровіна, В.Г. Панок та ін.), нами обстоюється наявність і фахово реалізується ще чотири: психотерапевтична та оргтехнологічна в єдності із психотехнологічною (діяльнісно-прикладний блок), експериментальна і засобо-інструментальна (змістово-аналітичний блок), що пов’язано як з особливостями життєдіяльності вищої школи, так із закономірностями вікового психодуховного розвитку юнаків і дівчат.

Окремо підкреслимо, що одне з головних оргтехнологічних завдань психологічної служби ВНЗ у контексті пропонованого інноваційного підходу полягає у виявленні соціально-психологічної проблеми студента як клієнта з використанням наявного у розпорядженні співробітників інструментарію та засобів, своєчасної корекції його емоційного стану і надання йому своєчасної проблемоцентрованої психологічної допомоги. Характер особистої проблеми тут є найважливішим чинни-

Рис. 4.
Основні завдання ПСУ

ком, від якого залежать визначення змісту, інструментарію, форм і методів продуктивної діяльності служби. Закмнений *цикл оргтехнологічного процесу в роботі психолога* з особою, групою чи колективом традиційно охоплює такі етапи:

1) *попередній або підготовчий етап*, на якому здійснюються операції виявлення, оцінювання і ранжування психологічних проблем, з'ясування сукупності чинників, що зумовили їх виникнення;

2) *визначення мети і завдань*, коли реалізується первинне формулювання цільової настанови діяльності фахівців й організаторів психологічної допомоги; мета зумовлює вибір можливих засобів і способів її досягнення;

3) *добування та обробка інформації* про клієнта і групу, пошук додаткових джерел інформації, її збір і систематизація, аналіз й узагальнення;

4) *виконання процедурно-організаційних учинкових дій*, коли здійснюється послідовна реалізація намічених програмою заходів психологічного впливу конкретними виконавцями

у визначений час і терміни, зіставлення та порівняння результатів;

5) *контрольно-аналітичний або завершальний етап* оргтехнологічного циклу, на якому психолог аналізує підсумки власної діяльності, виявляє фактори, що сприяли позитивному розв'язанню з'ясованих психологічних проблем, зліквідує причини, що заважали досягненню усіх поставлених цілей, й окреслює способи блокування цих причин надалі.

Для того щоб оргтехнологічний процес професійної діяльності психологічної служби ВНЗ набув свого довершеного вигляду, нами реалізується ще один етап – *рефлексивний*, на якому відбувається самозвіт фахівця-психолога про ефективність власних дій у вирішенні поставлених цілей і завдань. У підсумку рефлексія слугує основним критерієм теоретичного мислення і вказує на "...здатність особистості виділяти та аналізувати способи власної діяльності та співвідносити їх з наявною ситуацією...", при цьому розмежовуючи зовнішній ефект виконання тих чи інших завдань і власне отриманий результат" [1, с. 34].

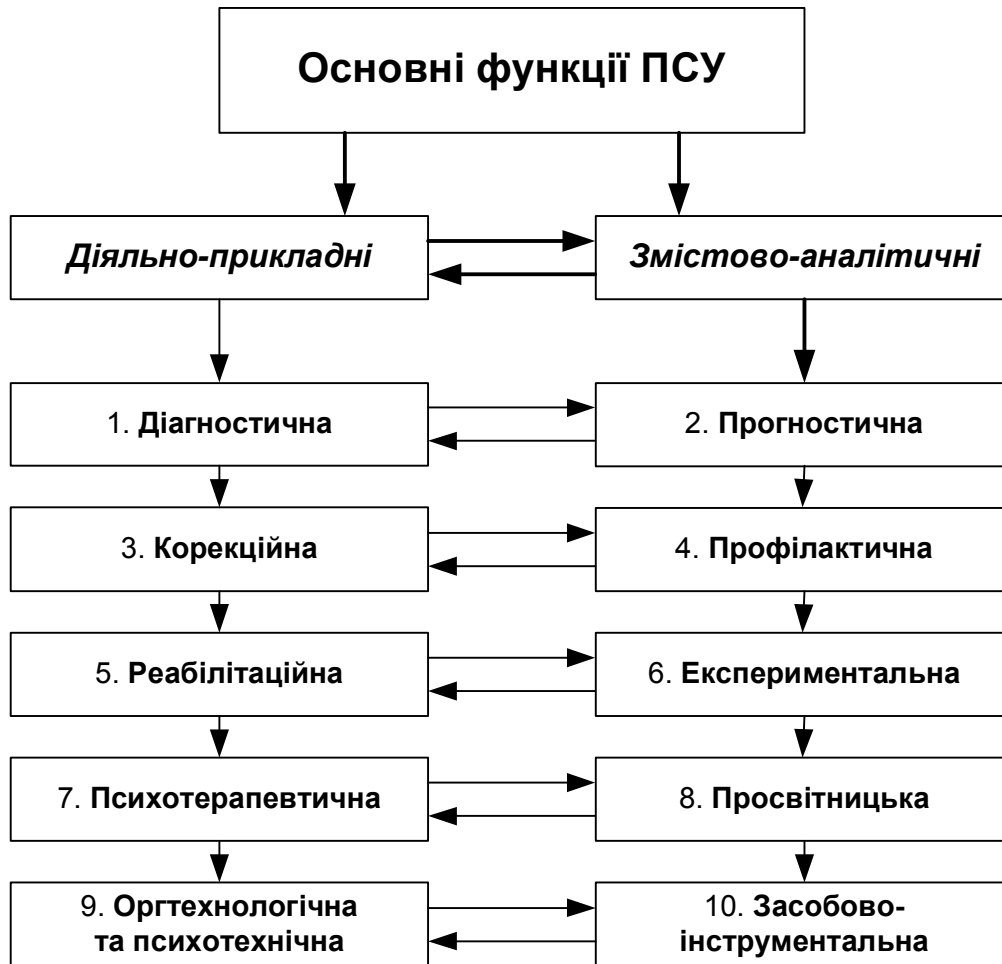

Рис. 5.
Бінарно організовані основні функції ПСУ

Отже є підстави стверджувати, що ефективність діяльності психологічної служби ВНЗ залежить не тільки від її повсякденного змістового наповнення, а й від цілісності оргтехнологічного циклу соціально-психологічної роботи працівників ПСУ від першого курсу до п'ятого-шостого, котра на кожному етапі професійно зорієнтованого освітнього процесу здійснюється у взаємодоповненні оптимального набору видів, складових, форм і засобів психологічного практикування. Мовиться, власне, не лише про наукову обізнаність і професійну компетентність практичного психолога і навіть не про його вміння рефлексувати те, що, як, чому й наскільки ефективно він виконує у рамках своїх соціальних обов'язків. Головне – це його добре розвинене психологічне мислення, яке, використовуючи здобуті знання, норми, цінності і символіку ментального досвіду як матеріал для аналітичного, творчого і діяльного опрацювання в конкретних трудових ситуаціях повсякдення, дає йому змогу

успішно справлятися із професійними завданнями і за потреби знаходити оптимальні способи розв'язання навчальних проблем ділового життя. Відтак і рівень професійної майстерності психолога визначається не тим, скільки часу він затратив на взаємодію з клієнтом, котрий потребує допомоги, а наскільки правильно, точно і, щонайважливіше, ефективно він організував роботу самого клієнта у досягненні власної мети, як і якою мірою активізує та актуалізує його особистісні ресурси задля повносуб'єктного позиціонування у пізнавальній, суспільній чи суто вчинковій діяльності студента, викладача, керівника [див. 21; 27; 35; 48; 67].

Розгорнутою формою презентації авторської оргтехнологічної моделі діяльності психологічної служби ТНЕУ є десять (відповідно до напрямів) створених нами матриць-таблиць (формула "4 • 4"), що деталізують ціле-змістово-інструментальне наповнення вищеподаної теоретичної моделі (див. рис. 3) та відображають особливості соціально-психологічної

роботи (головно за етапами і функціями) практичних психологів і соціальних педагогів зі студентами різних курсів за чотирма параметрами: а) завдання, б) зміст, в) форми, методи і засоби та г) результати діяльності. Зважаючи на редакційні обмеження обсягу тексту, для прикладу подаємо дві таблиці: № 1 – психодіагностичні обстеження, і № 8 – психологічна просвіта (*табл.*).

Загалом програмне впровадження кожної із десяти моделей чітко функціонально спрямованої роботи працівників ПСУ, як показує кількарічний досвід, уможливорює продуктивну взаємодію двох, відносно незалежних і водночас неподільних, систем практикування: надання освітніх, у тому числі й психологічних послуг, і створення благодатного *інноваційно-психологічного клімату* (О. Є Гуменюк) для учасників професійного навчання, що у взаємодоповненні забезпечують умови для всебічного розвитку їх особистісного потенціалу, сприяють професійному становленню та формують психологічну стійкість у розв'язанні персоніфікованих соціальних проблем. Причому пропонувані інваріантні матриці є органічним утіленням засадничих положень *кредитної модульно-розвивальної системи організації освітнього процесу* (А. В. Фурман), які, на відміну від традиційного підходу, котрий головно зорієнтований на отримання особою сукупності знань, накопичених протягом історичного розвитку людства, спрямовані не лише на входження молодого людини у професійне довкілля, її пристосування до культурних, психологічних, соціальних факторів, а й на становлення її як суб'єкта життєдіяльності, відповідальної особистості, компетентної і духовно збагаченої індивідуальності. Відтак особливим чином активізується соціальна складова навчально-виховного процесу, коли студент як повноправний суб'єкт освітньої взаємодії отримує проекти, засоби та інструменти для саморозвитку, самовдосконалення, самоактуалізації і самотворення. Детально прописані та обгрунтовані завдання, зміст, форми, методи і результати діяльності ПСУ дають змогу її працівникам у форматі єдності змістово-інноваційної технології стратегічно і тактично керувати перебігом багатоканального психосоціального розвитку студентів, здійснюючи це керівництво за системою адекватних цілей і результатів. Так, на *першому етапі*, що відповідає першому курсу навчання у ВНЗ, – *інформаційно-пізнавальному* – відбувається не лише осмислення студентом як суб'єктом

учіння конкретного освітнього змісту, а й з допомогою фахівців ПСУ проходить його задіяння до пізнання себе та своїх індивідуально-психологічних властивостей, на основі чого в нього формується комплексне знання про потенційні можливості своєї особистості та про перспективи психосоціального розвитку (відбувається процес адаптації до вимог нового оточення і до власних потреб, бажань, намірів). Далі, на *другому курсі* здійснюється *нормативно-регуляційний етап*, який сприяє відпрацюванню студентом як особистістю одночасно навчальних умінь і навичок і стимулює утворення різноманітних психічних структур (образів, властивостей, механізмів, рис тощо), що відповідають за формування соціокультурних орієнтирів молодого людини, психокоректно формує особистісну ідентичність і самоповагу. Наступним (3–4 курси) є *ціннісно-рефлексивний етап*, який долучає студента як індивідуальність до низки вчинкових актів-подій стосовно узагальнення, критичної і творчої рефлексії свого досвіду, професійних уподобань і фахової спеціалізації, ціннісного світобачення особистого життя і його смислової визначеності. Четвертий етап (5–6 курси) – *духовно-самореалізаційний* – забезпечує пізнання студентом себе як універсуму шляхом самоосягнення сенсу власного життя, суспільного покликання і благородної справи, що прискорює саморозвиток його Я-духовного як вершинної ланки позитивно-гармонійної Я-концепції [9].

Отож, впровадження з першого по останній навчальний курс доведеної низки інваріантних (за функціями-напрямами), оргтехнологічно поєднаних, моделей діяльності ПСУ оптимізує розвиток позитивно-гармонійної Я-концепції студента, котра реально функціонує у діалектичній єдності чотирьох компонентів – когнітивного, емоційно-оцінкового, вчинково-креативного і спонтанно-духовного, внутрішньо збагачує освітню діяльність учасників навчально-виховного процесу й у такий спосіб забезпечує їх поетапно-ситуативне розумове, соціальне, психосмислове і духовне зростання як суб'єктів, особистостей, індивідуальностей та універсумів [див. детально 9; 10; 35; 52].

ВИСНОВКИ

1. Психологічна служба – важливий структурний підрозділ, передусім науково-методичний і суто психопрактикувальний центр, сучасного ВНЗ, *метою* діяльності якої (якого) є забезпечення оптимально можливих умов для

**Оргтехнологічна модель діяльності психологічної служби
Тернопільського національного економічного університету (початок)**

Цикл професійної підготовки: періоди цілісного освітнього процесу	Напрями діяльності психологічної служби університету			
	завдання діяльності	зміст діяльності	форми, методи і засоби діяльності	результат
1. Психодіагностичні обстеження				
Інформаційно-пізнавальний: студент I курсу як суб'єкт освітньої поведінки	З'ясування вихідних умов вмотивованої навчальної діяльності, мотивів, установок і ціннісних орієнтацій студентів, діагностика індивідуально-психологічних особливостей особистості студента (рівень розвитку здібностей, сформованість характеру, рівень домагань тощо)	Визначення близьких та віддалених перспектив освітньої діяльності кожного студента; вивчення умов для створення сприятливого психологічного клімату у студентському довір'ї	Вивчення особових справ студентів із винятковими здібностями; тест-опитувальник А. В. Фурмана «Наскільки адаптований ти до життя»; психологічне спостереження за групою та індивідуальною поведінкою студентів різних факультетів; анкетний збір інформації стосовно повсякденного способу життя (навчання, дозвілля, праця) студентів; прогресивні матриці Дж. Равена (60 задач) на визначення інтелектуального потенціалу	Обізнаність студентів щодо їх індивідуально-психологічних особливостей залежно від віку, статі, соціального статусу родини, особистісних здібностей, характеру, спрямованості, а також визначення їх <i>актуальної лінії</i> особистісної адаптованості
Нормативно-регуляційний: студент II курсу як особистість освітньої діяльності	Визначення рівня адекватності засвоєних соціальних ролей та набуття особистісної ідентичності (вибір, прийняття і виконання визначених соціальних дій, формування внутрішнього ставлення до них)	Створення <i>соціально-психологічної карти</i> особистості студента, у якій містяться відомості про міру свободи та усвідомленості власної соціальної поведінки, її можливих наслідків та повноти відповідальності за наслідки вчинків	Проективна методика «Пізнай свій характер»; експрес-методика «Протистояння життєвим труднощам»; тест-опитувальник особистісної відповідальності О.Є. Гуменюк (Фурман); опитувальник особистісної толерантності Фурмана-Шаюк; соціометрія	<i>Соціально-психологічний портрет</i> студента, що охоплює інтелектуальний, особистісний і професійний різновиди потенціалу як суб'єктивний ресурс для фахової компетентності та особистісної самоактуалізації
Ціннісно-рефлексивний: студент III-IV курсів як індивідуальність освітніх учинків	Визначення рівня сформованості компонентів Я-концепції студента як індивідуальності (сформованість особистісних якостей – неповторності, унікальності, креативності, персоніфікація суспільних взаємовідносин, нормативно-ціннісного поля, визначеність життєвого шляху, його тотальна рефлексія)	Формування <i>смислоціннісної картини</i> життєдіяльності студента з метою уможливлення самопроєктування його подальшого становлення як індивідуальності та подолання труднощів, які супроводжують цей процес	Методика смисложиттєвих орієнтацій Д. О. Леонтьєва; тест особистості «Самооцінка»; опитувальник «Вивчення індивідуального виразу рівня рефлексивності» А. В. Карпова-В. В. Пономарьової; методика вивчення Я-концепції особистості Ю.М. Ємельянова	<i>Ціннісно-орієнтаційний портрет</i> студента, що виявляє його аксіосферний потенціал у взаємодоповненні профспрямованості, соціальної активності, особистісної саморегуляції, ціннісної зорієнтованості та соціально-рольової компетентності
Духовно-креативний: студент V-VI курсів як універсум освітнього самотворення	Діагностичне вивчення процесів спонтанного смислопродукування і самотворення психічних образів студентів, особливостей їх морального та духовного становлення	Стимулювання морально-естетичного самовдосконалення особистості студента шляхом рефлексивного переструктурування особистісних знань, норм і цінностей	Методика діагностики рівня емпатійних здібностей В.В. Бойка; опитувальник ситуаційної самоактуалізації Д. А. Дубовицької; експрес-методика дослідження творчого мислення	<i>Самісний</i> (психодуховний) <i>портрет випускника</i> , який став на шлях професійного зростання і самоактуалізації

Таблиця

*Оргтехнологічна модель діяльності психологічної служби
Тернопільського національного економічного університету (продовження)*

Цикл професійної підготовки: періоди цілісного освітнього процесу	Напрями діяльності психологічної служби університету			
	завдання діяльності	зміст діяльності	форми, методи і засоби діяльності	результат
8. Психологічна просвіта				
Інформаційно-пізнавальний: студент I курсу як суб'єкт освітньої поведінки	Залучення студента до психологічних знань щодо власних статево-вікових, індивідуально-типологічних властивостей (віковий період, фаза життя, конституційні, нейродинамічні та гендерні особливості)	Формування у студента комплексного знання про можливість власної індивідності та потенційної суб'єктності (індивідуально-психологічні особливості характеру, темпераменту, інтелектуальних спроможностей тощо)	Лекторій на тему «Азбука особистісної адаптованості»; розробка і випуск стіннівки «Цікава психологія»; підготовка буклета про завдання, зміст, форми і методи ПСУ; групові та індивідуальні консультації з актуальних питань студентського життя	Поглиблені знання студента і викладача про власний внутрішній світ та індивідуально-психологічні особливості учасників освітнього процесу
Нормативно-регуляційний: студент II курсу як особистість освітньої діяльності	Організація процесу формування та становлення різноманітних психічних структур студента, що унормують його власну суб'єктну життєдіяльність (прагнення, орієнтації, плани, проекти, алгоритми, схеми, механізми її регуляції, способи здійснення)	Становлення інтелектуальної системи і її подальший розвиток, пов'язаний із залученням до соціуму, теотеризування, ідеалізація, здатність розрізняти протиріччя в словах, діяннях, вчинках; формування соціальної відповідальності і готовності опанувати нові соціальні ролі	Ділові зустрічі студентів із відомими особистостями, котрі досягнули суспільного визнання; пам'ятка студентові «Як досягти успіху»; консультації з приводу самопрограмування професійної компетентності і кар'єрного зростання	Соціальна толерантність і самовідповідальність студента, а також його психологічна готовність опанувати нові соціальні ролі і функції
Ціннісно-рефлексивний: студент III-IV курсів як індивідуальність освітніх учинків	Долучення студентів до низки вчинкових актів-подій щодо узагальнення, критичної і творчої рефлексії свого аксіопсихологічного досвіду, допомога в індивідуалізації (авторство власного життя), самоактуалізації і ситуаційній самореалізації	Формування здатності до самостійного прогнозування власної поведінки в будь-яких життєвих ситуаціях на основі спроможності здобувати потрібну інформацію й аналізувати її відповідно до цілей, пов'язаних із розв'язуванням складних проблемних ситуацій у всіх сферах життєдіяльності	«Круглий стіл» із проблематики професійної майстерності та особистісної саморегуляції; підготовка і випуск студентського вісника «Програма власного життєвого шляху»; психологічні тренінги особистісного зростання і тайм-менеджменту	Ціннісно-смісловне умістовлення освітніх дій і вчинків на тлі розвиненої особистісної рефлексивності студента як індивідуальності
Духовно-креативний: студент V-VI курсів як універсум освітнього самотворення	Створення інформаційно-спонукальних ситуацій внутрішньої актуалізації у студентів процесів конструктивних самопроєктування і самотворення та їх центральної ланки – Я-духовного	Умістовлення й уконкретнення сенсу життя студента з опорою на чіткий духовний ідеал, діяльне вірування, діалогічне спрямування, моральні вчинки і благодатні мрії-проекти	Зовні заданий внутрішній діалог студента щодо вибору та опрацювання прийнятих ним психодуховних форм (віра, істина, краса, любов, справедливість, свобода та ін.); публічний звіт про результати виконання науково-дослідницької роботи (виступи на методологічних семінарах, студентських конференціях, участь у фахових олімпіадах і конкурсах)	Професійно грамотна, соціально компетентна, екзистенційно налаштована і духовно здорова особистість випускника університету

розвитку особистісного потенціалу кожного студента, адекватного усвідомлення ним свого персонального і професійного шляху, формування вміння не лише долати повсякденні життєві труднощі та негаразди, а й накопичувати професійну майстерність, позитивно самоактуалізовуватися та йти дорогою соціального та особистісного самовдосконалення і самотворення позитивно-гармонійної Я-концепції.

2. Становлення психологічної служби в історії людства виникло більше століття тому у США, Франції, Великій Британії та інших розвинених країнах світу. На теренах вітчизняного повсякдення в геополітичних масштабах СРСР розвиток й адміністративне оформлення цієї служби як психолого-педагогічної відбулося із другої половини 90-х років до кінця ХХ століття. На освітянських просторах рідного краю активний розвиток цієї служби співпадав з отриманням Україною державної незалежності (1991), що стимулювало *адміністративно-інституційне утвердження* шкільної ПС: спочатку створення Центру психологічної служби в системі народної освіти Інституту психології ім. Г.С. Костюка (1991), а пізніше – Українського науково-методичного центру практичної психології і соціальної роботи НАПН України (директор Панок В.Г., 07.07.1998). Водночас у новітній історії становлення психологічної служби у сфері національної освіти наявні принаймні ще три найбільш конструктивних напрями-підходи до її інноваційного узмістовлення: а) цілеспрямованої *психологізації* організованого навчально-виховного процесу і педагогічної свідомості вчителів, що до 2000 року здійснювалася науковою школою проф. Гільбуха Ю.З., а нині реалізується висококваліфікованими шкільними психологами та керівниками обласних, районних і міських ПС; б) *активного соціально-психологічного навчання*, що інтегрує теорію і практику глибинної психокорекції у діяльності наукової школи академіка Яценко Т.С.; в) *фундаментального соціально-психологічного експерименту* з упровадження інноваційної системи модульно-розвивального навчання як альтернативної освітньої моделі середньої і вищої школи, який реалізує наукова школа проф. Фурмана А.В. Останні два напрями є найперспективнішими, зважаючи на ґрунтовність прикладних напрацювань у царині психологічного практикування.

3. Теоретично та емпірично існує *чотири підходи* до організації діяльності психологічної

служби у середній і вищій школі, з яких два належать до *традиційних* (що уможливають психологічно комфортне облаштування освітянського сьогодення) – *клієнтський* або пасивно очікувальний і *психорозвивальний*, і два інноваційних (що спрямовані на психокультурне конструювання майбутнього у сфері життєдіяльності національної освіти) – *проектно-модельний* і *змістово-інноваційний*; причому перший і четвертий підходи є індивідуально зорієнтованими, елітарними, а тому вимагають низки необхідних і достатніх умов для продуктивної роботи працівників ПСУ, тоді як другий і третій – масово зорієнтованими, егалітарними.

4. Професійний практичний психолог, працюючи у будь-якій сфері суспільного виробництва (освіта, економіка, дозвілля, виробництво та ін.), завжди здійснює *багатозмістове психологічне практикування*, поєднуючи теоретичну, методологічну, проектну, методичну, експериментальну, експертну і суто досвідно-практичну види роботи задля основного – розв'язання конкретної психосоціальної проблеми клієнта, групи, організації. І якщо таке взаємозбагачувальне поєднання вдається, то це не лише забезпечує високоякісний результат у знятті актуалізованої життєвої проблемності, а й оздоровлює психоемоційну атмосферу та організаційний клімат певного локалізованого (формального чи ділового) суб'єктного довкілля, облагороджує і внутрішньо збагачує міжособисті стосунки його учасників. Причому він, будучи компетентним “теоретиком і практиком в одній особі”, через актуалізацію надбань власного ментально-професійного досвіду в своєму соціально-психологічному практикуванні взаємодоповнює мислення і діяльність, смислоформи і фізичні зусилля, психічні образи і ситуаційно вмотивоване вчинення, створює *комфортний простір* персоніфікованого, науково та мистецьки спрямованого, *культуротворення* за принципом “тут-тепер-повно” [див. 48].

5. Ефективний практичний психолог не тільки вдало взаємодоповнює основні аспекти-складові змісту свого професійного практикування, а й, щонайголовніше, піднімається до *глибинних рівнів інтерпретації і розуміння здобутого психологічного знання*: а) спочатку знаходить адекватні терміни і поняття для називання психодуховних станів, процесів і властивостей; б) далі здійснює їх повно наукове описання й схарактеризування; в) потім визначає способи, прийоми і засоби їх зоп-

тимізування (психокорекції, психотерапії, духовного катарсису чи збагачення тощо); г) на-самкінець, за допомогою осмисленого проникнення у їх спонтанно спричинений перебіг, прогнозує їхнє самоздійснення і самобуття за нових внутрішніх умов. У результаті діяльність психолога набуває взірцевої майстерності, культуротворчого змісту і добродійного спрямування [51, с. 51–52].

6. Належна *технологізація* будь-якого багатопараметричного соціального процесу, зокрема й розв'язкового функціонування ПСУ, забезпечує реалізацію неперервного ланцюжка “мета – зміст – засоби – результат”, змістовленням якого є *повноцінна професійна діяльність* практичного психолога, що гарантує отримання прогнозованого результату і найповніше задоволення потреб клієнтів. Головним тут є те, щоб психолог зумів у кожній окремій ситуації фахового вчинення взаємоузгодити дотримання принципів і вимог змістовного теоретизування, вітакультурного методологування, наукового проектування та багатоаспектного досвідного практикування в об'єкт-предметному форматі компетентності названої служби як оргтехнологічного підрозділу сучасного університету.

7. Авторська *модель етапів діяльності ПСУ*: а) реалізує цілі, завдання і функції повного освітнього циклу підготовки фахівця як дидактичну і водночас як психорозвивальну технологію збагачення свідомості і самосвідомості студентів як суб'єктів, особистостей, індивідуальностей та універсумів упродовж їхнього навчання у ВНЗ; б) охоплює чотири етапи (інформаційно-пізнавальний, нормативно-регуляційний, ціннісно-рефлексивний, духовно-самореалізаційний) єдиного оргтехнологічного циклу від першого до п'ятого-шостого курсу повсякденної роботи працівників указаної служби, змістову основу котрих становить психодуховно відмінна й водночас різноконтекстна паритетна освітня співдіяльність викладачів і студентів за своєрідного психологічного наставництва; в) ґрунтується на психологічній структурі вчинку (ситуація, мотивація, дія, післядія) як на логічному осередку побудови системи психологічного знання й утвердження на їх основі відповідних компетентностей, що виявляються в окультурених формах життєздійснення (поведінка, діяльність, учинок, спілкування); г) відображає почергову ритмічну зміну як значеннево-смислового балансу особистості студента (свідомість), так і його когнітивного, емоційно-оцін-

кового, вчинково-креативного і спонтанно-духовного компонентів позитивної Я-концепції (самосвідомість); д) виявляє логіку нарощування внутрішніх умов та ускладнення психодуховних утворень студентів, що не тільки поступово збагачує їх пізнавальний, соціальний, конативний і моральний потенціал, а й оптимізує перебіг зовнішньо спричиненого мегапроцесу активізації персональних ресурсів розвитку і саморозвитку (передусім від самопізнання і самоставлення до саморегуляції і самотворення).

8. Десять новостворених *матриць-таблиць діяльності психологічної служби ТНЕУ*, відповідно до основних напрямів (психодіагностика і психологічна прогностика, психокорекція і психопрофілактика, психологічна реабілітація і психологічне експериментування, психотерапія і психологічна просвіта, психотехніка і психоінструментування), не лише розгорнуто змістовляють її завдання і функції від першого курсу навчання до п'ятого-шостого, а й деталізують змістово-інструментальне наповнення як авторської теоретичної моделі, так і уконкретнюють форми, способи, методи і засоби різноаспектного психологічного практикування працівників ПСУ, надзавданням яких є створення благодатного *інноваційно-психологічного клімату* національного економічного університету.

1. Андрущенко В., Яценко Т. Філософсько-психологічні проблеми методології пізнання психіки / Віктор Андрущенко, Тамара Яценко // Психологія і суспільство. – 2012. – № 3. – С. 63–77.

2. Асмолов А.Г. Психология личности: Принципы общепсихологического анализа / Александр Григорьевич Асмолов. – [3-е изд., перераб. и доп.]. – М.: Смысл, 1990. – 526 с.

3. Битянова М.Р. Организация психологической работы в школе. – 2-е изд. – М.: Совершенство, 1998. – 298 с. (Практическая психология и образование).

4. Бригадир М. Принципи і параметри соціально-психологічного проектування освітніх систем / Марія Бригадир // Психологія і суспільство. – 2000. – № 1. – С. 60–79.

5. Вітакультурний млин: Методологічний альманах / ред.-конс. А.В. Фурман. – 2005–2011. – Модулі 1–14.

6. Гільбух Ю.З. Інноваційний експеримент у школі: на допомогу початкуючому дослідникові / Ю.З. Гільбух, М.І. Дробноход. – К., 1994. – 90 с.

7. Гільбух Ю.З. Темперамент і пізнавальні здібності школяра : (діагностика, педагогіка) / Ю.З. Гільбух; МОН України, НДІ психології, РНПЦ “Психодіагностика й диференційоване навчання”. – К., 1992. – 216 с.

8. Гільбух Ю.З. Учитель і психологічна служба школи : пер. з рос. / Ю.З. Гільбух; АПН України, Ін-т психології, РНПЦ “Психодіагностика й диференційо-

ване навчання”. – К.: ВПОЛ, 1994. – 140 с.

9. *Гуменюк О.Є.* Психологія Я-концепції: [навч. пос.] / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.

10. *Гуменюк О.Є.* Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу [монографія] // Оксана Євстахіївна Гуменюк. – Ялта-Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 340 с.

11. *Дубровина И.В.* Предмет и задачи школьной психологической службы / Ирина Дубровина // Вопросы психологии. – 1988. – №5. – С. 44–54.

12. *Дубровина И.В.* Школьная психологическая служба: Вопросы теории и практики / Ирина Владимировна Дубровина; Науч.-исслед. ин-т общей и пед. психологии Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1991. – 232 с.

13. *Дубровина И.В. (ред.)*. Руководство практического психолога : Психологические программы развития в подростковом и старшем школьном возрасте: [уч. пос.]. – 3-е изд., стереотип. – М.: ИЦ “Академия”, 1998. – 128 с.

14. *Коняева А., Титова Т., Лысенко В., Фурман А., Зливков В.* Некоторые аспекты организации психологической службы в системе народного образования // Социология народного образования / Тезисы докл. на Всесоюзной н.-пр. конф. – Л., 1990. – Т. III. – С. 39–42.

15. *Кала У.В., Раудик В.В.* Психологическая служба в школе. – М.: Знание, 1986. – 80 с. (Новое в жизни, науке, технике. Сер. “Педагогика и психология”; №12).

16. *Коняева А., Лысенко В., Титова Т., Фурман А.* Этический кодекс Товариства психологів України. – К.-Донецьк: Ровесник, 1993. – 8 с.

17. *Коняева А., Лысенко В., Титова Т., Фурман А.* Этический кодекс Товариства психологів України // Рідна школа. – 1993. – №7. – С. 42–44.

18. *Кримський С.Б.* Проективна наука постіндустріального суспільства / Сергій Кримський // Пульсар. – 1998. – № 1. – С. 49–54.

19. *М'ясоїд П.* Наука і практика у роботі психолога / Петро М'ясоїд // Психологія і суспільство. – 2004. – № 3. – С. 5–74.

20. *М'ясоїд П.* Теорія і практика в роботі школьного психолога / Пётр Мясоид // Вопросы психологии. – 1993. – № 4. – С. 73–79.

21. *Надвичина Т.Л.* Психологічне проектування вчителем системи навчальних задач: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. “Педагогічна та вікова психологія” / Тетяна Лонгінівна Надвичина. – Тернопіль, 2009. – 286 с.

22. *Надвичина Т.Л.* Соціальний менеджмент: перспектива технологізації / Тетяна Надвичина // Психологія і суспільство. – 2011. – № 1. – С. 114–122.

23. *Наукова школа Анатолія Фурмана // Психологія і суспільство. – 2008. – № 2. – С. 52–138.*

24. *Наукова школа Тамари Яценко // Психологія і суспільство. – 2008. – № 2. – С. 139–188.*

25. *Овчарова Р.В.* Технологія практического психолога образования : [уч. пос.] / Р.В. Овчарова. – М.: ТЦ “Сфера”, 2000. – 448 с.

26. *Основи практичної психології : [підручник] / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.*

27. *Основи психології : [навч. пос.] / за заг. ред. О.В.*

Киричука, В.А. Роменця. – К.: Либідь, 1996. – 632 с.

28. *Панок В.Г.* Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку : [монографія] / Віталій Григорович Панок. – Чернівці: Технодрук, 2010. – 486 с.

29. *Панок В.Г.* Психологічна служба : [навч. пос.] / В.Г. Панок. – Кам'янець-Подільський: Рута, 2012. – 488 с.

30. *Панок В.Г., Острова В.Д.* Психологічна служба вищого навчального закладу (організаційно-методичні аспекти). – К.: “Освіта України”, 2010. – 230 с.

31. *Подшивалкина В.И.* Социальные технологии: проблемы методологии и практики : [монография] / Валентина Ивановна Подшивалкина. – Кишинёв: Центр. типография, 1997. – 352 с.

32. *Практическая психология образования : [учебник...]* / под ред. И.В. Дубровиной. – М.: ТЦ “Сфера”, 1997. – 528 с.

33. *Рабочая книга школьного психолога : [уч. пос.] / под ред. И.В. Дубровиной. – М.: Просвещение, 1991. – 303 с.*

34. *Сівак С.* Історико-еволюційне порівняння моделей організації соціально-психологічної роботи / Станіслав Сівак // Психологія і суспільство. – 2002. – №3–4. – С. 242–262.

35. *Слободчиков В.И., Исаев Е.И.* Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности: [уч. пос. для вузов] / Владимир Иванович Слободчиков, Егор Иванович Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

36. *Теория социальной работы / под ред. проф. Е.И. Холостовой. – М.: Юристъ, 2000. – 360 с.*

37. *Тюптя Л.Т., Иванова И.Б.* Соціальна робота (теорія і практика): [навч. посіб.] / Л.Т. Тюптя, І.Б. Иванова. – К.: ВМУРОЛ “Україна”, 2004. – 320 с.

38. *Фурман А.В.* Вітакультурна парадигма у психології / Анатолій В. Фурман // Науковий часопис НПУ імені М. Драгоманова. – Серія 12. Психологічні науки: 36. наук. праць. – К., 2005. – №8. – С. 21–23.

39. *Фурман А.В.* Вітакультурне обґрунтування практичної психології / Анатолій В. Фурман // Практична психологія і соціальна робота. – 2003. – №4. – С. 9–11.

40. *Фурман А.В.* Вступ до шкільної практичної психології / Анатолій В. Фурман. – К.-Донецьк: Ровесник, 1993. – 52 с.

41. *Фурман А.В.* Модульно-розвивальне навчання: принципи, умови, забезпечення : [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 340 с.

42. *Фурман А.В.* Орієнтири концепції шкільної практичної психології / Анатолій В. Фурман // Радянська школа. – 1992. – №11–12. – С. 37–40.

43. *Фурман А.В.* Педагогіка як сфера мислєдїяльності: функції, предмет, метод / Анатолій В. Фурман // Освіта і управління. – 2010. – Т. 13, №1. – С. 30–44.

44. *Фурман А.В.* Психодіагностика інтелекту в системі диференціації навчання: [посібник для вч.] / Анатолій В. Фурман. – К.: Освіта, 1993. – 224 с.

45. *Фурман А.В.* Психокультура української ментальності / Анатолій Васильович Фурман. – 2-е наук. вид. – Тернопіль: Економічна думка, 2011. – 168 с.

46. *Фурман А.В.* Психологічна діагностика як теорія і практика, наука і мистецтво / Анатолій В. Фурман // Психолог: Спецвипуск. – 2006. – №44. – С. 4–9.

47. Фурман А.В., Живогляд Ю. Психологічна служба в школі: завдання, проблеми, перспективи / Анатолій В. Фурман, Юрій Живогляд // Радянська школа. – 1987. – №5. – С. 37–40.

48. Фурман А.В. Розвивальна діагностика психологічної грамотності педагога. Тест “Хто підніме папірець?” / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2002. – №1. – С. 119–152.

49. Фурман А.В. Розширення сфери професійної психологічної роботи: соціокультурний підхід / Анатолій В. Фурман // Технологія інноваційного пошуку в системі вищої освіти: Зб. мат. до регіон. н.-м. конф. (19 квітня 2002 р.). – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – С. 48–51.

50. Фурман А.В. Система інноваційної освітньої діяльності модульно-розвивальної школи та її комплексна експертиза / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2005. – №2. – С. 29–75.

51. Фурман А.В. Сфера психології у вітакультурному парадигмальному обґрунтуванні / Анатолій В. Фурман [Електронний ресурс]. Режим доступу до статті: http://anvsu.org.ua/index.files/Articles/furman_vystup.htm, а також: Освіта і управління. – 2007. – Т.11, №2. – С. 50–56.

52. Фурман А.В. Теорія освітньої діяльності як метасистема / Анатолій В. Фурман // Психологія і суспільство. – 2002. – №3–4. – С. 20–58.

53. Фурман А.В. Фундаментальний соціально-психологічний експеримент у школах України: анатомія пошуку / Анатолій В. Фурман // Освіта і управління. – 1997. – Т.1, №3. – С. 39–56.

54. Фурман А.В., Болтівець С.І., Клименко В.В., Горностай П.І. Психологічна служба: якій їй бути? // Радянська школа. – 1992. – №11–12. – С. 34–37.

55. Фурман А.В., Ветрова Н.П. Шкільна практична психологія: предмет, завдання, засоби // Психологічні проблеми навчання, виховання, активності та розвитку особистості: Практична психологія і школа. Матеріали міжнар. н.-пр. конф. (11–14 липня 1993 р., м. Луцьк). – К., 1993. – С. 7–15.

56. Фурман А.В., Лужаниця П.П. Діагностико-корекційне забезпечення навчально-виховного процесу: програма дослідно-експериментальної роботи в школі / Анатолій Фурман, Петро Лужаниця // Педагогіка і психологія. – 1996. – №1. – С. 102–112.

57. Фурман А.В., Сівак С.С. Практична психологія у соціальній роботі. – Ч.2. Вітакультурна парадигма психології. – Тернопіль: ІЕСО, 2004. – 82 с.

58. Шендеровський К.С. Управління соціальною роботою з дітьми та молоддю. Менеджмент соціальної служби / К.С. Шендеровський. – К., 2002. – 154 с.

59. Школа здібностей: Фундаментальний експеримент в СШ №44 м. Запоріжжя // Рідна школа: Спецвипуск. – 1996. – №8. – 80 с.

60. Школа розвитку – методологія, організація, практика. Донецьке експериментальне об'єднання шкільних модулів АПН України // Рідна школа: Спецвипуск. – 1994. – №6. – 80 с.

61. Щедровицький Г. Методологічна організація сфери психології / Георгій Щедровицький // Психологія і суспільство. – 2000. – №2. – С. 6–24.

62. Яценко Т.С. Активная социально-психологическая подготовка учителя к общению с учащимися

: [уч. пос.] / Т.С. Яценко. – К.: Освіта, 1993. – 208 с.

63. Яценко Т.С. Основы глубинной психокоррекции: феноменология, теория и практика : [навч. пос.] / Т.С. Яценко. – К.: Вища школа, 2006. – 382 с.

64. Яценко Т.С. Психологические основы активной подготовки будущего педагога к общению с учащимися : дисс... доктора психол. н.: спец. 19.00.07 “Педагогическая и возрастная психология” / Тамара Семёнова Яценко. – К., 1989. – 432 с.

65. Яценко Т.С. Психологические основы групповой психокоррекции : [навч. пос.] / Т.С. Яценко. – К.: Либідь, 1996. – 264 с.

66. Яценко Т.С. Теория и практика групповой психокоррекции: Активное социально-психологическое навчання : [навч. пос.] / Т.С. Яценко. – К.: Вища школа, 2004. – 649 с.

67. Яценко Т.С. Теория и практика глубинной психокоррекции : Авторская школа академика АПН Украины Т.С. Яценко. – Донецк: ДИПиП, 2008. – 268 с.

АНОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильович, Надвичина Тетяна Лонгівна.

Психологічна служба університету: від моделі до технології.

Дослідження презентує теоретичні та емпіричні напрацювання авторів в осмисленні і повсякденному пошуковому зреалізуванні мети, завдань, функцій, напрямів, узмістовлення, форм, способів, прийомів і засобів діяльності психологічної служби як важливого (науково-дослідницького, організаційно-технологічного і водночас методично-практичного) підрозділу сучасного університету. У зв'язку з цим висвітлюються віхи становлення названої служби у системі вітчизняної освіти, наводяться маловідомі факти пілотних версій її інтелектуально-прикладної розробки, визначаються найперспективніші підходи-напрями інноваційного збагачення її змістово-засобового формату сталого інституційного розвитку. Пропонуються мислесхеми, методологічна, теоретична та оргдіяльнісна моделі, які у взаємодоповненні обґрунтовують панорамну архітектоніку ефективного здійснення працівниками вказаної служби різноаспектної психологічного практикування в контекстах як ситуаційно-вчинкового культуротворення, так і згармонювання буденного духовного життя всіх учасників організованого освітнього процесу. В підсумку вперше на розгляд інтелектуальної еліти виноситься комплексний науковий проект, котрий, з одного боку, враховує новітні досягнення у царині теорії, методології і парадигматики академічної психології, з іншого – охоплює новаторські надбання прикладної психології і соціально-психологічної практики, а тому закономірно центрується на дидактичній психорозвивальній технології підготовки компетентного фахівця за умов чотириетапної діяльності ПСУ із свідомістю і самосвідомістю студентів як суб'єктів, особистостей, індивідуальностей та універсумів упродовж їхнього навчання у ВНЗ.

Ключові слова: ВНЗ, психологічна служба університету (ПСУ), професійна діяльність, інноваційна модель діяльності ПСУ, психологічне практикування,

психологізація педагогічної свідомості, метод активного соціально-психологічного навчання, фундаментальне соціально-психологічне експериментування, сфера психології, мислєдєяльність, культуротворення, психологічне проектування, людина як суб'єкт, особистість, індивідуальність, універсум; поведінка, діяльність, учинок, спілкування; повний освітній цикл підготовки фахівця, дидактична психорозвивальна технологія, модульно-розвивальне навчання, свідомість, самосвідомість, Я-концепція; мета, завдання, функції і напрями діяльності ПСУ; інноваційно-психологічний клімат.

АННОТАЦІЯ

Фурман Анатолій Васильєвич, Надвичнича Татяна Лонгиновна.

Психологическая служба университета: от модели к технологии.

Исследование представляет теоретические и эмпирические наработки авторов в осмыслении и повседневной поисковой реализации целей, задач, функций, направлений, содержания, форм, способов, приемов и средств деятельности психологической службы как важного (научно-исследовательского, организационно-технологического и одновременно методически практикующего) подразделения современного университета. В связи с этим освещаются вехи становления названной службы в системе отечественного образования, приводятся малоизвестные факты пилотных версий ее интеллектуально-прикладной разработки, определяются перспективные подходы-направления инновационного обогащения ее содержательно-средственного арсенала устойчивого институционального развития. Предлагаются мыслесхемы, методологическая, теоретическая и оргдеятельностная модели, которые во взаимодополнении обосновывают панорамную архитеконику эффективного осуществления работниками указанной службы разноаспектного психологического практикования в контекстах как ситуационно-поступкового культуросозидания, так и сбалансирования обыденной духовной жизни всех участников организованного образовательного процесса. В итоге впервые на рассмотрении интеллектуальной элиты выносятся *комплексный научный проект*, который, с одной стороны, учитывает новейшие достижения в сфере теории, методологии и парадигматики академической психологии, с другой - охватывает новаторские достижения прикладной психологии и социально-психологической практики, а поэтому закономерно центрируется на дидактической *психоразвивающей технологии* подготовки компетентного специалиста в условиях четырехэтапной деятельности ПСУ с сознанием и самосознанием студентов как субъектов, личностей, индивидуальностей и універсумов на протяжении их обучения в вузе.

Ключевые слова: вуз, психологическая служба университета (ПСУ), профессиональная деятельность, инновационная модель деятельности ПСУ, психологическое практикование, психологизация педагогического сознания, метод активного социально-психологического обучения, фундаментальное социально-пси-

хологическое экспериментирование, сфера психологии, мислєдєятельность, культуросозидание, психологическое проектирование, человек как субъект, личность, индивидуальность, універсум; поведение, деятельность, поступок, общение; полный образовательный цикл подготовки специалиста, дидактическая психоразвивающая технология, модульно-развивающее обучение, сознание, самосознание, Я-концепция; цель, задачи, функции и направления деятельности ПСУ; инновационно-психологический климат.

ANNOTATION

Furman Anatoliy V., Nadvynychna Tetiana.

Psychological Service of University: from Model to Technology.

The research presents theoretical and empirical works of authors in comprehension and everyday searching realization of an aim, functions, directions, substantiation, forms, means, ways and methods of activity of psychological service as an important (scientific-research, organization-technological, and, at the same time, methodic-practical) department of modern university. In this connection the main landmarks of becoming of this service in the system of native education are revealed; little-known facts of pilot versions of its intellectual-applied development are submitted; the most perspective approaches-trends to the innovative enrichment of its contextual format of stable institutional development are determined. The thought-schemes, methodological, theoretical and organizational models, which in complementarity substantiate the panoramic architectonics of efficient realization of complex psychological projecting in the contexts of situation-action culture-creation as well as harmonization of routine spiritual life of all the participants of organized educational process, are offered. For the first time we submit for the consideration of intellectual elite the complex scientific project, which, from one hand, accounts the latest achievements in the domain of theory, methodology and pragmatics of academic psychology, and, from the other one – covers innovative acquisitions of applied psychology and socio-pedagogical practice, therefore naturally centers on the didactic psycho-developing technology of training a competent specialist in conditions of 4-staged activity of PSU with consciousness and self-consciousness of students as subjects, personalities, individualities and universums during their studying at the university.

Key words: higher education establishment (HEE), psychological service of university (PSU), professional activity, innovative model of PSU activity, psychological practicing, psychologization of pedagogic consciousness, method of active socio-psychological training, fundamental socio-psychological experimenting, sphere of psychology, thought-activity, culture-creation, psychological projecting, human as a subject, personality, individuality, universum, behavior, activity, act, communication, full educational cycle of specialist training, didactic psycho-developing technology, module-developing training, consciousness, self-consciousness, Self-concept, aim, tasks, functions and directions of PSU activity, innovative-psychological climate.

Надійшла до редакції 25.01.2013.

ОБҐРУНТУВАННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ У СОЦІОГУМАНІТАРНІЙ НАУЦІ

Ірина ТЕСЛЮК

Copyright © 2013

Актуальність дослідження. Проблема розвитку і формування відповідальності не одне десятиліття цікавить широке коло науковців. На сучасному етапі побудови європейської держави в Україні спостерігається тенденція зростання людського чинника і моральних якостей особистості, серед яких вагоме місце посідає відповідальність кожного за свої дії, вчинки перед оточуючими, принаймні у молоді наявні прагнення до посилення відповідальності за себе, за вдосконалення своєї особистості, за оволодіння високим рівнем професійної майстерності. На жаль, також спостерігається, що не всі готові нести зобов'язання за наше теперішнє і майбутнє, адже уникати обов'язків чи перекладати їх на інших часто набагато легше, аніж виконувати. Тому з'ясування того, чому не для всіх людей відповідальність становить базову якість їхньої діяльності – нагальне питання суспільного повсякдення. А для цього передусім потрібне теоретико-психологічне обґрунтування *особистісної відповідальності* як інтегральної риси-властивості та як новоутворення самоактуалізаційно зорієнтованої індивідуальності.

Метою статті є теоретико-психологічне осмислення базових характеристик, сутності та змісту феномену відповідальності, яке наявне у форматі філософської і наукової думки з давніх часів і до сьогодення.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своєму розвитку, формуванні та становленні *категорія “відповідальність”* пройшла тривалий відрізок історичного часу, своїм корінням сягає філософії Давньої Греції, де існували різні підходи до розуміння сутності відповідальності. Так, **Демокріт** [9] (бл. 460–370 роки до н.е.) ставить категоричну вимогу: людина повинна оцінювати свої вчинки не лише з погляду навколишніх, але й з позиції власного

морального відношення. Саме у цей період зароджується розуміння відповідальності як внутрішньої якості індивіда. Також цей мислитель висловлює думку про те, що *моральна відповідальність* є регулятором поведінки людини. Він вважає, що відповідальність – не вроджена якість і не Божа благодать, а продукт культури, результат становлення повноцінної особистості, соціалізації, виховання. Зокрема, останнє повинно здійснюватися через навчання, допитливість дітей, юнаків і дівчат. Це не означає, що основне для людини – багато знати, освіченість має бути не широкою, а всебічною. Дуже важливо у процесі навчання і виховання враховувати природу дитини. Батькам, учителям потрібно формувати відповідальність у дітей із ранніх років. Важливу роль у цьому процесі відіграє трудове виховання, приклад старших. Якщо діти не дотримуються його, то розвиваються аморально.

Для **Сократа** (бл. 470–399 роки до н.е.) відповідальність особистості є невід'ємною характеристикою індивіда, як і доброчесність, благо, справедливість. У вихованні та навчанні він надає перевагу осмисленій діяльності особистості, передусім її меті, потребам, інтересам, мотивам, результатам. Адже перший обов'язок громадянина – мати глибокі знання, власні переконання, зважені думки. Проте ці переконання не повинні розходитися з вимогами, сформульованими у нормах, законах суспільства. В іншому разі не можна чекати від особистості свідомої, відповідальної поведінки. Обов'язок суспільства полягає у забезпеченні громадян гідними людської сутності умовами життя. Розрив між моральними, правовими нормами суспільства і морально-правовою свідомістю індивідів найбільше заважає виконанню відповідальності, завдає особі і громаді шкоди, адже людина за таких умов стає безвідповідальною [20].

Платон (427–348 роки до н.е.) вважав, що більшість людей знаходиться у полоні емоцій і пристрастей, керується у своїй поведінці егоїстичними мотивами, безвідповідальністю, а не істиною, справедливістю і розумом. У його філософській системі потреби, потяги і пристрасті утворюють “пристрасну”, або “низьку” душу, що нагадує стадо тварин і вимагає керівництва зі сторони “розумної і благородної душі” [24, с. 18]. Іdealізм Платона у його філософуванні прагнув пережити попередню традиційну політичну культуру, яка супроводжувалася періодичними війнами, боротьбою за владу. Тому саме він значною мірою визначив долю майбутньої європейської цивілізації з її свободою і відповідальністю суспільства за діяльність влади. Так, ґрунтуючись на ідеї про світ моральних сутностей, відомий мислитель сформулював свою думку так: *від ідеї до дійсності, від належного до суцього*, що справедливо як для суспільства, так і для й особистості. Причому в системі формування відповідальної особистості головною є заборона щодо засобів виховання. Так, він висловлюється за компетентну, непідкупну і сувору цензуру художньої літератури, яку слушно використовувати у виховному процесі. Цензори, на яких покладено морально-правову відповідальність перед законом, державою і суспільством, мають вилучити ті твори, які руйнують моральні чесноти юного покоління.

Для аналізу відповідальності **Аристотель** (384–322 роки до н.е.) застосував *метод діяльності*, який розкриває суспільно актуальне життя індивіда і процес переходу його можливостей у дійсність повсякдення. Природа індивіда розкривається саме в діяльності та реальному процесі спілкування. Але на саму діяльність вирішально впливає душа, яка поєднує розумну та нерозумну складові, взаємодія яких стимулює появу відповідальності. Відтак відповідальність виникає тоді, коли у потрібному напрямку розум узгоджується із почуттями, а останні – із розумом [1].

Отже, уперше уявлення про людську відповідальність сформовані у філософському дискусі Стародавньої Греції. Саме великими грецькими мислителями були відкриті й проголошені засадничі ідеї відповідальності. Але при цьому вони залишалися нерозвинутими і невизначеними, оскільки у Греції люди залишалися жертвами та іграшками богів і тому їх рівень відповідальності залишався низьким. На думку давніх греків, людським світом керують необхідність, фатум, доля (Де-

мокрит). У центрі філософії Сократа мовиться про те, наскільки суспільство та держава повинні реагувати на кожне людське діяння, особливо на соціально шкідливе. Отож сама постановка питання спрямована на проблему *відповідальності*. Платон один із перших звернув увагу на відповідальність людини за свої вчинки, де вона трактувалася як відчуття провини за результати своєї неправильної поведінки. На переконання Аристотеля, моральному індивіду властива потреба прийняти всю відповідальність за прийняті рішення. Моральність же для філософа полягає у тому, що людина, маючи свободу вибору діяти відповідально або ж безвідповідально, живе і діє у рамках норм, поведінки, корисних для суспільства, що й уможливорює благополуччя, яке досягається завдяки доброчесності і щастю громадян.

Для повноцінного розкриття суті феномену відповідальності слушно звернутися до Біблії. Важливо усвідомити, що, вивчаючи Слово Боже, це приносить нам благословення й увідповідальнює нас. Благословення полягає в тому, що ми отримуємо поради для повсякденного життя, а також те, яку любов виявив Бог, віддавши свого Сина для жертви за нас, щоб ми могли мати надію на вічне життя (Івана 3:16) [8]. І потрібно пам'ятати, що на нас лежить відповідальність вивчати Біблію і серйозно ставитись до написаного в ній: “Сину мій, не забудь ти моєї науки, і нехай мої заповіді стережуть твоє серце” (Проповістей 3:1) [8]. Більшість може вважати Біблію просто писанням людини, але є підстави з упевненістю обстоювати те, що “Бог правдивий, навіть якби кожна людина була неправдива” (Римлян 3:4) [8]. Нехай Божа мудрість керує нашим життям. “Надійся на Господа всім своїм серцем... Пізнавай ти Його на всіх дорогах своїх” (Проповістей 3:5, 6) [8]. Таке ставлення до Слова Божого свідчить про мудрість і справляє благотворний вплив на наше життя і тепер, і всю неозору вічність. Весь Старий Заповіт червоною стрічкою пронизаний вказівками про *відповідальне ставлення* людини до тварини і рослини: “Коли трапиться тобі в дорозі пташине гніздо на якомусь дереві або на землі з пташенятами або яйцями, і мати сидить на пташенятах чи яйцях, не бери матері з маленькими, ти мусиш пустити на волю матір, а пташенят можеш взяти для себе. Щоб тобі було добре й ти довго жив на світі.” (Второзаконня 22, 6–7) [8]; “Коли побачиш осла ненависника твого, що лежить під тягарем, гляди, не покидай його,

а допоможи йому підвестися” (Вих. 23.5) [8]. Також Біблія нагадує нам, що Земля є дарунком для всіх живих істот, для всякої тварини живої та усякого створіння (пор. Буття, 9, 16–17) [8]. Людина мешкає на землі разом з іншими створіннями, але створена на образ і подобу Божу, в особливий спосіб, щоб їх доглядати і володіти ними (Бут. 2.15) [8]. Отже, це означає, що людина несе відповідальність перед Богом: має оберігати його земні витвори і своєю творчою працею удосконалювати їх. Роду людському довірено охорону краси, різноманітності та інтегральності природи. Також святе Письмо попереджає людину, що через її непослух Божій волі і безвідповідальність за створіння руйнуватиметься як її життя, так і навколишнє середовище (Лев. 24, 15–22) [8].

Проблематика відповідальності активно розроблялась у німецькій класичній філософській думці. Так, одним із перших серед філософів, котрий використав уже у XIII столітті термін “відповідальність”, був філософ-педагог **Іммануїл Кант** (1724–1804). Він визначав відповідальність як міру обов’язку у складній проблемі виховання – поєднання закону примусу із здатністю користуватися своєю свободою. Відомий філософ із позиції концепції “чистого розуму” справжньою *інстанцією відповідальності* визначає не державу, а підставу абсолютного морального закону. Цей абсолютний моральний закон втілюється у *людській совісті*: “... совість є внутрішній суддя над усіма вільними вчинками, ... совість повинна мислитися як суб’єктивний принцип відповідальності перед Богом за свої діяння; уявлення відповідальності утримується в моральній самосвідомості” [17]. Отже, у І. Канта совість – це *суб’єктивний принцип відповідальності*, а його об’єктивною стороною є *категоричний імператив* як безумовна примусова вимога, що не допускає заперечень, обов’язкова для всіх людей, незалежно від їх походження, становища, обставин. Цей імператив, як і “золоте правило”, стверджує особисту відповідальність людини за свої діяння, вчить не робити іншому того, чого не бажаєш собі.

В етиці німецького філософа **Г.-В.-Ф. Гегеля** (1770–1813) ґрунтовно аналізується діалектична взаємодія основних категорій моральної свідомості – умисність і провина, намір і благо, добро і совість. Дійсність моральності відображена у вчинках та їх наслідках. Як суб’єкт діяльності, котрий має наміри, особистість несе моральну відповідальність за намір, оскільки

наслідки у всьому їх обсязі не можуть бути передбачені. Також видатний філософ наголошував, що суб’єктивне та об’єктивне у *відповідальному вчинку* особистості не мають протистояти одне одному, адже відповідальність – це соціальна форма абсолютного духу, яка взаємопоєднує ідеальне та реальне. Він зазначав, що відповідальність розвивається послідовно, а тому справжня відповідальна діяльність індивіда можлива лише у вільному суспільстві, котре пов’язує людей обов’язком і достатністю, і чим міцніший цей зв’язок, тим вільніша людина. Однак вона вільніша не у значенні “роблю, що забагнеться”, а у сенсі досягнення суті, виконання справи, самореалізації.

Значний внесок у дослідження феномену людської відповідальності зробив наш видатний співвітчизник, філософ **М.О. Бердяєв** (1874–1948), котрий вважав, що без відповідальності неможливе становлення незалежної держави, творення основ громадянського суспільства, формування нового підходу до визнання прав, свобод та обов’язків людини і громадянина, формування суспільної моралі. Відповідальність у його витлумаченні – це перш за все – *духовний аристократизм*. У давні часи до нашої ери лише раби або плебеї мали право жити безвідповідально. Але і в сучасному світі також спостерігається той факт, що більшість людей вибирають життя без відповідальності, адже за них приймають рішення інші: який шлях вибрати у житті, як чинити у різних життєвих ситуаціях. Проте тут є й інший бік даної проблеми, що виявляється у тому, що безвідповідальність спричиняє втрату незалежності, деградацію суспільства, повертаючи людство у первісні роки, перетворюючи людину на раба. Більше того, відповідальність, зауважує мислитель, – це щонайперше *самовідповідальність*, адже як можна відповідати за інших, якщо ти не здатний відповідати за себе – свої погляди, слова, вчинки. Тільки самовідповідальна людина спроможна брати повну відповідальність за інших людей. Але це зовсім не означає видавати себе за абсолютного Володаря чи вирішувати, хто має жити, страждати і формуватися як особистість [5]. Для М.О. Бердяєва особистість у людині протистоїть її сутності, а Христос – ось той образ, який найбільше характеризує особистість. Особистість – “завжди конкретна, неповторна, зосереджує у собі всю повноту буття”, в ній відбувається містичне народження у людині Бога. Отож відомий любомудр визначає особистість не як

частину суспільства, а навпаки, суспільство, на його переконання, – лише частина або аспект особистості. У філософії того часу категорійне поняття “відповідальність” розглядається у неподільній єдності з категорією “свобода”, що найповніше, передусім в екзистенційно-стохастичному форматі філософування, розкрито саме М.О. Бердяєвим: свобода людини як суб’єкта полягає у тому, щоб стати особистістю, а для цього потрібно припинити жити, орієнтуючись тільки на зовнішні принципи, але й бути самим собою і нести відповідальність за свій вибір, насамперед перед самим собою; відповідальність виникає як результат здійснення необхідного та обов’язкового стосовно відносно вільного вибору шляхів досягнення мети [6].

Отже, самовідповідальність, за філософемою М.О. Бердяєва, – це одухотворена складова свободи справжньої людської особистості. Її проявом як власне відповідальності за свої вчинки, погляди, слова є *самопожертвування*, котре олюднює саму людину справжньою богонаступністю і перетворює її в цілісну, відповідальну особистість, яка вже не замкнена у собі, бездуховна постать, а повноцінна *індивідуальність*.

Вагомий внесок у розуміння феномену відповідальності на сучасному етапі розвитку гуманітарної культури здійснив німецько-американський філософ Ганс Йонас (1903–1993). Його теорія побудована на розумінні відповідальності як категорії, що спрямована у майбутнє та проголошена найвищою моральною цінністю XXI століття. Мислитель стверджував, що “відповідальність пов’язана з багатьма обов’язками і може існувати незалежно від якоїсь провини” [16, с. 141–145]. Іншими словами, відповідальність є сталим явищем, а не проявляється лише у випадку настання певної провини. Їй притаманні такі головні характеристики, як безперервність і всеосяжність, хоча найголовніше, що її здійснення не може припинятися чи виникати у безпосередніх діяннях особистості, вона або присутня, або ж відсутня.

Г. Йонас виділяє й вивчає ті типи відповідальності, що є найбільш поширені в суспільстві: природна і штучна, легальна і моральна, горизонтальна і вертикальна, відповідальність “за” та “перед” [16]. Природна відповідальність виникає фізичним шляхом, є постійною і незалежною від будь-якої попередньої згоди. Договірна – це така відповідальність, котра визначається змістом, по-

передньою домовленістю, завданням, часом, дорученням; її прийняття уможлиблює відмову від неї [16, с. 147].

Легальна або зовнішня – це та відповідальність, що встановлена на рівні закону, а моральна належить до більш внутрішніх, адже сутнісно охоплює почуття провини, покаяння і водночас готовність до їх спокутування, котре більшою чи меншою мірою супроводжує життєповсякдення суб’єкта вчинку. Вертикальна відповідальність за своїм суб’єктом наповнення є всеосяжним, необмеженим психосоціальним утворенням, поширюється на все, що потребує піклування. Відповідальність “за” і “перед” – найважливіші різновиди, що характеризують її два взаємопов’язані значення: відповідальність “за” когось чи “за” щось, у тому числі й “за” власні вчинки, “за” наслідки своєї діяльності чи “за” бездіяльності та відповідальність “перед” кимось – рідними, навколишніми людьми, суспільством, Богом. Для філософеми Г. Йонаса, відповідальність “за” є більш важливою порівняно з відповідальністю “перед”. Образом першої, скажімо, є відповідальність за дитину, яка не може захищати та відстоювати особисті права. Але безпомічна дитина також повинна відчувати себе в безпеці. І тут Г. Йонас звертається до відповідальності, яка викликана не формальним законом, а *почуттям відповідальності* [16, с. 383].

Поряд із названими, на думку мислителя, існують ще два типи відповідальності, які заслуговують розгляду та аналізу, це – батьківська та політична. Якщо батьківська є першоджерелом усіх проявів відповідальності [16, с. 157], то політична здійснює вплив на формування своїх громадян через різні установи й заклади, що знаходяться під їх компетенцією та наглядом. Саме так реалізується політика у сфері виховання. Окрім того, державні установи контролюють процес виховання й за потреби втручаються у його перебіг, наприклад, коли треба захистити дітей від своїх батьків, примусити їх до виконання сімейних обов’язків чи позбавити батьківських прав, надати особливу допомогу, якщо батьки не в змозі це зробити. Все більше й більше батьківська відповідальність переноситься на державну. Відбувається трансформація й перехід одного виду відповідальності в інший [16, с. 158–159]. Отож названі два види поєднують між собою всі можливі різновиди та прояви відповідальності.

До того ж, за Г. Йонасом, існують три основні елементи, які розкривають зміст,

спільність та відмінність батьківської і політичної відповідальності – всеосяжність, безперервність, майбутнє. Розглядати їх слід саме у такому порядку, тому що кожен наступний елемент є логічним продовженням попереднього. Скажімо, всеосяжність обов'язків виявляється через обидва вищевказані види відповідальності (батьківську та політичну), які розповсюджуються на все життя їхніх об'єктів й охоплюють сферу потреб та інтересів – від найвищих до буденних. Так, батьки несуть відповідальність за дитину, спочатку за її фізичний розвиток, потім за соціальний і духовний. Тому зміст батьківської відповідальності – це життя дитини, піклування про її благо, *тобто про її щастя, про повноцінну щоденну мислєдіяльність*. Те ж саме маємо і з політичною відповідальністю: державний діяч, політик, урядовець, президент країни під час своєї роботи підпорядковується одній спільній меті – всеосяжній відповідальності за благо свого народу, тобто піклується про загальне суспільне благо [16, с.158].

Важливим елементом, характерним для батьківської та політичної відповідальності, Г. Йонас вважає безперервність, яка є логічним наслідком, продовження всеосяжності. Оскільки життя предмета відповідальності не припиняється, то ні батьки, ані уряд не мають права давати собі у цій справі відпочинок, звідси – важливість забезпечення безперервності існування даної характеристики відповідальності. Всеосяжність та безперервність відповідальності тісно переплітаються одна з одною. Але політична обов'язковість має більш розширений часовий простір, який сягає далеко в минуле та охоплює майбутнє. І це зрозуміло чому. Відповідальність має тісний зв'язок з майбутнім, тому від того, який рівень відповідальності буде присутній у нашій діяльності, вчинках, й залежить урешті-решт якість новоприйдешнього. Кожного дня люди турбуються, що чекає їх завтра, яким буде наступний день. Але коли йдеться про відповідальність та майбутнє, то тут уже вирішальними є зовсім інші виміри. Майбутнє – спільний предмет спрямованих дій особистісної відповідальності, тих, хто завжди опікуються ближнім. Це – сфера майбутнього передбачення, тоді як інше належить до непередбачуваного внаслідок різноманітних причин, головними серед яких є невідомі об'єктивні обставини, свобода життя і спонтанність [16, с. 165–167]. Тому *принцип відповідальності* становить основний моральний імператив майбутнього і має бути

покладений в основу етики й стати для особи основним важелем життєдіяльності. Важливість досягнення відповідальності кожного громадянина перед майбутнім оцінюється за наслідками своєї діяльності або ж бездіяльності, вчинковими актами збереження повсякдення. Досягнення такого рівня відповідальності, коли особистість несе відповідальність за свої вчинки і розуміє, що від неї залежить і яке майбутнє її чекає, головню уможлиблюється через виховання самовідповідальності та вимогливості до себе. Відтак очевидно, що теорія відповідальності Г. Йонаса вказує на переважання аксіологічного вектора в розумінні природи даного феномену, і свідченням цього є проголошення відповідальності найвищою моральною цінністю особистості.

Натомість К.О. Абульханова-Славська обґрунтовано доводить змістову спорідненість понять “відповідальність”, “ініціативність”, “самостійність”. Вона визначає відповідальність як самостійне, добросовісне здійснення обов'язковості у межах і формах, які визначає сама особистість. На її думку, “критерієм повноти прийняття особистістю відповідальності є узгодженість нагальності з бажанням і потребами особистості, а відтак і з ініціативою у здійсненні справи” [3, с. 113]. До важливого показника відповідальності названа дослідниця відносить таку якість, як самостійність. Вона проводить чітку межу між людиною-виконавцем і *відповідальною особистістю*, яка бере на себе вирішення життєвих завдань незалежно від наявності чи відсутності зовнішнього контролю, примусу чи тиску. Тому така особистість, крім того, виявляє впевненість у своїх силах під час виконання як буденних завдань, так і справи життя. Вона легко справляється з вимогами суспільства, узгоджує їх із власними бажаннями. Загалом же доводиться, що відповідальність виникає там, де соціум довіряє особистості, а там де немає довіри, відповідальними можна назвати лише окремі, суб'єктно збагачені та особистісно просякнуті види діяльності [3].

Відповідальність органічно пов'язана зі свободою прийняття рішень, із виборами цілей і способів, методів і стилів її досягнення. Свобода особистості означає життя за своїми принципами, самодостатність і відповідальність за цей вибір перед самим собою і за власну долю, за свій розвиток і самореалізацію, за вистраждане вміння слухати власну совість. Отож свобода й відповідальність взаємно зумовлюються: чим більше особистість прагне бути

вільною, тим більшу відповідальність вона має покласти на себе, і водночас свобода, котра позбавлена відповідальності, переростає у свавілля, а відповідальність, позбавлена свободи, перетворюється у засіб пригнічення особистісного джерела у людині. А це означає, що відповідальність неможлива без таких важливих психологічних рис-властивостей, як ініціативність, самостійність, упевненість, внутрішня свобода, що допомагають окремій особі самореалізуватися і стати повноцінним членом суспільства.

К.К. Муздибаєв у 1990-х роках пропонував авторську концепцію вказаного упередження, згідно з якою відповідальність – це така психологічна якість, що характеризує соціальну типовість особистості, котра формується у процесі її соціалізації. Даючи характеристику поняття “відповідальність”, він висвітлює головні ознаки, а саме пунктуальність, точність у виконанні обов’язків, готовність відповідати за наслідки своїх дій, чесність, справедливість; емоційні риси – здатність до співчуття, чуйність до чужого горя і радості; вольові чесноти – сміливість, наполегливість. *Відповідальна особистість* є витриманою, комунікабельною, спокійною, лояльною до групових стандартів і добросовісна у виконанні своїх обов’язків. Вивчаючи психологічні особливості відповідальності, цей науковець також звертає увагу на виняткову роль соціального впливу у її формуванні: людина орієнтує свою поведінку на реакцію і поведінку інших людей; чим більша кількість учасників подій, тим менше почуття особистісної відповідальності і більше відчуття, що відповідальність розподіляється між усіма. Звідси очевидно, що сприйняття особою того, що доля іншої людини залежить саме від неї, й пробуджує особистісне почуття відповідальності [23].

К.К. Муздибаєв описав прояви відповідальності людини у різноманітних життєвих ситуаціях, виокремив взаємозв’язок психічного стану тривоги і відповідальності та довів, що цей стан зумовлений почуттям відповідальності за когось чи за виконувану справу, а коли присутня байдужість, то це вказує на нерозвиненість вказаного почуття [23]. Окрім морального ставлення до інших людей, відповідально до їхньої гідності в особистісному форматі психодуховного світу окремої особи наявне *відповідальне ставлення до себе*. Це передбачає не лише її захист у перебігу міжособистісної взаємодії, а й утілення своїх можливостей, зростання упевненості та самореалізованості. У будь-якому разі внутрішня

відповідальність особистості слугує засобом самоконтролю і саморегуляції її власної діяльності. Відтак відповідальність, за концепцією Муздибаєва, – це результат інтеграції всіх психологічних функцій особистості, що охоплює оцінку власних ресурсів, об’єктивне сприйняття навколишнього світу, емоційне ставлення до належного, актуалізація вольового потенціалу.

У *концепції відповідальної поведінки М.В. Савчина* (нар. 1950) [28] відповідальність трактується як смислове утворення особистості, як загальний принцип співвіднесення мотивів, цілей і засобів життєдіяльності, що не зводиться до правил або кодексу поведінки, не є конкретним мотивом чи їх сукупністю. У тому чи іншому вигляді цей *смысловий принцип* реалізується в кожній новій конкретній життєвій ситуації. В одних випадках це буде прийняття обов’язку, обов’язкового з-поміж різних варіантів внутрішньої позиції та поведінки, в інших – оцінка, відсіювання чи добір засобів досягнення цілей, виконання забор’язань, у ще інших – зміна або зміцнення цілей. Завдяки відповідальності можливі також і припинення самої діяльності чи поведінки, незважаючи на їх успішний перебіг, і зміна обсягу відповідальності. Відповідальність – це також прояв різнопланової активності, однією з найбільш загальних властивостей особистості, котра поєднує у собі компоненти емоційно-мотиваційної, когнітивної та діяльнісно-поведінкової сфер, у яких вона цілісно виявляється як суб’єкт внутрішньої чи зовнішньої дії, поведінки і вчинення. М.В. Савчин, характеризуючи *загальні та специфічні механізми відповідальності*, підкреслює, що до перших належать “саморегуляція мотивації та поведінки, свідомість і моральна самосвідомість як особистісні риси людини, а до других – зараження, наслідування інших, ідентифікація, емпатія, усвідомлення та саморегуляція” [29, с. 7–62]. Причому відповідальність традиційно вивчається із різних підходів, серед яких найбільш розробленими є три: гносеологічний, аксіологічний та онтологічний, що потребує окремого дослідження. Натомість із сказаного очевидно, що відповідальна поведінка є однією із найвпливовіших, загальних, фундаментальних властивостей особистості, у якій поєднується її інтелектуальні, мотиваційні, емоційно-вольові, поведінкові ресурси [26–29].

У психологічній *концепції особистісної відповідальності О.Є. Фурман (Гуменюк)* (нар. 1972) аргументовано виділяє чотири

компоненти відповідальності: а) *когнітивний* як усвідомлення особистістю самого предмета відповідальності, її інстанції, оцінювання себе як суб'єкта відповідального життєдіяння у єдності самопізнавальної саморегулятивної функції; б) *емоційно-мотиваційний* як поєднання окремих психічних станів і почуттів, котрі виникають під впливом певного ставлення до прийнятих у суспільстві потреб, принципів, інтересів [3], а також її готовність до певної поведінки, діяльності, вчинків; в) *поведінково-вольовий* як діяльне чи вчинкове здійснення особистістю покладених на неї обов'язків, вимог, завдань і водночас як її здатність самостійно відповідати за якість отриманого результату; г) *морально-духовний* (за концепцією цієї дослідниці [15]), – це багаторівнева психодуховна самоорганізація людини як особистості та індивідуальності, що збагачує її досвід, є джерелом виникнення духовно-сенсових станів – глибин внутрішнього Я як психоформ його саморозвитку, передбачає персональну самореалізацію на основі віри, любові, творчості, де духовність – головна сила сфери несвідомого, котра обстоє пізнання себе через усвідомлене прийняття кожною відповідальною особистістю психодуховних смислообразів – свободи, справедливості, добра, корисності, толерантності тощо.

ВИСНОВКИ

1. У період розвитку давньогрецької філософії моральність людини-громадянина відокремлюється від її громадського та політичного життя, що відповідно, впливає на розуміння відповідальності особистості як перед суспільством, так і перед власною совістю. Перші моральні норми проявляли себе в “табу”, які є засобами приборкування розвитку індивідуальності і водночас які спричиняють виникнення елементів відповідальності – розважливої поведінки, почуття провини, докору совісті. Виокремлюється відповідальна поведінка як певний процес і результат взаємостосунків індивіда і суспільства. Порушник табу відчуває себе відповідальним, тому що його хвилює, чи не завдають його дії і вчинки шкоди навколишнім.

2. Відповідальність – одна із найважливіших психологічних якостей особистості, котра в теперішній час стає провідною морально-вольовою рисою, оскільки від неї залежить як добробут, так і майбутнє людини, групи, етносу, нації. Інакше кажучи, відпо-

відальність – це загальний знаменник людяності, стратегема виживання людства.

3. Узагальнення психологічних досліджень відповідальності, проведених зарубіжними і вітчизняними науковцями з давніх часів і до сьогодення, дає підстави стверджувати, що відповідальність – це складне і багатоформатне психодуховне утворення, провідна морально-вольова якість людини, яка характеризується багатством її форм, складових компонентів. Зокрема, відповідальність виявляється у характері і почуттях, свідомості і самосвідомості, різних видах діяльності та спілкування; слугує засобом самоконтролю і саморегуляції діяльності; демонструє моральну зрілість і вчинкову довершеність особистості. Вона є однією з найважливіших властивостей людини, тому що, беручи на себе відповідальність, та самореалізовується і стає повноцінною особистістю, що вказує на її внутрішню обов'язковість та наявність розумних форм і способів виконання добровільно прийнятих нею зобов'язань.

4. У вітчизняній психології заслуговують на детальне вивчення, теоретичне та емпіричне збагачення три найбільш методологічно обґрунтованих концепції: а) психологічної відповідальності К.К. Муздибаєва, б) відповідальної поведінки М.В. Савчина і в) особистісної відповідальності О.Є. Фурман. При цьому, зважаючи на повноту мислєдіяльнісного зреалізування вимог принципів кватерності, розвитку, духовності і самоспричинення, для нас евристичністю характеризується остання, що потребує окремого аргументованого дослідження.

1. Аристотель. Собрание починений: пер. с древнегр.: в 4-х т. / Аристотель; общ. ред. А.И. Доватура. – М.: Мысль, 1983. – С. 375–644.

2. Абульханова-Славская К.А. Личностные механизмы регуляции деятельности // Проблемы психологии личности (советско-финский симпозиум). – М.: Наука, 1982. – С. 92–98.

3. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 196 с.

4. Абульханова-Славская К.А. Типология активности личности // Психологический журнал. – 1985. – Т. 6, № 5. – С. 3–18.

5. Бердяев Н.А. О назначении человека / Н.А. Бердяев. – М.: Республика, 1993. – 383 с.

6. Бердяев Н.А. Самопознание / Н.А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 444 с.

7. Бердяев Н.А. Творчество и объективация / Н.А. Бердяев; сост. А.Г. Шиманского, Ю.О. Шиманской. – Мн.: Экономпресс, 2000. – 304 с.

8. Біблія, або Книги Святого письма Старого й Нового Заповіту / переклад проф. Івана Огієнка. – Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1375 с.

9. Кремень В.Г., Ільїн В.В. Філософія: мислителі, ідеї,

концепції: [підручник] / В.Г. Кремень, В.В. Ільїн. – К.: Книга, 2005. – 528 с.

10. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.

11. Видатні персони Стародавнього світу. – К., 1996.

12. Гегель Г. Наука логіки / Г.-В.-Ф. Гегель. – М.: Наука, 1970. – Т.І. – 312 с.

13. Гегель Г. Работы разных лет: В 2-х т. / Г.-В.-Ф. Гегель. – М.: Наука, 1971. – Т. 2. – 1300 с.

14. Гуменюк О. Психологічний аналіз громадянської відповідальності особистості / О.Є. Гуменюк // Психологія і суспільство. – 2007. – № 4 (30). – С. 81–92.

15. Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції: [навч. пос.] / О.Є. Гуменюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2004. – 310 с.

16. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

17. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант. – М.: Мысль, 1994. – 591 с.

18. Кант І. Критика чистого розуму: Пер. з нім. та прим. І. Бурковського. – К.: Юніверс, 2000. – 504 с.

19. Ложкін Г. Поняття відповідальності в історико-філософському дискурсах / Г. Ложкін, О. Лазоренко // Психологія. – 2003. – №4. – С. 61–74.

20. Митрошенкова О.А. Філософія: Учеб. пос. – М.: Гардарики, 2002. – 655 с.

21. Мораль и этическая теория. – М.: Наука, 1974. – 342 с.

22. Моральний вибір та відповідальність особистості // Етика: Навч. посібник / за ред. В.О. Лощового. – К., 2002. – С. 101–112.

23. Муздыбаев К.К. Психология ответственности / К.К. Муздыбаев. – М.: Наука, 1983. – 240 с.

24. Платон. Сочинения: В3-х т. – М., 1970. – Т.3. – Ч. 1. – 546 с.

25. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. – К.: Рута, 2001. – 320 с.

26. Савчин М.В. Проблеми вивчення відповідальності як соціально-психологічної якості людини / М.В. Савчин // Педагогіка і психологія. – Вісник АПН України, 1994. – № 4. – С. 30–37.

27. Савчин М.В. Про типи відповідальності людини // Система цінностей як регулятор педагогічної взаємодії: Тези доповідей наук.-практ. Конф. – Київ-Дрогобич, 1994. – С. 28–29.

28. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки. – К.: Україна-Віта, 1996. – 130 с.

29. Савчин М.В. Психологія відповідальної поведінки: [монографія] / Мирослав Васильович Савчин. – Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. – 280 с.

30. Свєчаревська В. Проблема психологічної структури відповідальності особистості // Вітакультурний млин. – 2007. – Модуль 6. – С. 33–38.

31. Словник синонімів української мови. – К.: Наукова думка, 2001.

32. Словарь практического психолога / сост. С.Ю. Головин. – Мн.: Харвест, 1998. – 800 с.

33. Словарь по этике / под редакцией Гусейнова А.А., Кона И.С. – М., 1989. – 232 с.

34. Теслюк І.В. Особистісна відповідальність соціального працівника: постановка наукової проблеми / Ірина Теслюк // Вітакультурний млин. – 2010. – Модуль 12. – С. 47–49.

35. Фурман А.В. Психодидактична експертиза модульно-розвивальних підручників: [монографія] / А.В. Фурман, А.Н. Гірняк. – Тернопіль: Економічна думка, 2009. – 312 с.

АНОТАЦІЯ

Теслюк Ірина Васильівна.

Обґрунтування проблематики відповідальності особистості у соціогуманітарній науці.

У статті з теоретико-психологічної позиції проаналізовані основні віхи становлення *категорії відповідальності* у працях відомих філософів і психологів протягом тривалого відрізка історичного часу – від давньогрецької філософії і до сучасної психологічної науки. Висвітлені відрефлексовані науковою думкою типи, компоненти, види, механізми та інші характеристики феномену відповідальності, що найпоширеніші у суспільному повсякденні.

Ключові слова: *особистість, відповідальність, безвідповідальність, самовідповідальність, свобода, совість, учинок, ініціативність, відповідальна поведінка, компоненти відповідальності, особистісна відповідальність.*

АННОТАЦИЯ

Теслюк Ирина Васильевна.

Обоснование проблематики ответственности личности в социогуманитарной науке.

В статье из теоретико-психологической позиции проанализированы основные вехи становления *категории ответственности* в трудах известных философов и психологов в течение длительного отрезка исторического времени – от древнегреческой философии и до современной психологической науки. Освещены отрелексированные научной мыслью типы, компоненты, виды, механизмы и другие характеристики феномена ответственности, что наиболее распространены в общественной повседневности.

Ключевые слова: *личность, ответственность, безответственность, самоответственность, свобода, совесть, поступок, инициативность, ответственное поведение, компоненты ответственности, личностная ответственность.*

ANNOTATION

Тesliuk Iryna.

Substantiation of the Issues of Personality's Responsibility in Socio-Humanitarian Science.

In the article from theoretic-psychological position the main stages of development of the category of responsibility in works of outstanding philosophers and psychologists during a long period of time – from ancient Greece philosophy to modern psychological science, have been analyzed. The types, components, kinds, mechanisms and other characteristics of the phenomenon of responsibility have been revealed.

Key words: *personality, responsibility, irresponsibility, self-responsibility, freedom, conscience, act, initiatives, responsible behavior, components of responsibility, personal responsibility.*

Надійшла до редакції 10.03.2013.

ГРОМАДЯНСЬКІСТЬ ТА АВТОНОМІЯ ОСОБИСТОСТІ

Анастасія НІЖНИК

Copyright © 2013

Постановка проблеми. На сучасному етапі демократизації суспільства актуальною постає проблема формування громадянськості, що передбачає становлення особистості, спроможної пізнати себе, суспільство і час, у якому вона живе, здатної брати активну участь у розв'язанні соціальних проблем на основі глибокого усвідомлення своїх прав та обов'язків і досягнути успіху в житті, самореалізуватися. Отож сьогодні, поряд із поступовим утвердженням важливості *ідей громадянськості*, спостерігається і криза останньої, яка пов'язана з відчуженням людини-громадянина від соціуму, нерозвиненістю громадянського суспільства; відсутністю особистісної відповідальності та соціальної взаємодії, патерналістським синдромом у її стосунках з державою. Тому виняткового значення набуває потреба у з'ясуванні сутності громадянськості та пошуку шляхів розвитку громадянської свідомості українців як внутрішньо вільних, відповідальних, діяльних особистостей.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Розуміння чинників формування громадянської свідомості у психології здебільшого презентовано соціокультурним та біосоціальним підходами, які визначають рівень розвитку громадянськості через аналіз соціально-історичних, суспільно-політичних, культурних факторів. Вивчення внутрішніх умов, котрі сприяють становленню громадянськості, на сьогодні є фрагментарним, особливо у зіставленні з автономією особистості.

Метою дослідження є висвітлення взаємозв'язку громадянськості та автономії особистості. **Ідея** полягає у підтвердженні висунутої гіпотези про те, що представники молоді, які виявляють громадську активність, мають більш високий рівень розвитку особистісної автономії, ніж пересічні молоді українці. Це, своєю чергою, вказує на додатковий вектор формування громадянськості через розвиток самостійності особистості у суспільному повсякденні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показав відсутність єдиного змісту поняття "громадянськість", а саме розуміння його як риси особистості. Загалом громадянськість розглядається вітчизняними та зарубіжними науковцями у різних аспектах: теоретико-методологічний (О. Вишневський, П. Ігнатенко), педагогічний і народознавчий аспекти (Г.Г. Ващенко, А.С. Макаренко, В.О. Сухомлинський, Н.І. Косарева, В.Л. Поплужний, Л.В. Крицька), психолого-педагогічний (М.Й. Боришевський, І.Д. Бех, Л.А. Снігур, О.В. Сухомлинська, К.І. Чорна, Н.О. Світлична), політико-психологічний (Л.П. Пономаренко, І.В. Білокінь, Ю.М. Тодика, О.М. Арінін, О.Ф. Скакун, О.Б. Плига, Роберт Д. Патнам, Ю.Н. Никифоров і А.М. Скаліна), соціологічний підхід до проблеми громадянського суспільства (О.М. Князев, Л.В. Сохань, С.Г. Рябов), культурологічний аспект (В.В. Ігнатовська, З.Я. Капустіна), громадянськість як ціннісно-моральна складова особистості (І.В. Білокінь, М.І. Алексеева, С.П. Богданчиков, В.Н. Маркин, О.В. Киричук, Г.К. Радчук, В.В. Лола).

Проте, незважаючи на тривалу історію вивчення феномену громадянськості, він і досі залишається певною мірою "Terra Incognita". Поряд із великою кількістю теоретичних досліджень, відсутність його детального психологічного аналізу ускладнює процес створення обґрунтованої моделі формування громадянськості як риси-якості особистості. Водночас вагомими для визначення принципів формування громадянськи зрілої особистості є дослідження сучасних українських учених, а саме М.Й. Боришевського, І.Д. Бека, Л.А. Снігур. Зокрема, М.Й. Боришевський визначає духовну сферу особистості як сукупність її моральних, громадянських, світоглядних, екологічних, естетичних, інтелектуальних та валеологічних цінностей; власне до громадянських цінностей він відносить патріотизм, активний інтерес до історії рідного краю, на-

ціональні вартості, правові цінності, усвідомлення життєдайності рідної мови [2]. Натомість Л.А. Снігур розглядає громадянськість як психологічне утворення – інтегративну психологічну якість, котра на підґрунті діяльної любові до країни характеризує ставлення людини до своїх громадянських прав та обов'язків, ступінь їх гармонійності, впливає на її саморегуляцію як особистості, виявляється у свідомості і самосвідомості, діяльності і вчинках у конкретній соціальній ситуації розвитку і в юності зосереджується у процесах самовдосконалення. Громадянськість – це усвідомлення особою своєї причетності до спільноти співвітчизників, до спільної культури, а також морально-духовне відчуття своєї спільності з нацією [11]. І.Д. Бех серед найважливіших громадянських рис-якостей виділяє такі: “громадянська свідомість, почуття громадянської гідності та відповідальності, громадянська мужність, прихильність до державних інтересів, суспільна ініціативність, громадянська дисциплінованість, національна самоповага, готовність захищати Батьківщину, піклування про державну мову, про довкілля і природу, правосвідомість, громадянська активність, вірність, політична воля, прихильність до загальнолюдських цінностей, шанування національних традицій, державний оптимізм” [1, с. 4–5].

Сучасні українські науковці П. Ігнатенко, Н. Косарева, В. Поплужний і Л. Крицька, характеризуючи громадянськість, виділяють низку особистісних чеснот, провідне місце серед яких займають патріотизм, орієнтація на гуманістичну ідеологію, політична, правова та моральна культура, гідність, соціальна справедливість і відповідальність, готовність до щоденної продуктивної праці, до соціального та професійного самовизначення, культура міжнародних відносин [3]. В доповнення О. Вишневський указує на відмінність між національно-патріотичним вихованням і громадянським, стверджуючи, що зміст їх ґрунтується на цінностях різних рівнів ієрархії, адже у підґрунті першого знаходиться національна ідея народу, а в основі другого – ідея демократії, що охоплює рівність, свободу, братерство [4, с. 7]. Близькою до вказаної є думка С.Г. Рябова: якщо слово “патріот” характеризує людину з погляду її любові до Батьківщини, то термін “громадянин” – із позиції дотримання особою умов та вимог закону [9]. Отож громадянськість – це не стільки патріотизм, суспільний інтерес чи пра-

ва і свободи, скільки громадянські чесноти людини у поєднанні з її парсипативною поведінкою як особистості. Це не лише внутрішня готовність захищати Батьківщину, а й реальна щоденна діяльність на благо країни. Мірою громадянськості тут є здатність, ступінь та характер використання конкретною особою своїх прав та обов'язків, у межах яких вона визначає свою поведінку і вчинки, проявляючи себе політично, морально, інтелектуально, професійно, екзистенційно. Доведено, що феномен громадянськості на особистісному рівні – це перш за все здатність самовизначитися у виборі суспільних цінностей. На думку І.М. Тагільцевої, “громадянськість” – поняття, що змістовно відображає цілісність громадянських свідомості, відповідальності та активності особистості, долученої до соціальних відносин у форматі “громадянин – держава” [12].

Отже, громадянськість – це інтегративне особистісне утворення, що становить сукупність певних громадянських чеснот, соціальної компетентності та парсипативної поведінки людини [6; 7; 10; 17]. До громадянських чеснот, як відомо, належать:

- моральна поведінка і гуманне вчинення;
- почуття власної гідності, вміння відстоювати свої права демократичним шляхом;
- повага до прав і свобод інших, до Конституції України та закону;
- толерантність як терпимість до релігійних, етнічних, національних відмінностей, що допомагає усвідомити можливість мирного співіснування людей, які мають різні особистісні риси та цінності;
- культура міжособистісних стосунків, здатність розв'язувати конфлікти мирним шляхом;
- національна самосвідомість, здатність до самовизначення;
- моральна автономія, котра сприяє самовизначенню, глибокому розумінню щастя і добра тощо;
- вміння аналізувати й оцінювати інформацію та наслідки своїх учинкових дій, здійснювати обґрунтований вибір та нести за нього відповідальність;
- навички соціально прийняттого розв'язання проблем з урахуванням альтернативних варіантів;
- почуття солідарності, здатність об'єднуватись для здолання певних проблем та обстоювання інтересів, уміння досягати компромісу під час прийняття зважених рішень у групі;

– готовність збагатити суспільний добробут через участь у продуктивній праці на загальне благо;

– національна свідомість, почуття патріотизму, відданості Батьківщині й водночас відчуття приналежності до світової спільноти;

До соціальної компетентності відносять знання про політичний і соціальний устрій суспільства, певні економічні та правові знання й уміння їх використовувати у повсякденні. Під парсипативною поведінкою людини розуміється її готовність брати посильну участь у політичному та соціальному житті, впливати на прийняття рішень і на зміни соціуму навколо себе на краще. Тож результатом формування громадянськості передусім є громадянська освіченість, компетентність, досвід групового чи масового співдіяння та громадянська зрілість особистості, що визначається її духовно-моральними рисами-якостями, ціннісними орієнтаціями, світоглядними образами та іншими психологічними характеристиками [8].

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих наукових результатів. Однією з ключових рис особистості, якій притаманний високий рівень вираженості громадянськості, є *автономія*, тобто її здатність до самовизначення на основі власних переконань. Це – комплексний психологічний конструкт, що описує стратегію поведінки, при якій людина виявляє незалежність від актуального зовнішнього впливу і вибудовує власні дії на основі внутрішніх спонукальних чинників. Слушним є переконання українського вченого М. Цимбалюка про те, що кожна людину в “системі громадянського суспільства належить розглядати не як підданого, а як особистість, якій властиві такі якості, як автономність, індивідуальність, моральність..., тут самоврядність, автономність, свобода особи відіграють вирішальну роль, адже становлять першооснову цього суспільного ладу” [14, с. 84]. На думку Ю. Тодика, громадянське суспільство починається з громадянина, його свободи, благополуччя, активної позиції у політико-правовій сфері відносин [13]. А Дж. МакЛін вважає, що таке суспільство – це солідарна спільнота, котра виникає як народ чи нація, у яку згромаджуються вільні люди [16].

Зазначене дає підстави висновувати, що умовою громадянського самовизначення особистості є її здатність до здійснення самостійного та свідомого життєвого вибору, що можливо лише за умови особистісної автономії.

В основі цього вибору лежить усвідомлення й прийняття загальногромадянських цінностей на смисловому рівні життєздійснення особи передусім у формі ціннісних орієнтацій, які забезпечують регуляцію її повсякденної соціальної поведінки.

Теоретичні узагальнення отримали емпіричне підтвердження під час дослідження психологічних особливостей громадянськості респондентів, у якому взяли участь **129 осіб віком від 18 до 30 років із 18 регіонів України**. Експериментальну вибірку склали 55 респондентів – активні члени всеукраїнської молодіжної громадської організації Демократичний Альянс, контрольну – 74 особи – представники пересічної молоді. Для визначення ступеня вираженості їх особистісної громадянськості застосовувалась сценарна методика-опитувальник, що має змістовну і конструктивну валідність, надійність як внутрішню узгодженість тесту та використовується як інструмент у психодіагностичних і дослідницьких цілях. Отримані дані підлягали математично-статистичній обробці.

Результати, отримані за методикою каузальних орієнтацій Е. Десі та Р. Райана (у російськомовній адаптації Д.О. Леонтьєва, О.Є. Дергачової, Л.Я. Дорфман [5]), подані у **табл. 1**. Їх аналіз показує, що рівень автономної каузальної орієнтації в експериментальній вибірці вищий за результати контрольної; водночас рівні конформної та безособової орієнтацій в експериментальній групі є нижчими за відповідні показники контрольної. Для підтвердження цих розбіжностей нами був застосований дисперсійний аналіз. Виходячи з методологічних основ дослідження, значимість розбіжностей контрольної та експериментальної вибірок аналізувалась за показником автономної каузальної орієнтації. Отримані результати за критерієм Левіна показали статистичну значимість відмінностей дисперсій ($F = 1,87$ при рівні значимості 0,05).

Отже, підтверджена *значимість відмінностей між контрольною та експериментальною вибірками за вираженістю особистісної автономії*. Результати підтвердились також за Q-критерієм Розенбаума ($Q_{\text{емп}} = 22$, $Q_{\text{кр}} = 10$; $Q_{\text{емп}} > Q_{\text{кр}}$ при $p < 0,01$), що підтверджує висунуту гіпотезу: в респондентів експериментальної вибірки рівень вираженості автономії вищий за самостійність респондентів контрольної.

Для визначення *взаємозв'язку громадянськості та автономії особистості* був застосо-

Таблиця 1

Результати дослідження каузальних орієнтацій молоді (середні значення, вибірка – 129 осіб)

	Автономність		Конформність		Безособовість	
	Контр. вибірка	Експ. вибірка	Контр. вибірка	Експ. вибірка	Контр. вибірка	Експ. вибірка
Середнє	133,93	150,18	98,99	94,89	89,62	78,60
ст. похибка	1,997	1,392	2,231	2,419	2,208	1,871
Медіана	137	149	97	95	91	79
Мода	120	144	120	90	78	72
ст. відхилення	17,18	10,32	19,19	17,94	18,99	13,87
Дисперсія	295,16	106,6	368,26	321,91	360,7	192,47
Розмах	118	49	86	99	93	70
Мінімум	51	125	50	43	44	46
Максимум	169	174	136	142	137	116

ваний кореляційний аналіз всієї вибірки респондентів (129 осіб). Були розраховані параметрична та непараметрична кореляції (*табл. 2*).

Одержані результати вказують на наявність позитивної кореляції між громадянськістю та автономією молоді при високому рівні значимості. Нижче наведені групові статистичні дані для кожного із рівнів вираженості громадянськості (*рис.*).

Дискримінантний аналіз результатів показав, що найбільший внесок у високу вираженість громадянськості мають такі фактори, як цілі у житті (нормований коефіцієнт становить 0,771) та автономія – здатність людини у різних ситуаціях діяти вільно, орієнтуючись на власний вибір (нормований коефіцієнт становить 0,571). Водночас об'єднані внутрішньогрупові кореляції між дискримінантними змінними і нормованою канонічною дискримінантною функцією виявили такий емпіричний факт: чим вищим є значення таких змінних, як життєві цілі та автономія, тим вища є вірогідність високої вираженості громадянськості української молоді.

ВИСНОВКИ

1. Громадянськість – це інтегративне особистісне утворення, що є сукупністю певних громадянських чеснот, соціальної компетентності та парасипативної поведінки людини.

2. Автономія – системна особистісна риса, яка характеризує здатність особи до довільної самоорганізації, самовизначення та реалізації свідомих виборів на основі власних внутрішніх критеріїв і з урахуванням об'єктивних зовнішніх умов суспільного повсякдення.

3. Емпірично долведено, що у респондентів експериментальної вибірки, яку склали представники молодіжної громадської організації, рівень вираженості особистісної автономії вищий за внутрішню автономію респондентів контрольної вибірки, що репрезентує пересічну молодь України.

4. За результатами емпіричного дослідження виявлена позитивна кореляція громадянськості та особистісної автономії молодих людей при високому рівні значимості.

5. Виявлено, що найбільший внесок у високу вираженість громадянськості мають такі

Таблиця 2

Результати кореляційного аналізу громадянськості та автономії молоді

		Громадянськість	Значимість (двостороння)
Автономія	Кореляція Пірсона	0,425**	0,000
	Кореляція Спірмена	0,443**	0,000

** – значимість при $p < 0,01$

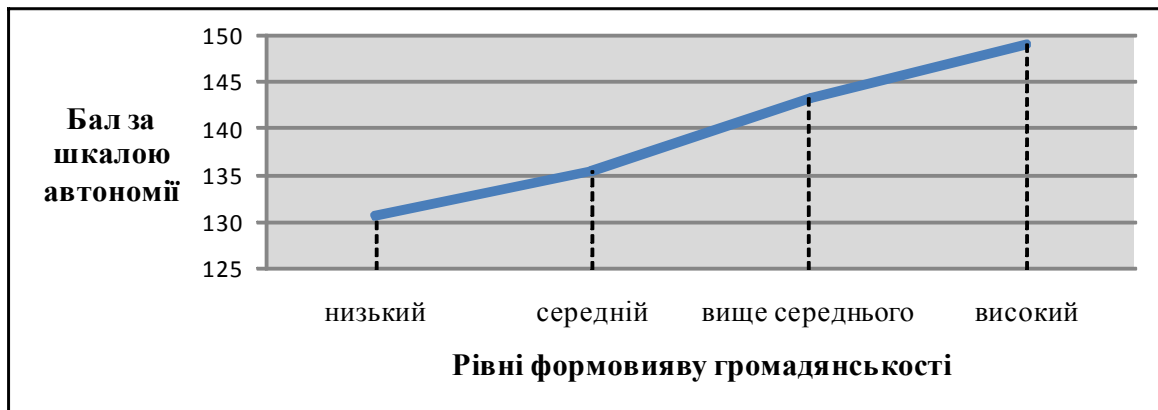

Рис.

Залежність виявлення автономії від рівнів громадянськості молоді

фактори, як життєві цілі та автономія особистості. Іншими словами, визначальними для громадянськості особистості є, з одного боку, ковітальні цілі, осмисленість життя і наявність переконань у спроможності її власного життєреалізування, а з іншого – автономія, здатність особи в різних ситуаціях діяти і вчиняти вільно, орієнтуючись на самостійний вибір і самореалізацію.

6. Додатково встановлено, що чим вищим є прояв таких змінних, як цілі у житті та автономія, то тим вища вірогідність високої вираженості громадянськості на особистісному рівні розиткового функціонування людини.

7. Вивчення психологічних засад сутності громадянськості уможливило розроблення науково-методичних рекомендацій стосовно оптимізації процесу громадянського становлення молоді, що обґрунтовує практичне значення започаткованого дослідження.

8. Подальшою перспективою чинного упередметненого пошуку вважаємо з'ясування особливостей формування внутрішньої автономності особистості, розробка програми тренінгу асертивності задля розвитку у неї здатності до здійснення самостійного та свідомого життєвого вибору, а також дослідження особливостей соціальної ситуації розвитку у формуванні громадянськості молоді, створення програми її громадянської освіти у форматі ідеології українотворення.

1. Бех І.Д. Психолого-педагогічні умови виховання у молоді громадянськості / І.Д. Бех // Громадянське виховання молоді в умовах трансформації суспільства: зб. наук. ст. – Черкаси: [б.в.], 1998. – С. 3–6.

2. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості-громадянина / М.Й. Боришевський // Рідна школа. – 1997. – №1. – С. 144–150.

3. Виховання громадянина. Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти: навч.-метод. посіб. / П.Р. Ігнатенко, В.Л. Поплужний, Н.І. Косарева, Л. Крицька. – К.: ІЗМН, 1997. – 250 с. – Бібліогр.: с. 245–249.

4. Вишневський О. Ще раз про народження громадянина: національне і громадянське у сучасному українському вихованні / О. Вишневський // Освіта. – 2002. – №8–9 (6–13 лют.). – С. 6–7.

5. Дергачева О.Е. Русскоязычная адаптация опросника каузальных ориентаций [Текст] / О. Е. Дергачева, Л.Я. Дорфман, Д.А. Леонтьев // Вестник Моск. ун-та. Сер. 14, Психология. – 2008. – № 3. – С. 91–106. – Бібліогр.: с. 105–106 (22 назв.).

6. Капустина З.Я. Гражданственность как ценность российской культуры: автореф. дисс. на соискание уч. ст. доктора культурологии: спец. 24.00.01 “Теория и история культуры” / Зинаида Яковлевна Капустина; Моск. гос. ун-т культуры и искусства. – М., 2008. – 28 с.

7. Макінтайр Е. Після чесноти: дослідження з теорії моралі: пер. з англ. / Е.Макінтайр. – К.: Дух і літера, 2002. – 436 с.

8. Рябов С. Міркування про громадянське суспільство в контексті дилеми приватного та державного / С. Рябов // Наукові записки. Нац. ун-т “Києво-Могилянська академія”. Т. 69: Політ. науки / Редкол.: В. Брюховецький та ін. ; НаУКМА. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – С. 69–75.

9. Рябов С.Г. Політологічна теорія держави [Текст] / С.Г. Рябов ; Міжнародний фонд “Відродження”. – К. : ТанDEM, 1996. – 239 с.

10. Рябов С.Г. Політологія [Текст]: словник понять і термінів: навч. посіб. / С.Г. Рябов. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Академія, 2001. – 256 с.

11. Снігур Л.А. Психологія становлення громадянськості особистості: [монографія] / Л.А. Снігур. – Одеса: видавець М.П. Черкасов, 2004. – 331 с.

12. Тагильцева І.М. Гражданственность личности (методологический аспект исследования): автореф. дисс. на соискание уч. ст. канд. филос. наук : спец. 09.00.01 “Диалектический и исторический материализм” / Ирина Михайловна Тагильцева; Моск. гос. ун-т. им. М.В.Ломоносова. – М., 1984. – 20 [1] с., включ. обл.

13. Тодыка Ю. Н. Конституционно-правовой статус человека и гражданина в Украине / Ю.Н. Тодыка, О.Ю. Тодыка ; Национ. юридич. ак-ия Украины им. Ярослава Мудрого, Ак-ия правовых наук Украины. – К.:

Вид. дім “ІнЮре”, 2004. – 367 с.

14. Цимбалюк М. Особистість як головна умова існування громадянського суспільства / Михайло Цимбалюк // Підприємництво, господарство і право. – 2004. – № 2. – С. 82 – 84.

15. Чоба Н.В. Значення громадянської освіти у формуванні майбутнього громадянина держави [Електронний ресурс]: Міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. “Соціум, наука, культура”. – Режим доступу: <http://intkonf.org/choba-nv-znachennya-gromadyanskoyi-osviti-u-formuvanni-maybutnogo-gromadyaninaderzhavi/>

16. McLean G. Freedom, Cultural Tradition and Progress / McLean G. Freedom; Philosophy in Civil Society and National Building; Tashkent Lektures. – Washington, D. C. The Council for Research in Values and Philosophy, 2000. – P. 48.

АНОТАЦІЯ

Нижник Анастасія Артурівна.

Громадянськість та автономія особистості.

Громадянськість розглядається як інтегративне особистісне утворення, котре вирізняється сукупністю певних громадянських чеснот, соціальної компетентності та парсипативної поведінки. Встановлено, що найбільший внесок у високу вираженість громадянськості мають такі фактори, як цілі у житті та автономія особистості, що уможливають розробку науково-методичних рекомендацій стосовно оптимізації громадянського розвитку української молоді.

Ключові слова: суспільство, особистість, молодь, громадянськість, автономія, громадянські чесноти, соціальна компетентність, парсипативна поведінка.

АННОТАЦИЯ

Нижник Анастасия Артуровна.

Гражданственность и автономия личности.

Гражданственность рассматривается как интегративное личностное образование, которое представляет собой совокупность гражданских добродетелей, социальной компетентности и парсипативного поведения. Выявлено, что наибольший вклад в высокую выраженность гражданственности имеют такие факторы, как цели в жизни и автономия личности, что дает возможность разработать научно-методические рекомендации относительно гражданского развития молодежи Украины.

Ключевые слова: общество, личность, молодежь, гражданственность, автономия, гражданские добродетели, социальная компетентность, парсипативное поведение.

ANNOTATION

Nizhnik Anastasiya.

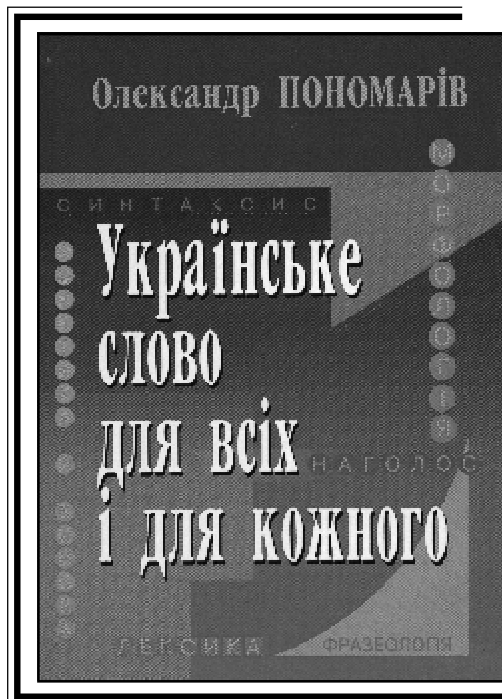
Citizenship and Autonomy of Personality.

Citizenship is considered as an integrative personal formation, which differs by the complex of some civic virtues, social competence and parsipative behavior. It has been stated that the biggest contribution into the high expression of citizenship have such factors as life goals and autonomy of personality, which make possible the development of scientific-training recommendations on optimization of civil maturity of Ukrainian youth.

Key words: society, personality, youth, citizenship, autonomy, civic virtues, social competence, parsipative behavior.

Надійшла до редакції 11.02.2013.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ

Пономарів О.Д.
Українське слово для всіх і для кожного /
Олександр Пономарів. — К.: Либідь, 2013. — 360 с.

У виданні містяться спостереження над традиційними й новими явищами в українській літературній мові, даються поради щодо вибору найкращих варіантів висловлення думки в галузі лексики, вимови, наголосу, морфології, синтаксису, стилістики, фразеології. Наводяться способи відтворення українських та іншомовних топонімів, антропонімів, етніонімів як окремих лексичних одиниць та як складників фразеологізмів. Розділ “Роздуми й коментарі” відбиває різні етапи становлення української мови як державної та функціонування її в незалежній Україні. Для науковців, редакторів, лекторів, журналістів, викладачів студентів, широкого загалу читачів.

ТРЕНІНГ САМОКОНГРУЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ПЕДАГОГІВ

Тетяна ГЕРА

Copyright © 2013

Актуальність проблеми пов'язана із нагальним питанням інтенсифікації процесу підготовки професіонала, що викликана швидкою динамікою ринку праці й надшвидким прогресом інженерних і соціальних технологій. Будь-яка зміна подій чи діяльності є стресогенною, а за надмірного потоку інформації не кожен стрес мобілізує ресурси. Так, надто часта зміна ситуацій виснажує особистість, породжуючи депресивні тенденції. Утримати душевну рівновагу в невротизованому соціумі та зберегти працездатність – важлива потреба всіх фахівців професій “людина – людина” й, зокрема, педагогів, які покликані не лише дати раду власним проблемам, а й стабілізувати емоційно-інтелектуальний світ молодого покоління. Звідси – гостра необхідність вироблення в майбутніх учителів особистісно-професійної самоконгруентності (ОПСК) ще у процесі їхньої професіоналізації.

Аналіз останніх публікацій. Проблема особистісного розвитку та професійного становлення фахівців різних напрямків діяльності у психолого-педагогічному просторі сучасної науки презентована публікаціями С.Д. Максименка [15], А.В. Фурмана [18], В.О. Лефтьєрова [14] та ін. Водночас на попередніх етапах науково-психологічного дослідження нами обґрунтовано: систему психологічного супроводу майбутніх фахівців у період їхнього навчання у ВНЗ [2]; психологічні механізми особистісного розвитку професіонала [1; 11]; предметну спрямованість професійно-освітнього процесу майбутнього фахівця та його психологічного супроводу [10; 9]. Досвід роботи в психологічній службі педагогічного університету, з одного боку, зумовив пошук нових підходів до організації психологічного супроводу особистісної професіоналізації студентів [6; 7; 8], з іншого – уможливив апробацію різних видів тренінгу майбутніх фахівців [12; 4; 5]. Емпіричні дослідження і практичні напрацювання у царині професійно зорієнтованого тренінгу педагогів потребують методологізації та забез-

печення психологічного моніторингу освітньої системи підготовки фахівців соціономічних професій надійним і простим у застосуванні (уніфікованим) методом діагностики.

Мета статті: обґрунтування методів дослідження і формування особистісно зорієнтованої професійної самоконгруентності майбутніх педагогів.

Завдання дослідження: а) розкрити діалектичний зв'язок між професійним методологуванням і становленням особистісної самоконгруентності майбутніх фахівців в освітньому процесі ВНЗ; б) аргументувати важливість створення опитувальника ОПСК; в) структурувати професійно зорієнтований тренінг майбутніх педагогів.

Виклад основного матеріалу. Ідея професійного методологування А.В. Фурмана, розглянута крізь формат психології професіоналізації, надихає на *ідею саометодологування* фахівця у процесі освоєння ним професійної діяльності. Мовиться про омонімічне поняття “професійне методологування”, яким можемо позначити не лише суто професійну діяльність науковців-методологів, а суб'єктно уконкретнену мислєдіяльність будь-якої людини у сфері власного особистісного становлення. Тоді особистість стане для себе як для фахівця в іпостасі: “а) філософа, котрий працює з базовими онтологічними категоріями й у такий спосіб розвиває вчення про категорії (універсалії культури), поняття, епістемі як форми утримання знань, організації еталонного досвіду; б) епістемолога, який, працюючи у рамках змістово-генетичної логіки, виробляє знання і норми організації мислення і діяльності, продукує засоби мислення, що забезпечують онтологічне конструювання; в) аналітика, котрий вивчає соціокультурні ситуації та виокремлює форми мисленнєвої імовірності світу; г) практика, тобто організатора, керівника чи управлінця, який запускає керований розвиток, організує комунікацію і розуміння у міждис-

циплінарній взаємодії, складних проблемних ситуаціях повсякдення” [18, с. 189]. Це виходить за межі описаних А.Фурманом рівнів методології (філософського, загальнонаукового, конктерно-наукового і конкретно-тематичного) [18, с. 70], оскільки описує не “професійну роботу над мисленням” з “орієнтацією на колективні форми роботи” [18, с. 15], а індивідуальну (суб’єктивно креативну) над власним мисленням про себе і про професійну діяльність.

Найвищий рівень входження у професію, на нашу думку, – здатність створити її методологію для себе особисто. Виходячи з того, що фахівець має не тільки пізнавати предмет діяльності, а насамперед обслуговувати свої діяння планами, нормами, інструкціями на основі теоретичних моделей, проєктів, технологій, методик, можемо окреслити нову мету професійного навчання, виховання і розвитку: продуктом професійних освітніх впливів має бути, кажучи словами А.В. Фурмана, “не наукові знання, які треба перевірити на істинність, а соціокультурні приписи (правила), можливість реалізації яких перевірена практикою” [18, с. 57]. Це переорієнтовує теоретичну складову професіоналізації на власне методологування у царині здобування-продукування фахових знань. Однак навчально-виховний процес ВНЗ (як здобування не знань, умінь і навичок, а компетентностей, до складу яких належить ще й особистісна позиція щодо цих знань, умінь і навичок) обмежений старими дидактичними засобами, формами, методами, щоб у теоретичному плані вийти за “другий пояс миследіяльності” (за термінологією Г.П. Щедровицького [20, с. 290–291]), тобто за межі практичної миследіяльності та думки-комунікації – уявлення про предмет професійної діяльності й уміння вербально пояснити своє розуміння останнього. Перехід до третього поясу – “чистого методологічного мислення”, яке, “формалізуючись та об’єктивуючись у відриві від думки-комунікації та практичної миследіяльності, продукує чисті форми мислення, точніше змістові знаково-знаннєві форми, котрі все ж не мають смислового зв’язку із комунікативними ситуаціями”, – це розуміння, інтерпретація, категоризація та рефлексія, які в контексті нашого дослідження становлять предмет професійної діяльності (за А.В. Фурманом, четвертий пояс методологування – методологічна рефлексія [18, с. 34–35]). Постає проблема означення самого професійного мислення як такого. Мо-

виться про розширення освітньої підготовки фахівців до виконання ними професійних функцій щонайменше на рівні рефлексії власного мислення – бачення суб’єктом праці специфіки планування, нормування, інструктування, проєктування, технологування цих уособлених функцій. Теоретичну підготовку ВНЗ у зв’язку з цим варто підняти до методологічної, що можливо за умови психологізації професійно спрямованого освітнього процесу.

Серед доступних у ВНЗ засобів психологічного супроводу майбутніх фахівців насамперед тренінг має такі розвивальні й особистісно-реконструктивні можливості, які забезпечують інтенсифікацію мисленнєвого розвитку за фурманівським принципом “чотирьох К”: категоризація, концептизація, конструктизація, концептуалізація, що спрямовані на мисленнєве продукування універсальї професійної культури, концептуальної схеми професійного шляху, теоретичної моделі фахової діяльності, власної професійності як концептуальної карти соціальної самореалізації.

Такий рівень мислення фахівця, безперечно, сприяє його швидкій адаптації до професійної діяльності, створюючи її орієнтувальну основу, яка містить не лише когнітивні компоненти (категоризовані знання предмета праці), а й емоційно-ціннісні (ставлення до конкретних професійних функцій у контексті сформованої у ВНЗ ієрархії соціальних цінностей) та регулятивно-вольові (прийняття професійних рішень відповідно до зафіксованих у технологічних і соціальних схемах приписів). Звідси в особистості виникають не конкретні набори професійних прийомів, а моделі та схеми універсальної діяльності, створюючи стійке осердя професійного динамічного стереотипу. Ці моделі та схеми універсального діяння – не що інше, як популістично названі “стереотипи сильної базової освіти”, від яких важко позбутися, переходячи на іншу роботу. Вони утворюють своєрідну методологічну призму, крізь яку переломлюється бачення предмета, змісту, методів і засобів професійного практикування.

Окреслене розуміння професійного становлення особистості в сучасних умовах не суперечить особистісній гнучкості суб’єктів на динамічному ринку професій. Потрібно у процесі навчання у ВНЗ “спіймати” й оптимально використати для професіоналізації юнацькі особливості мислення – сенситивний період для ускладнення таких інтелектуальних операцій, як аналіз, синтез, теоретичне узагальнення, абстрагування, оволодіння аргументу-

ванням і доведенням, встановлення причинно-наслідкових зв'язків, систематизування інформації, укріплення та креативування мислення, виникнення тенденції до узагальненого розуміння світу, до цілісності й абсолютної оцінки явищ дійсності, прогресивного ускладнення й індивідуалізації когнітивних структур; виникнення здатності до інтроспекції та рефлексії (“власні думки, почуття, вчинки стають предметом мисленнєвого розгляду й аналізу”), появи здатності розрізняти “суперечності між думками, словами й учинками, оперувати ідеальними ситуаціями й обставинами”; проектування передумов для створення ідеалів (“сім'ї, суспільства, моралі, людини), для порівняння їх із реальною дійсністю, для спроб їхньої реалізації”) [19; 13; 16].

Цитуючи А.В. Фурмана в омонімічному значенні професійного методологування, де “об'єднання знань відбувається не за схемами об'єкта, а за схемами самої діяльності”, вкажемо на шлях фокусування професіоналами своїх уявлень, участі в єдиній кооперації та мисленнєвій обробці окремо взятого об'єкта методологування (тобто конкретної професійної функції, дії, методики тощо, освоєваної в умовах студентської академічної групи) і на вироблення ними персоніфікованих “онтологічних уявлень щодо структури професійно-кооперативної діяльності, так і аналогічне уявлення про об'єкт діяльного мислення-перетворення” [18, с. 56]. Відтак груповий досвід професіоналізації – непересічна умова практики професійного методологування, яка, на наше переконання, може бути зреалізована засобами професійно зорієнтованого психотренінгу майбутніх фахівців.

Для нас метою освітньо-розвивального процесу є стан соціодуховної гармонії особистості, викликаний перетином персональної і професійної ідентичностей майбутнього фахівця в контексті його психокультурних зусиль над власним самовдосконаленням названим нами ОПСК [9]. Досягнути цього стану як оптимального для входження молоді людини у професію можна шляхом забезпечення психологічних умов розвитку її нового професійного мислення у форматі перманентного долучення до особистісно-зорієнтованого професійного методологування.

У контексті вказаного бачення професійної підготовки нове у змістовленні отримують такі терміни, як “наукова організація праці”, “нарратив”, “особистий ресурс”, “професійна ідентичність”, “самоактуалізація засобами профе-

сійної діяльності” та ін., а до істотних характеристик термінологічно позначуваних ними явищ додаються особливості професійних мислення, сприймання, ставлення, поведінки, взаємодії, самоздійснення. Так, скажімо, наукова організація праці для фахівця з професійним мисленням – це не лише ергономічні та режимні аспекти виконання відповідних функцій на конкретному робочому місці, але й способи підтримання власної працездатності через особистий таймменеджмент, розподіл особистісних і професійних пріоритетів у різних сферах життєтворчості, іманентна професійна креативність стосовно вдосконалення виробничого процесу, перманентний професійний саморозвиток на робочому пості та у “зеленому офісі”. Для того щоб загальна культура праці зросла до такого, психосоціально оптимального, рівня наукової організації останньої, фахівцеві потрібно систематично піддавати методологуванню власну професійну діяльність і свій особистісний розвиток (передусім як компетентності) щонайменше до рівня рефлексії. Тоді інтерпретація кожної життєвої (у т. ч. професійної) ситуації відбуватиметься крізь формат цілісного бачення себе у світі, а її аналіз зорієнтовуватиметься на пошук практичної реалізації глибинних (індивідуально-індивідуальнісних) і вершинних (духовних) особистісних смислів. Конкретно це проявлятиметься в особливостях перцептивної організації власної психічної активності [6], у способах вербалізації особистої (в т. ч. професійної) історії для себе і для інших – у нарративі, в ефективному доступі до власних індивідних, суб'єктних, особистісних та індивідуально-креативних ресурсів на вимогу ситуації та життєвих планів.

Психологічний супровід майбутніх фахівців спрямований на ідеальну модель людини, здатної підтримувати у собі стан особистісно-професійної аутоконгруентності. Його завдання не лише допомогти студентові у створенні адекватного аватара Я-фахівця (як своєрідний результат професійного, особистісного, життєвого методологування), але й “синхронізувати” цей аватар із базовою працездатністю, особистими ресурсами, цінностями та смисловими інваріантами живої людини за конкретних умов сучасного ринку праці. Виходячи з “пентабазису” В.А. Ганзена в сучасній інтерпретації В.А. Толочка [17, с. 125], багатоструктурний опис фахівця із психологічного погляду слушно презентувати п'ятьма напрямками (*див. рис.*).

Рис.
Багатоструктурний психологічний опис людини-професіонала

Індивідні характеристики (вікові, статеві та конституційні особливості, нейродинаміка) становлять одну з вихідних баз даних у загальній інтерпретації особистості фахівця. Вони чітко визначають засадничий рівень базової працездатності. Знання і розуміння особою власних індивідних особливостей, а також уміння їх регулювати відповідно до ситуації (так звана індивідна компетентність) – це перший компонент професійної самоконгруентності.

Суб'єктні характеристики (емоції, перцептивні й когнітивні процеси, воля) є тим важливим ресурсом фахівця, який забезпечує ефективність праці і становить (як суб'єктна компетентність) другий компонент професійної самоконгруентності.

Особистісні характеристики (темперамент, характер, здібності, спрямованість) забезпечують професійну поведінку людини, відповідаючи чи не відповідаючи професіограмним вимогам робочого місця, спеціальності, сфери роботи. Вони (як особистісно-професійна компетентність та ідентичність) є третім компонентом професійної самоконгруентності.

Індивідуальнісні характеристики (персональний досвід, наратив, психодуховні особливості, самопродуктивність, креативність, вірування тощо) забезпечують не лише створення людиною індивідуального стилю діяльності, а й актуалізують її креативну здатність до самореалізації у професії та у конкретних ситуаціях вияву трудових зусиль. Вони

становлять четвертий компонент професійної самоконгруентності.

Загальнолюдські характеристики (стать, перцепція, досвід і спрямованість) розглядаються нами в контексті інших характеристик: стать – як її індивідний вимір, перцепція – суб'єктний, спрямованість – особистісний, а досвід – індивідуальнісний. Їх поєднання створює загальне психологічне тло культури (у т. ч. й професійної), або, іншими словами, підґрунтя психологічної культури особистості як представника сучасної цивілізації.

Отже, ОПСК являє собою чотирикомпонентну структуру, що охоплює індивідну, суб'єктну, особистісну, індивідуальнісну професійно зорієнтовані аутокомпетентності. Ці складові чітко окреслюють предметний формат названої самоконгруентності, яка, своєю чергою, стає предметом тренінгових впливів у системі психологічного супроводу майбутніх педагогів.

Розглядаючи ОПСК майбутнього фахівця як стан, оптимальний для виникнення, функціонування та розвитку в особистості своєрідного і водночас універсального способу пізнання та перетворення світу за допомогою професійної діяльності, є підстави назвати її передумовою професійного методологування; а в зв'язку з тим, що цей стан залежить від особистісно-смыслового регулювання мисленнєвої діяльності та вже сформованих мислесхем, то і водночас його результатом. Цей момент взаємопереходу фіксує діалектичний зв'язок між професійним методологуванням та особистісним розвитком в освітньому процесі, з одного боку, та ОПСК майбутнього фахівця – з іншого. Індивідні, суб'єктні, особистісні та креативно-індивідуальнісні особливості людини перетворюють цей спосіб пізнання і трансформації світу на суб'єктивно уможливлену методологію власної професійної діяльності, точніше – на процес і результат професійного й особистісного методологування. Вироблення такого уконкретненого світобачення (крізь рамки вимог професії) та життєтворчості (засобами професійної діяльності), однак, спирається на певний узагальнений психологічний образ як наслідок здійснених категоризації, схематизації, типізації, інтеграції тощо, що тяжіє до економного використання особистих ресурсів фахівця. Оскільки узагальнюється типове не лише для конкретного суб'єкта і ситуації, а й для предмета, структури і технології професійної діяльності, то досягнення майбутнім фахівцем ОПСК безпосередньо залежить і від педагогічної роботи вишколених методо-

логів, котрі покликані зекономити особисті ресурси на колективному рівні рефлексії досвіду її здійснення.

Для того щоб людина адекватно до конкретної (у т. ч. професійної) ситуації активувала власні ресурси й у такий спосіб оптимальним шляхом наближувалася до життєвої самоактуалізації, потрібна наявність у неї таких когнітивних одиниць, як мислесхеми нормування, критики, дослідження, проектування, які, своєю чергою, є результатом власної методологічної роботи особистості. Інтенсифікувати цю роботу можна засобами професійно зорієнтованого тренінгу майбутніх фахівців, до якого увійшли б складові тренінгів базової працездатності, суб'єктно-професійної компетентності, особистісно-професійної ідентичності (включаючи тренінги професійної наративізації), індивідуальної креативності, спрямованих на становлення ОПСК з допомогою набуття особистого досвіду, розширення інформаційно-освітньої бази й на цьому підґрунті формування професійного мислення.

Отже, головними об'єктами моніторингу є структурні компоненти ОПСК, а саме базова працездатність, суб'єктна компетентність, особистісно-професійна ідентичність, індивідуальна креативність. Для ефективної організації освітнього процесу та його психологічного супроводу важливо методологічно обґрунтовано пояснити дію психологічних механізмів прояву, функціонування і розвитку не лише цих компонентів, а й названої самоконгруентності як цілісного феномену. Оскільки остання розглядається нами як упредметнення психологічної культури майбутнього фахівця, то принципи функціонування самої цієї культури є засадничими для визначення психологічних механізмів ОПСК. Мовиться, власне, про чотири базові методологічні принципи як про основу тренінгової роботи – гносеологічний, аксіологічний, інтерактивно-рефлексивний, адекватності психозахисту та оптимальності психічного розвитку особистості [9]. Водночас обґрунтування психологічних механізмів аналізованого явища забезпечує розуміння можливостей впливу на нього засобами професійно зорієнтованого тренінгу [1; 11]. Узагальнимо: явище самоконгруентності виявляється, функціонує та розвивається в когнітивній, емоційно-ціннісній, практично-дійовій і рефлексивній площинах актуалізованого функціонування психіки людини, де кожна утримує відповідний набір критеріїв оцінювання ефективності перебігу ОПСК. Скажімо, особли-

вістю останньої є її загально-рефлексивний характер. Тому при розробці методів діагностики і розвитку цього явища когнітивні, емоційно-ціннісні та практично-дійові ознаки всіх чотирьох його складових апріорі визначаються рефлексивно, що доповнює діагностичну процедуру (сам перелік запитань як техніку керованих асоціацій) елементами самоконсультування й унеможливорює надскладні запитання опитувальника.

Оцінюючи базову працездатність, суб'єктну компетентність, особистісно-професійну ідентичність та індивідуальну креативність за когнітивним, емоційно-ціннісним і практично-дійовим критеріями, обов'язковою є процедура визначення ступеня самої оцінки, тобто рівні (високий, середній, низький, нульовий) сформованості кожного компонента ОПСК зокрема та її наявності як цілісного феномена. Передбачаємо, що нульовий рівень досліджуваного явища означає його несформованість як такого та констатується в діапазоні нульових і п'ятидесятивідсоткових показників, низький – щонайменше 50% низьких показників і т. ін.

1. Оцінка індивідуальної компетентності (базової працездатності):

1.1. За когнітивним критерієм:

– низький рівень – уявлення про індивідуальні характеристики:

Я маю уявлення про нейродинаміку людини.

Я маю уявлення про вікові особливості людини.

Я маю уявлення про статеві характеристики людини.

Я маю уявлення про конституцію людини.

– середній рівень – знання своїх вікових, статевих і конституційних особливостей та нейродинаміки:

Я знаю власні нейродинамічні особливості.

Я знаю власні вікові особливості.

Я знаю власні статеві особливості.

Я знаю власні конституційні особливості.

– високий рівень – розуміння механізму функціонування системи індивідуальних характеристик – нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних особливостей, які забезпечують базову працездатність:

Я розумію механізм впливу нейродинаміки на функціонування цілісної системи індивідуальних особливостей, які забезпечують базову працездатність особистості фахівця.

Я розумію механізм впливу віку на функціонування цілісної системи індивідуальних особливостей, які забезпечують базову працездатність особистості фахівця.

Я розумію механізм впливу статі на функціонування цілісної системи індивідуальних особливостей, які забезпечують базову працездатність особистості фахівця.

Я розумію механізм впливу конституції людини на функціонування цілісної системи індивідуальних особливостей, які забезпечують базову працездатність особистості фахівця.

1.2. За емоційно-ціннісним критерієм:

– низький рівень – ставлення до знань про індивідуальні характеристики:

Мені подобається відповідати на запитання або шукати інформацію про базову працездатність.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про вік.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про стать.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про людську конституцію (будову тіла).

– середній рівень – позитивне налаштування на оцінку своїх нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних особливостей:

Я хочу визначити свою нейродинаміку та базову працездатність.

Я хочу знати психологію свого віку.

Я хочу знати психологію своєї статі.

Я хочу знати психологію людини своєї конституції.

– високий рівень – спрямованість на регулярну оцінку системи індивідуальних характеристик себе та інших – нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних особливостей, які забезпечують базову працездатність.

Я вмю оцінити базову працездатність себе та інших.

Я вмю оцінити вікові особливості себе та інших.

Я вмю оцінити статеві особливості себе та інших.

Я вмю оцінити конституційні особливості себе та інших.

1.3. За практично-дійовим критерієм:

– низький рівень – дотримання режиму фізичної та інтелектуальної активності, застосування технік, щоб ситуативно (тактично) відновлювати базову працездатність:

Я дотримуюся режиму фізичної та інтелектуальної активності, щоб відновлювати базову працездатність.

Я постійно зважую свої вікові можливості у прийнятті ситуативних рішень.

Я приймаю всі ситуативні рішення відповідно до своїх статево-рольових особливостей.

Я приймаю всі ситуативні рішення відповідно до своїх конституційних особливостей.

– середній рівень – активна життєва позиція, ведення здорового способу життя для збереження й удосконалення своїх нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних особливостей:

Я активно шукаю способи збереження своєї працездатності та практикую здоровий спосіб життя.

Я активно треную та розвиваю свій організм відповідно до конституційних особливостей.

Я активно оновлюю способи оздоровлення відповідно до вікових особливостей.

Я веду активне статеве життя.

– високий рівень – стратегічна робота над власною працездатністю, реалізація програми

власного оздоровлення, психопрофілактика нормативних вікових криз, дотримання психогігієни статевого життя:

Я стратегічно планую розподіл енергетичних витрат відповідно до інтенсивності зусиль для перспективного збереження працездатності.

Я дотримуюся стратегічної програми власного оздоровлення.

Я наперед вивчаю вікові особливості наступних періодів розвитку, щоби попередити нормативні кризи.

Я психогігієнічно планую статеve життя для забезпечення його регулярності.

2. Оцінка суб'єктної компетентності:

2.1. За когнітивним критерієм:

– низький рівень – уявлення про суб'єктні характеристики – емоції, сприймання, мислення та волю людини:

Я маю уявлення про емоції

Я маю уявлення про сприймання.

Я маю уявлення про мислення людини.

Я маю уявлення про волю людини.

– середній рівень – знання власних емоційних, перцептивних, мисленнєвих і вольових особливостей:

Я знаю власні емоційні особливості.

Я знаю власні особливості сприймання (перцептивні властивості).

Я знаю власні особливості мислення.

Я знаю власні вольові особливості.

– високий рівень – розуміння цілісної системи суб'єктних особливостей, які забезпечують інтенційну активність особистості фахівця:

Я розумію механізм впливу емоцій на функціонування цілісної системи суб'єктних особливостей, які забезпечують інтенційну активність особистості фахівця.

Я розумію механізм впливу сприймання на функціонування цілісної системи суб'єктних особливостей, які забезпечують інтенційну активність особистості фахівця.

Я розумію механізм впливу мислення на функціонування цілісної системи суб'єктних особливостей, які забезпечують інтенційну активність особистості фахівця.

Я розумію механізм впливу волі на функціонування цілісної системи суб'єктних особливостей, які забезпечують інтенційну активність особистості фахівця.

2.2. За емоційно-ціннісним критерієм:

– низький рівень – позитивна реакція на запитання про особисті ресурси – людські емоції, сприймання, мислення, волю:

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про ресурси психіки.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про людські емоції.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про сприймання та мислення.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про вольову регуляцію людини.

– середній рівень – виражене позитивне ставлення до діагностики суб'єктних особливостей та до роботи над емоціями, сприйманням, мисленням, волею:

Я хочу знати специфіку своїх емоцій.

Я хочу знати специфіку свого сприймання.

Я хочу знати специфіку свого мислення.

Я хочу знати специфіку своєї вольової регуляції.

– високий рівень – спрямованість на оцінювання особистих ресурсів своїх та інших людей на основі диференціації емоційної, перцептивно-когнітивної та вольової сфери:

Я вмю оцінити ресурси емоційної сфери себе та інших.

Я вмю оцінити ресурси перцептивної сфери (сприймання) себе та інших.

Я вмю оцінити ресурси когнітивної сфери (мислення) себе та інших.

Я вмю оцінити ресурси вольової сфери себе та інших.

2.3. За практично-дійовим критерієм:

– низький рівень – уміння і навички ситуативно (тактично) актуалізувати особисті ресурси (емоційні, інтелектуальні, вольові) на вимогу обставин:

Зазвичай, я автоматично активізую свої емоційні ресурси в будь-якій ситуації.

Зазвичай, я автоматично активізую ресурси свого сприймання в будь-якій ситуації.

Зазвичай, я автоматично активізую ресурси свого мислення в будь-якій ситуації.

Зазвичай, я автоматично активізую свої вольові ресурси в будь-якій ситуації.

– середній рівень – активна практика розвитку власної психіки (тренування пам'яті, вольової саморегуляції емоцій тощо):

Я активно практикую розвиток власної емоційності (з допомогою психолога, через тренінги, самовиховання, вправи з акторської майстерності тощо).

Я активно практикую розвиток неупередженого сприймання (з допомогою психолога, через тренінги, самовиховання, вправи на долання соціально-перцептивних бар'єрів тощо).

Я активно практикую розвиток власного мислення (з допомогою психолога, через тренінги, самовиховання, вправи на гнучкість і позитивність мислення тощо).

Я активно практикую розвиток вольової саморегуляції (з допомогою психолога, через тренінги, самовиховання, спортивні та дихальні вправи тощо).

– високий рівень – стратегічна робота над своїми емоційними, інтелектуальними та вольовими ресурсами, реалізація програми психічного саморозвитку:

Я стратегічно планую розвиток власної емоційної сфери через участь у тренінгових програмах тощо.

Я стратегічно планую розвиток власних інтелектуальних ресурсів.

Я стратегічно планую розвиток власної вольової сфери.

Я маю та реалізую програму психічного саморозвитку.

3. Оцінка особистісно-професійної ідентичності:

3.1. За когнітивним критерієм:

– низький рівень – уявлення про темперамент, характер, здібності та спрямованість особистості:

Я маю уявлення про темперамент.

Я маю уявлення про характер.

Я маю уявлення про здібності людини.

Я маю уявлення про спрямованість особистості.

– середній рівень – знання власних особистісних властивостей (темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості):

Я знаю власні властивості темпераменту.

Я знаю власні властивості характеру.

Я знаю власні здібності.

Я знаю особливості власної спрямованості особистості (нахили, прагнення тощо).

– високий рівень – розуміння цілісної системи особистісних властивостей, котрі забезпечують професійну самореалізацію людини:

Я розумію механізм впливу темпераменту на функціонування цілісної системи особистісних властивостей, які забезпечують професійну самореалізацію людини.

Я розумію механізм впливу характеру на функціонування цілісної системи особистісних властивостей, які забезпечують професійну самореалізацію людини.

Я розумію механізм впливу здібностей на функціонування цілісної системи особистісних властивостей, які забезпечують професійну самореалізацію людини.

Я розумію механізм впливу спрямованості особистості на функціонування цілісної системи особистісних властивостей, які забезпечують професійну самореалізацію людини.

3.2. За емоційно-ціннісним критерієм:

– низький рівень – позитивна реакція на запитання про спрямованість особистості та можливість самореалізуватися у професії, а також про професійно важливі риси характеру і про здібності людини:

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про спрямованість особистості.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про можливість самореалізуватися в професії.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про професійно важливі риси характеру.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про здібності людини.

– середній рівень – виражене позитивне ставлення до діагностики своїх професійно важливих рис і здібностей, котре спрямовує на професію:

Я хочу знати, як мій темперамент проявляється у професії “інженер-педагог”.

Я хочу знати, як риси мого характеру пасують до професії “інженер-педагог”.

Я хочу знати, як мої здібності можуть проявитися у професії “інженер-педагог”.

Я хочу бути добрим фахівцем у професії “інженер-педагог”.

– високий рівень – спрямованість на оці-

нювання ставлення до професії себе та інших, ідентифікуючи себе з фахівцем і порівнюючи з іншими представниками професії:

Я вмю оцінити ставлення до професії себе та інших.

Я вмю оцінити темпераментну відповідність до професії себе та інших.

Я вмю оцінити професійно важливі риси характеру в себе та в інших.

Я вмю оцінити професійно важливі здібності в себе та в інших.

3.3. За практично-дійовим критерієм:

– низький рівень – використання сильних і компенсація слабких сторін власних темпераменту, характеру та здібностей при вирішенні повсякденних проблем:

Я повсякчасно використовую сильні та компенсую слабкі сторони свого темпераменту.

Я зазвичай використовую сильні та компенсую слабкі сторони свого характеру при розв’язанні повсякденних завдань.

Я зазвичай використовую власні здібності не лише для вирішення ситуативних проблем, але й для компенсації недостатніх умінь і навичок у конкретних видах діяльності.

Я вважаю себе інженером-педагогом.

– середній рівень – активна практика розвитку власних (у т. ч. професійно важливих) рис характеру, здібностей, інтересів:

Я активно розвиваю професійно значущі риси свого характеру.

Я активно розвиваю професійно значущі здібності.

Я активно вивчаю психограми та професіограми з метою задіяння власного темпераменту до професійної діяльності.

Я активно оволодіваю професійною роллю “інженер-педагог”.

– високий рівень – стратегічна робота із самовиховання, створення та реалізації індивідуальної програми особистісного розвитку, професійного становлення та кар’єрного зростання:

Я стратегічно працюю над гармонійністю своєї особистості – створив і реалізую програму самовиховання.

Я стратегічно працюю над своїм характером відповідно до програми самовиховання.

Я стратегічно працюю над своїми здібностями відповідно до програми професійного саморозвитку.

Я систематично працюю над своїм професіоналізмом – створив і реалізую програму особистісного розвитку і професійного становлення.

4. Оцінка індивідуальної креативності:

4.1. За когнітивним критерієм:

– низький рівень – уявлення про досвід, наратив (як особисту історію), індивідуальні особливості та продуктивність (креативність як здатність творити) особистості:

Я маю уявлення про досвід людини.

Я маю уявлення про наратив (як особисту історію).

Я маю уявлення про індивідуальні особливості особистості.

Я маю уявлення про продуктивність особистості (креативність як здатність творити).

– середній рівень – знання особливостей власного досвіду, нарративу, індивідуальної унікальності та продуктивності:

Я знаю особливості власного досвіду.

Я знаю особливості свого нарративу (особистої історії для себе та інших).

Я знаю особливості власної індивідуальної унікальності.

Я знаю особливості власної продуктивності (здатності творити).

– високий рівень – розуміння цілісної системи індивідуальнісних особливостей, котрі забезпечують самоактуалізацію людини у житті:

Я розумію механізм впливу досвіду на функціонування цілісної системи індивідуальнісних особливостей, які забезпечують самоактуалізацію людини у житті.

Я розумію механізм впливу нарративу (особистої історії) на функціонування цілісної системи індивідуальнісних особливостей, які забезпечують самоактуалізацію людини.

Я розумію механізм впливу особистісної унікальності на функціонування цілісної системи індивідуальнісних особливостей, які забезпечують самоактуалізацію людини.

Я розумію механізм впливу творчості на функціонування цілісної системи індивідуальнісних особливостей, які забезпечують самоактуалізацію людини у житті.

4.2. За емоційно-ціннісним критерієм:

– низький рівень – позитивна реакція на запитання про творчість, охоче береться за творчі завдання:

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про досвід.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про нарратив (особисту історію).

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про свою індивідуальну неповторність.

Мені подобається відповідати на запитання, або шукати інформацію про творчість і креативність.

– середній рівень – виражене позитивне ставлення до діагностики власної креативності, бажання розвинути свої творчі здібності та вміння:

Я хочу знати специфіку власного досвіду.

Я хочу знати специфіку власного нарративу (особистої історії).

Я хочу знати специфіку власної унікальності.

Я хочу знати специфіку своєї продуктивності (творчості).

– високий рівень – спрямованість на оцінювання креативності та продуктивності своєї та інших:

Я вмію оцінити професійну цінність досвіду себе та інших.

Я вмію оцінити професійну цінність нарративу (особистої історії) себе та інших.

Я вмію оцінити професійну цінність особистісної унікальності себе та інших.

Я вмію оцінити креативність і продуктивність свою та інших.

4.3. За практично-дійовим критерієм:

– низький рівень – творчий підхід до розв'язання повсякденних завдань, продуктивне виконання соціальних, побутових, професійних тощо функцій:

Я розглядаю всі повсякденні життєві та професійні завдання як важливий досвід.

Я продуктивно виконую свої соціальні, побутові, професійні функції.

Я фіксую власні та чужі висловлювання про себе, свої дії, професійну діяльність і життєвий шлях.

Я підтримую свій стиль одягу, неповторні манери поведінки тощо.

– середній рівень – активна практика розвитку творчого потенціалу, практика тренінгів креативності, звичка розв'язувати ребуси, кросворди тощо, володіння літературно-мистецькими видами діяльності:

Я беру урок із кожної події та вчинку свого життя.

Я постійно аналізую свій нарратив (особисту історію для себе і для інших), зв'язуючи його з життєвими планами та досягненнями.

Я вбачаю свою унікальність у володінні літературною, музичною, художньою та іншими видами діяльності.

Я активно практикую розвиток творчості через звичку розв'язувати ребуси, відвідувати мистецькі заходи, читати новини наукових відкриттів тощо.

– високий рівень – стратегічна життєтворчість, моніторинг життєвих планів і способів самоактуалізації.

Я перспективно узагальною, систематизую й організовую власний досвід відповідно до своїх професійно-кар'єрних планів.

Я стратегічно працюю над власним нарративом (особистою історією), у т. ч. формую позитивні концепції.

Я постійно творю свою унікальність, працюючи над іміджем, індивідуальним стилем діяльності, самобрендингом і власною самоактуалізацією у житті.

Я розвиваю свою креативність (життєтворчість), постійно оновлюючи власні програми особистісного розвитку, професійного становлення та кар'єрного зростання.

Наводимо шкалу оцінювання рівнів ОПСК педагогів (*див. табл. 1*).

Тепер узагальнимо зміст рівнів ОПСК педагогів як предмета тренінгових впливів.

1. Високий рівень самоконгруентності передбачає:

1.1. Розуміння:

1.1.1) механізму функціонування системи індивідуальних характеристик – нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних особливостей, які забезпечують базову працездатність;

1.1.2) цілісної системи суб'єктних особливостей, які забезпечують інтенційну активність особистості фахівця;

1.1.3) цілісної системи особистісних властивостей, котрі забезпечують професійну самореалізацію людини;

1.1.4) цілісної системи індивідуальнісних особливостей, які забезпечують самоактуалізацію людини у житті;

1.2. Спрямованість на:

1.2.1) регулярну оцінку системи індивідуальних характе-

Таблиця 1

Шкала оцінювання рівнів особистісно-професійної самоконгруентності педагогів

Рівні	Оцінка	Бали за показниками
Високий	3	97 ч 144
Середній	2	49 ч 96
Низький	1	25 ч 48
Нульовий (відсутність самоконгруентності)	0	0 ч 24

ристик себе та інших – нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних особливостей, які забезпечують базову працездатність;

1.2.2) оцінювання особистих ресурсів своїх та інших людей на основі диференціації емоційної, перцептивно-когнітивної та вольової сфер;

1.2.3) оцінювання ставлення до професії себе та інших, ідентифікуючи себе з фахівцем і порівнюючи з іншими представниками професії;

1.2.4) оцінювання креативності і продуктивності своєї та інших;

1.3. Стратегічна робота над:

1.3.1) власною працездатністю, реалізація програми свого оздоровлення, психопрофілактика нормативних вікових криз, дотримання психогігієни статевого життя;

1.3.2) своїми емоційними, інтелектуальними та вольовими ресурсами, реалізація програми психічного саморозвитку;

1.3.3) самовихованням, створення і реалізація індивідуальної програми особистісного розвитку, професійного становлення та кар'єрного зростання;

1.3.4) організацією життєтворчості, моніторингу життєвих планів і способів самоактуалізації.

2. Середній рівень особистісно-професійної самоконгруентності передбачає:

2.1. Знання:

2.1.1) своїх нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних особливостей;

2.1.2) власних емоційних, перцептивних, мисленневих і вольових особливостей;

2.1.3) власних особистісних властивостей – темпераменту, характеру, здібностей, спрямованості;

2.1.4) особливостей власного досвіду, нарративу, індивідуальної унікальності та продуктивності;

2.2. Позитивне налаштування на:

2.2.1) оцінку своїх нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних особливостей;

2.2.2) виражене позитивне ставлення до діагностики суб'єктних особливостей та до роботи над емоціями, сприйманням, мисленням, волею;

2.2.3) виражене позитивне ставлення до діагностики своїх професійно важливих рис і здібностей, котре спрямоване на професію;

2.2.4) виражене позитивне ставлення до діагностики власної креативності, бажання розвинути свої творчі здібності та вміння;

2.3. Активна життєва позиція:

2.3.1) ведення здорового способу життя для збереження й удосконалення своїх нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних особливостей;

2.3.2) як практика розвитку власної психіки (тренування пам'яті, вольової саморегуляції емоцій тощо);

2.3.3) як практика розвитку власних (у т. ч. профе-

сійно важливих) рис характеру, здібностей, інтересів;

2.3.4) як практика розвитку творчого потенціалу, тренінгів креативності, звичка розв'язувати ребуси, кросворди тощо, володіння літературно-мистецькими видами діяльності.

3. Низький рівень особистісно-професійної самоконгруентності передбачає:

3.1. Уявлення про:

3.1.1) індивідні характеристики;

3.1.2) суб'єктні характеристики – емоції, сприймання, мислення та волю людини;

3.1.3) темперамент, характер, здібності та спрямованість особистості;

3.1.4) досвід, нарратив (як особисту історію), індивідуальні особливості та продуктивність (креативність як здатність творити) особистості;

3.2. Позитивне ставлення до:

3.2.1) знань про індивідні характеристики;

3.2.2) відреагувань на запитання про особисті ресурси – людські емоції, сприймання, мислення, волю;

3.2.3) відреагувань на запитання про спрямованість особистості та можливість її самореалізуватися у професії, а також про професійно важливі риси характеру та здібності;

3.2.4) відреагувань на запитання про творчість, про прагнення розв'язувати творчі завдання;

3.3. Дотримання:

3.3.1) режиму фізичної та інтелектуальної активності, застосування технік, щоб ситуативно (тактично) відновлювати базову працездатність;

3.3.2) настановлення на ситуативну (тактичну) актуалізацію особистих ресурсів (емоційних, інтелектуальних, вольових) на вимогу обставин;

3.3.3) передумов для використання сильних і компенсація слабких сторін власних темпераменту, характеру та здібностей при вирішенні повсякденних проблем;

3.3.4) творчого погляду у питаннях розв'язання повсякденних завдань, продуктивне виконання соціальних, побутових, професійних тощо функцій.

Саме ці узагальнення уможливили створення нижчепропонованого опитувальника.

1. Персональний бланк опитувальника ОПСК

Опитувальник "Особистісно-професійна самоконгруентність"

До кожного твердження виберіть (обведіть) один із чотирьох запропонованих варіантів його продовження, який, на Вашу думку, описує Вас найточніше.

1. Про нейродинаміку людини (швидкість, сила, врівноваженість реакцій тощо) я:

- А) маю уявлення;
- Б) знаю все в межах університетської програми;
- В) впевнено можу сказати, що розумію її механізми впливу на мою працездатність;
- Г) навіть не маю уявлення.

2. Про вікові особливості людини (характеристику вікових періодів, вимоги до поведінки людей кожного віку тощо) я:

- А) маю уявлення;
- Б) знаю все в межах університетської програми;
- В) впевнено можу сказати, що розумію механізми їх впливу на мою працездатність;
- Г) навіть не маю уявлення.

3. Про статеві відмінності людей (прояви чоловічості та жіночості) я:

- А) маю уявлення;
- Б) знаю все в межах університетської програми;
- В) впевнено можу сказати, що розумію механізми їх впливу на мою працездатність;
- Г) навіть не маю уявлення.

4. Про конституцію людини (будову тіла, пікнічність, астеничність, атлетичність тощо) я:

- А) маю уявлення;
- Б) знаю все в межах університетської програми;
- В) впевнено можу сказати, що розумію її механізми впливу на мою працездатність;
- Г) навіть не маю уявлення.

5. Стосовно себе як індивіда та щодо своєї базової працездатності, то про це я:

- А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;
- Б) прагну дізнатися якомога більше, особливо хочу визначити свою працездатність;
- В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю базову працездатність та індивідні особливості себе та інших;
- Г) не хочу знати.

6. Стосовно вікових особливостей людини, то про це я:

- А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;
- Б) прагну дізнатися якомога більше, особливо хочу визначити свої особливості;
- В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю базову працездатність та індивідні особливості себе та інших;
- Г) не хочу знати.

7. Щодо статевих особливостей людини, то про це я:

- А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;
- Б) прагну дізнатися якомога більше, особливо хочу визначити свої особливості;
- В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю базову працездатність та індивідні особливості себе та інших;
- Г) не хочу знати.

8. Стосовно конституційних (тілесних) особливостей людини, то про це я:

- А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;
- Б) прагну дізнатися якомога більше, особливо хочу визначити свої особливості;
- В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю базову працездатність та індивідні особливості себе та інших;
- Г) не хочу знати.

9. Щодо регулювання своєю працездатністю, то я:

- А) дотримуюся режиму фізичної та інтелектуальної роботи, володію декількома техніками відновлення;
- Б) активно шукаю способи збереження працездат-

ності, практикую здоровий спосіб життя;

В) планую розподіл власної енергії відносно до потрібних зусиль, зберігаю працездатність перспективно (наперед);

Г) таким не займаюся.

10. Стосовно будови свого тіла (конституції), то я:

А) в кожній ситуації з повагою враховую свої конституційні особливості, приймаючи рішення;

Б) активно треную та розвиваю свій організм відповідно до конституційних особливостей;

В) дотримуюся стратегічної програми власного оздоровлення та тілесної форми;

Г) не зважаю на неї.

11. Щодо свого реального віку, то я:

А) в конкретних ситуаціях зважую на свої вікові можливості, приймаючи рішення;

Б) активно оновлюю способи оздоровлення відповідно до вікових особливостей;

В) наперед вивчаю особливості наступних вікових періодів, щоби попередити нормативні кризи;

Г) таким практично не переймаюся.

12. Стосовно своєї статі, то я:

А) приймаю ситуативні рішення, виходячи зі своїх статеворольових функцій;

Б) веду активне статеve життя, конструктивно спілкуюся з представниками обох статей;

В) планую й аналізую власну сексуальну активність, постійно розвиваю свої вміння ділового та дружнього спілкування із представниками обох статей;

Г) завжди піддаюся природним інстинктам.

13. Про людські емоції я:

А) маю уявлення;

Б) знаю все в межах університетської програми;

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми їх впливу на мою діяльність;

Г) навіть не маю уявлення.

14. Про особливості сприймання людиною світу (перцепції) я:

А) маю уявлення;

Б) знаю все в межах університетської програми;

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми їх впливу на мою діяльність;

Г) навіть не маю уявлення.

15. Про людське мислення я:

А) маю уявлення;

Б) знаю все в межах університетської програми;

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми його впливу на мою діяльність;

Г) навіть не маю уявлення.

16. Про волю людини я:

А) маю уявлення;

Б) знаю все в межах університетської програми;

В) впевнено можу сказати, що розумію її механізми впливу на мою діяльність;

Г) навіть не маю уявлення.

17. Стосовно емоцій як особистих ресурсів людини, то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися якомога більше, особливо хочу виявити специфіку своєї емоційності;

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю ресурси емоційної сфери себе та інших;

Г) не хочу знати.

18. Щодо сприймання (перцептивних особливостей) людини, то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися якомога більше, особливо хочу виявити специфіку свого сприймання речей, людей, подій і світу;

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю свої та чужі ресурси перцептивної сфери (сприймання);

Г) не хочу знати.

19. Стосовно мислення (когнітивних особливостей) людини, то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися якомога більше, особливо хочу виявити специфіку своїх мисленнєвих операцій (аналізу, синтезу, групування, узагальнення тощо);

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю свої та чужі ресурси когнітивної сфери (мислення);

Г) не хочу знати.

20. Щодо вольової сфери людини, то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися якомога більше, особливо хочу виявити специфіку своїх вольових ресурсів;

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю свої та чужі ресурси вольової сфери;

Г) не хочу знати.

21. Стосовно регуляції емоцій, то я:

А) доцільно активізую свої емоційні ресурси в будь-якій ситуації;

Б) активно розвиваю свою емоційність (з допомогою психолога, через мистецтво, самовиховання, вправи з акторської майстерності тощо);

В) стратегічно планую розвиток власної емоційної сфери через участь у тренінгових програмах тощо;

Г) піддаюся природним інстинктам.

22. Щодо особистих ресурсів сприймання, то я:

А) доцільно активізую їх у будь-якій ситуації;

Б) активно практикую розвиток неупередженого сприймання (з допомогою психолога, через тренінги, самовиховання, вправи на долання соціально-перцептивних бар'єрів тощо);

В) стратегічно планую розвиток власної перцептивної сфери (сприймання);

Г) цим не переймаюсь.

23. Стосовно особистих ресурсів мислення, то я:

А) активізую їх у будь-якій ситуації;

Б) активно практикую розвиток мислення (з допомогою психолога, через тренінги, самовиховання, вправи на гнучкість і позитивність мислення тощо);

В) стратегічно планую розвиток інтелектуальних ресурсів;

Г) цим не переймаюся.

24. Щодо особистих вольових ресурсів, то я:

А) автоматично активізую свої вольові ресурси в будь-якій ситуації;

Б) активно практикую розвиток вольової саморегуляції (з допомогою психолога, через тренінги, самовиховання, спортивні та дихальні вправи тощо);

В) маю та реалізую програму психічного саморозвитку;

Г) цим не переймаюся.

25. Про свій темперамент я:

А) маю уявлення;

Б) знаю все в межах університетської програми;

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми його впливу на мою професійну реалізацію;

Г) навіть не маю уявлення.

26. Про свій характер я:

А) маю уявлення;

Б) знаю все в межах університетської програми;

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми його впливу на мою професійну реалізацію;

Г) навіть не маю уявлення.

27. Про свої здібності я:

А) маю уявлення;

Б) знаю все в межах університетської програми;

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми його впливу на мою професійну реалізацію;

Г) навіть не маю уявлення.

28. Про спрямованість своєї особистості я:

А) маю уявлення;

Б) знаю все в межах університетської програми;

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми її впливу на мою професійну реалізацію;

Г) навіть не маю уявлення.

29. Щодо темпераменту, то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися якомога більше, як мій темперамент проявляється в обраній професії;

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю свою та чужу відповідність темпераменту до професії;

Г) не хочу знати.

30. Стосовно характеру, то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися якомога більше, як риси мого характеру суголосні вимогам обраної професії;

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю професійно важливі риси характеру в себе та в інших;

Г) не хочу знати.

31. Щодо здібностей, то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися якомога більше, як мої здібності можуть проявитися в обраній професії;

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю професійно важливі здібності в себе та в інших;

Г) не хочу знати.

32. Стосовно спрямованості особистості, то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися якомога більше, бо хочу бути добрим фахівцем у професії;

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю професійну спрямованість особистості у себе та в інших;

Г) не хочу знати.

33. Щодо темпераменту, то я:

А) доцільно і повсякчасно використовую сильні та компенсую слабкі сторони свого темпераменту;

Б) активно вивчаю психограми та професіограми задля згармонювання власного темпераменту і вимог професійної діяльності;

В) стратегічно працюю над гармонійністю своєї особистості з допомогою власної програми самовиховання;

Г) цим не переймаюся.

34. Стосовно характеру, то я:

А) зазвичай використовую сильні та компенсую слабкі сторони свого характеру при розв'язанні повсякденних завдань;

Б) активно розвиваю професійно значущі риси свого характеру;

В) стратегічно працюю над своїм характером відповідно до програми самовиховання;

Г) цим не переймаюся.

35. Щодо здібностей, то я:

А) зазвичай використовую власні здібності не лише для вирішення ситуативних проблем, а й для компенсації недостатніх умінь і навичок у конкретних видах діяльності;

Б) активно розвиваю професійно значущі здібності;

В) стратегічно працюю над своїми здібностями відповідно до програми професійного саморозвитку;

Г) цим не переймаюсь.

36. Стосовно спрямованості особистості, то я:

А) вважаю себе представником обраної професії (наприклад, інженером-педагогом);

Б) активно оволодіваю професійною роллю (наприклад, роллю інженера-педагога);

В) стратегічно працюю над своїм професіоналізмом з допомогою новоствореної програми особистісного розвитку і професійного становлення;

Г) цим не переймаюсь.

37. Про досвід людини я:

А) маю уявлення;

Б) знаю особливості свого досвіду;

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми його впливу на мою самоактуалізацію (самоздійснення у житті);

Г) навіть не маю уявлення.

38. Про наратив (як особисту історію) я:

А) маю уявлення;

Б) знаю особливості своєї особистої історії, відкритої для себе та інших;

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми його впливу на мою самоактуалізацію (самоздійснення у житті);

Г) навіть не маю уявлення.

39. Про індивідуальну неповторність особистості я:

А) маю уявлення;

Б) знаю особливості своєї індивідуальної унікальності;

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми її впливу на мою самоактуалізацію (самоздійснення у житті);

Г) навіть не маю уявлення.

40. Про продуктивність особистості (креативність як здатність творити) я:

А) маю уявлення;

Б) знаю особливості своєї продуктивності (здатності творити);

В) впевнено можу сказати, що розумію механізми впливу творчості (продуктивності) на мою самоактуалізацію (самоздійснення у житті);

Г) навіть не маю уявлення.

41. Стосовно досвіду людини, то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися специфіку свого життєвого досвіду;

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю професійну цінність досвіду себе та інших;

Г) не хочу знати.

42. Щодо наративу (як особистої історії), то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися специфіку своєї особистої історії, відкритої для себе та інших;

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю професійну цінність наративу (особистої історії) себе та інших;

Г) не хочу знати.

43. Стосовно індивідуальної неповторності особистості, то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися про специфіку своєї унікальності;

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю професійну цінність особистісної унікальності себе та інших;

Г) не хочу знати.

44. Щодо продуктивності особистості (креативності як здатності творити), то про це я:

А) люблю шукати інформацію та відповідати на запитання тестів;

Б) прагну дізнатися специфіку своєї продуктивності (творчості);

В) можу впевнено сказати, що регулярно оцінюю креативність і продуктивність свою та інших;

Г) не хочу знати.

45. Стосовно досвіду, то я:

А) розглядаю всі повсякденні життєві та професійні завдання як важливий досвід;

Б) активно аналізую та беру урок із кожної події та вчинку свого життя;

В) стратегічно перспективно узагальнюю, систематизую й організую власний досвід відповідно до своїх професійно-кар'єрних планів;

Г) цим не переймаюсь.

46. Щодо наративу (особистої історії), то я:

А) фіксую власні та чужі висловлювання про себе, свої дії, професійну діяльність і життєвий шлях;

Б) постійно аналізую свій наратив (особисту історію для себе і для інших), зв'язуючи його з життєвими планами та досягненнями;

В) стратегічно працюю над власним наративом (особистою історією) шляхом створення й удосконалення власних позитивних концепцій;

Г) цим не переймаюсь.

47. Стосовно індивідуальної неповторності особистості, то я:

А) підтримую свій стиль одягу, неповторні манери поведінки тощо;

Б) вбачаю свою унікальність у володінні _____ (якою? – наприклад, літературною, музичною, художньою та іншими видами) діяльністю;

В) постійно творю свою унікальність, працюючи над іміджем, індивідуальним стилем діяльності, самобрендингом і власною самоактуалізацією у житті;

Г) цим не переймаюсь.

48. Щодо продуктивності особистості (креативності як здатності творити), то я:

А) продуктивно виконую свої соціальні, побутові, професійні функції;

Б) активно практикую розвиток творчості через звичку розв'язувати ребуси, відвідувати мистецькі заходи, читати новини наукових відкриттів тощо (допишіть, ще що? _____);

В) розвиваю свою креативність (життєтворчість), постійно оновлюючи власні програми особистісного розвитку, професійного становлення та кар'єрного зростання;

Г) цим не переймаюсь.

Дякуємо за участь у тестуванні. Нерозголошення результатів Вашого тесту гарантується.

Просимо повідомити про себе:

Прізвище, ім'я (повністю) _____

Вік _____ років. Стать: ч, ж. Проживаю у місті, селі _____ області.

Освіта: середня спеціальна, незавершена вища (студент), незавершена вища, вища.

Результати тестування конфіденційно будуть використані в дослідженні способів удосконалення вищої освіти.

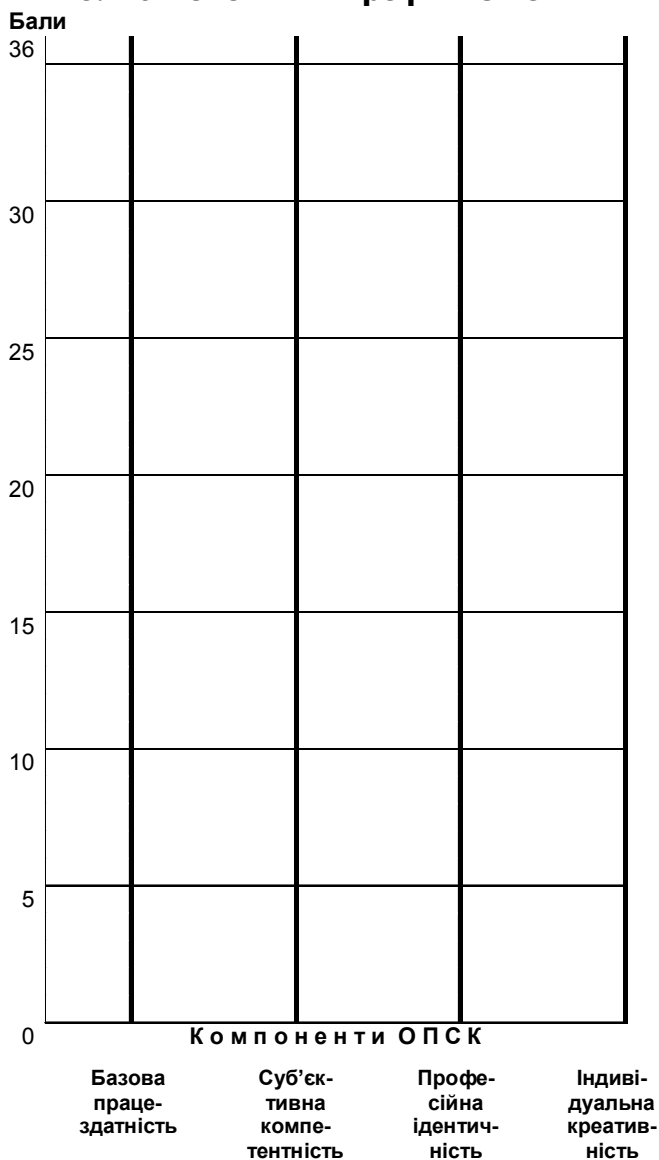
2. Ключ до опитувальника ОПСК

Відповіді: А – 1 бал, Б – 2 бали, В – 3 бали, Г – 0 балів

Таблиця 2 (початок)

Критерій ОПСК	Компонент ОПСК	№	Варі-	К-сть	№	Варі-	К-сть	№	Варі-	К-сть	№	Варі-	К-сть	Σ
		твер-	ант-		твер-	ант-		твер-	ант-		твер-	ант-		
		дження	відпо-	балів	дження	відпо-	балів	дження	відпо-	балів	дження	відпо-	балів	ком-
			віді			віді			віді			віді		пен-
														тами
К	БП	1	А	1	2	А	1	3	А	1	4	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
ЕЦ	БП	5	А	1	6	А	1	7	А	1	8	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	

3. Психологічний профіль ОПСК

4. Інтерпретація результатів опитувальника ОПСК

Тест спрямований на виявлення рівня особистісно-професійної самоконгруентності – стану душевної рівноваги, який забезпечує базову працездатність, суб'єкту компетентність (доступ до емоційних, перцептивних, когнітивних і вольових ресурсів), особистісно-професійну ідентичність (самоотожднення із професійною роллю) та індивідуальну продуктивність (креативність як здатність творити). Усі компоненти названої самоконгруентності оцінені за трьома критеріями – когнітивним, емоційно-ціннісним і практично-дійовим.

97–144 – у Вас **високий рівень** особистісно-професійної самоконгруентності.

Ви маєте розуміння механізму функціонування системи індивідуальних (нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних) особливостей, які забезпечують базову працездатність; розуміння цілісної системи суб'єктивних особливостей, котрі уможливають інтенційну активність особистості фахівця; бачення системи особистісних властивостей, що стимулюють професійну самореалізацію людини; цілісне сприймання системи індивідуальних особливостей, які гарантують досягнення ситуаційної самоактуалізації людини у житті.

Ви спрямовані на регулярну оцінку системи індивідуальних характеристик себе та інших (нейродинаміки, вікових, статевих і конституційних особливостей), які забезпечують базову працездатність; на оцінювання особистих ресурсів (своїх та інших людей) на основі диференціації емоційної, перцептивно-когнітивної та вольової сфер; на оцінювання ставлення до професії себе та інших, ідентифікуючи себе із фахівцем і порівнюючи з іншими представниками професії; на оцінювання креативності та продуктивності своєї та інших.

Ви стратегічно працюєте над власною працездатністю, реалізацією програми власного оздоровлення, психопрофілактикою нормативних вікових криз, дотриманням психогігієни статевого життя; над своїми емоційними, інтелектуальними та вольовими ресурсами, утіленням у життя програми психічного саморозвитку; над самовихованням, створенням та реалізацією індивідуальної програми особистісного розвитку, професійного становлення і кар'єрного зростання; Вам

Таблиця 2 (закінчення)

Критерій ОПСК	Компонент ОПСК	№	Варі-	К-сть	№	Варі-	К-сть	№	Варі-	К-сть	№	Варі-	К-сть	Σ балів за ком- пен- та- ми
		твер- дже- ння	ант відпо- віді	балів	твер- дже- ння	ант відпо- віді	балів	твер- дже- ння	ант відпо- віді	балів	твер- дже- ння	ант відпо- віді	балів	
ПД	БП	9	А	1	10	А	1	11	А	1	12	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
К	СК	13	А	1	14	А	1	15	А	1	16	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
ЕЦ	СК	17	А	1	18	А	1	19	А	1	20	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
ПД	СК	21	А	1	22	А	1	23	А	1	24	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
К	ОПІ	25	А	1	26	А	1	27	А	1	28	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
ЕЦ	ОПІ	29	А	1	30	А	1	31	А	1	32	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
ПД	ОПІ	33	А	1	34	А	1	35	А	1	36	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
К	ІК	37	А	1	38	А	1	39	А	1	40	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
ЕЦ	ІК	41	А	1	42	А	1	43	А	1	44	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
ПД	ІК	45	А	1	46	А	1	47	А	1	48	А	1	
			Б	2		Б	2		Б	2		Б	2	
			В	3		В	3		В	3		В	3	
			Г	0		Г	0		Г	0		Г	0	
Всього балів														

притаманна стратегічна життєтворчість, Ви здійснюєте моніторинг життєвих планів і способів самоактуалізації.

49–96 – у Вас **середній рівень** особистісно-професійної самоконгруентності.

Ви знаєте свою нейродинаміку, вікові, статеві та конституційні особливості; знаєте власні емоційні, перцептивні, мисленнєві та вольові особливості, свої особистісні властивості (темперамент, характер, здібності, спрямованість).

Вам притаманне позитивне налаштування на оцінку своїх вікових, статевих і конституційних особливостей та нейродинаміки; Ви позитивно ставитеся до діагностики суб'єктних особливостей і до роботи над емоціями, сприйманням, мисленням, волею, до виявлення своїх професійно важливих рис і здібностей; Ви маєте спрямованість на професію, позитивно займаєтеся діагностикою власної креативності, Ви намагаєтеся розвинути свої творчі здібності та вміння.

У Вас активна життєва позиція, Ви дотримуєтеся здорового способу життя для збереження й удосконалення своїх вікових, статевих і конституційних особливостей та нейродинаміки; Вам притаманна активна практика розвитку власної психіки (тренування пам'яті, вольової саморегуляції емоцій тощо); Ви активно розвиваєте власні (у тому числі й професійно важливі) риси характеру, здібності, інтереси, активно практикуєте розвиток творчого потенціалу, береже участь у тренінгах креативності, виробили звичку розв'язувати ребуси, кросворди, оволоділи літературно-мистецькими видами діяльності.

25–48 – у Вас **низький рівень** особистісно-професійної самоконгруентності.

Загалом Ви маєте поняття про індивідні і суб'єктні характеристики (емоції, сприймання, мислення та волю людини); про темперамент, характер, здібності та спрямованість особистості, про людський досвід, наратив (як особисту історію), індивідуальні особливості та продуктивність (креативність як здатність творити) особистості.

У Вас здебільшого позитивне ставлення до інформації про індивідні характеристики; позитивна реакція на запитання про особисті ресурси (людські емоції, сприймання, мислення, волю), про спрямованість особистості та можливість самореалізуватися у професії, а також про професійно важливі риси характеру і здібності людини, Ви також позитивно реагуєте на інформацію про творчість, охоче беретеся за творчі завдання.

Ви переважно дотримуєтеся режиму фізичної та інтелектуальної активності, застосовуєте техніки, щоб ситуативно (тактично) відновлювати базову працездатність; у Вас є свій набір умінь і навичок ситуаційно актуалізувати особисті ресурси (емоційні, інтелектуальні, вольові) на вимогу обставин; Ви використовуєте сильні та компенсуєте слабкі сторони свого темпераменту, характеру та здібностей при вирішенні повсякденних проблем, здатні демонструвати творчий підхід до розв'язання буденних завдань, продуктивно виконувати соціальні, побутові, професійні та інші функції.

0–24 – Особистісно-професійна самоконгруентність не сформована.

Поки що Ви не контролюєте свою базову працездатність, не маєте потрібних знань про власні індивідні, суб'єктні, особистісні та творчі ресурси, не налаштовані на психологічну самостійкість, не ідентифікуєте себе із професією, не готові до самореалізації у професійній діяльності й до особистісного зростання. Однак ця неконгруентність є лише тимчасовим станом. Щоби перейти на перший рівень самоконгруентності потрібні бажання, інформація і цілеспрямоване вольове зусилля.

Діагностика ОПСК за розробленим опитувальником забезпечує інформаційне підґрунтя для побудови індивідуальних програм розвитку досліджуваного феномену в майбутніх педагогів. Відповідно до структури названої самоконгруентності, кожен її компонент є предметом тренінгових впливів. Звідси – структура базового професійно зорієнтованого тренінгу майбутніх педагогів така: тренінг базової працездатності (описаний нами у попередніх публікаціях [12]), тренінг суб'єктної компетентності (актуалізації суб'єктних ресурсів), тренінг особистісно-професійної ідентичності та тренінг креативності (продуктивності). Нами також визначено систему супутніх тренінгів – особистісно-професійних асертивності [3], сенситивності та толерантності. Названі тренінги є методами розвитку ОПСК, ефективність яких дає змогу визначати їх з допомогою новоствореного й вище обґрунтованого опитувальника.

ВИСНОВКИ

1. Особистісно-професійна самоконгруентність як психологічна мета освітнього процесу у ВНЗ є предметом тренінгових впливів у системі психологічного супроводу майбутніх фахівців. Ця стаття обґрунтовує, по-перше, опитувальник ОПСК як метод дослідження і, по-друге, професійно зорієнтований тренінг як метод формування вказаної самоконгруентності студентів-педагогів.

2. Діалектичний зв'язок між професійним методологуванням і становленням ОПСК майбутніх фахівців в освітньому процесі ВНЗ полягає в тому, що розуміння, інтерпретація, категоризація та рефлексія професійної діяльності як продукти професійного мислення є засадою бачення суб'єктом праці специфіки планування, нормування, інструктування, проєктування, технологування власних професійних функцій. Стан соціодуховної гармонії особистості, викликаний перетином особистісної та професійної ідентичностей потенційного фахівця в контексті його психокультурної роботи над власною особистістю (названий нами ОПСК) становить психологічне підґрунтя інтенсифікації мисленнєвого розвитку за фурманівським принципом “чотирьох К” (категоризація, концептизація, конструктизація, концептуалізація), спрямованої на миследіяльне продукування студентом-педагогом універсальї професійної культури, власної концептуальної схеми професії, теоретичної моделі фахової

діяльності, власної концептуальної карти майбутньої професійної самореалізації.

3. Методологічно виправданий та особистісно збагачений рівень ситуаційного мислення фахівця сприяє його швидкій адаптації до професійної діяльності, створюючи її орієнтувальну основу, яка містить не лише когнітивні компоненти (уявлення про професію, категоризовані знання предмета праці, розуміння технологічних механізмів тощо), але й емоційно-ціннісні (ставлення до конкретних професійних функцій у контексті сформованої у ВНЗ ієрархії соціальних цінностей, прагнення до них, стійка ціннісно-сміслова спрямованість) та вольово-регулятивні (прийняття професійних рішень відповідно до зафіксованих у технологічних і соціальних схемах приписів). У такий спосіб в особистості виникають не конкретні набори професійних прийомів, а моделі та схеми універсальної діяльності, що світоглядно організовані як різновиди соціальних динамічних стереотипів.

4. Створення опитувальника ОПСК ґрунтується на: по-перше, чотирикомпонентній структурі досліджуваного явища (вказана самоконгруентність охоплює індивіду компетентність, яка забезпечує базову працездатність, суб'єктну компетентність, котра відкриває доступ до особистих ресурсів, профідентичність як синхронізацію аватарів Я-людина і Я-фахівець та індивідуальну креативність як творчу продуктивність); по-друге, трьох критеріях (когнітивному, емоційно-ціннісному та практично-дійовому) та, по-третє, чотирьох рівнях оцінки даної самоконгруентності (високому, середньому, низькому і нульовому).

5. Оптимальним методом розвитку ОПСК є професійно зорієнтований тренінг майбутніх педагогів у складі: а) тренінгів базової працездатності, б) суб'єктної компетентності, в) особистісно-професійної ідентичності та г) креативності, а також тренінгів особистісно-професійних д) асертивності, е) сенситивності й ж) толерантності.

1. Gera T. The idea of systematization psychological mechanisms of person's professional development // European Science and Technology [Text]: materials of the international research and practice conference, Wiesbaden, January 31st, 2012 г. / publishing office "Bildungszentrum Rodnik e. V." – с. Wiesbaden, Germany, 2012. – P. 606–616.

2. Гера Т.И. Психологическое сопровождение личностного и профессионального развития будущих инженеров-педагогов [Текст] / Татьяна Игоревна Гера / Психология и педагогика: методика и проблемы практического применения: сборник материалов XVIII Международной научно-практической конференции / Под общ. ред. С.С.Чернова. – Новосибирск: Изда-

тельство НГТУ, 2011. – С. 50–55.

3. Гера Т.И., Оршанский Л.В. Тренинговые средства психологического сопровождения будущих инженеров-педагогов: тренинг личностно-профессиональной асертивности / Т.И. Гера, Л.В. Оршанский // Основные парадигмы педагогики та психології в XXI столітті: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, Україна, 22–23 июня 2012 року). – Одеса: ГО "Південна фундація педагогії", 2012. – С.19–22.

4. Гера Т. Диагностический инструментарий в обеспечении профессионально ориентированного тренинга будущих инженеров-педагогов [Текст] / Татьяна Игоревна Гера // Материалы второй Международной заочной научно-практической конференции "Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии" (г. Москва, 13 июня 2012). – М.: Международный центр науки и образования, 2012. – С. 138–160.

5. Гера Т.И. Регулювання перцептивних процесів як складова професійного тренінгу педагогів // Проблеми гуманітарних наук: Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка / Ред. кол. Т.Біленко (гол. ред), Н. Скотна, В. Татенко та ін. – Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. – Випуск 23. Психологія. – С. 15–26.

6. Гера Т.И. Теорія соціального пізнання в обґрунтованні соціально-перцептивного тренінгу педагогів [Текст] / Тетяна Ігорівна Гера / Матеріали міжнародної науково-практичної конференції "Психологія особистості: теорія, досвід, практика" 25–26 вересня 2009 р. Одеса // Наука і освіта. – №8. – 2009. – С. 105–109;

7. Гера Т.И., Оршанський Л. В. Елементи професійно зорієнтованого тренінгу в системі дистанційного навчання [Текст] / Тетяна Ігорівна Гера, Леонід Володимирович Оршанський // Молодь і ринок: щомісячний науково-педагогічний журнал. – Дрогобич: ДДПУ, 2011 – №9. – С. 14–18.

8. Гера Т. Активізація творчих ресурсів педагога у процесі його професіоналізації [Текст] / Т.И. Гера // Психологія і суспільство. – 2012. – №2. – С. 112–124.

9. Гера Т. До проблем предметної спрямованості психологічного супроводу майбутнього інженера-педагога [Текст] / Т.И. Гера // Науковий вісник Чернівецького національного університету. – Вип. 593. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 39–46.

10. Гера Т. Професійна самоконгруентність майбутнього інженера-педагога в контексті психологічної культури фахівця [Текст] / Т.И. Гера // Историчний досвід, стан та перспективи підготовки педагогічних і соціально-педагогічних кадрів до роботи з різними соціальними групами: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 3-5 листопада 2011 р.). – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 59–61.

11. Гера Т. Психосоматичні механізми становлення особистості професіонала [Текст] / Т.И. Гера // Матеріали четвертої науково-практичної міжрегіональної конференції "Інтегративні підходи у діагностиці і лікуванні психічних і психосоматичних розладів" (28 лютого 2012 р.). – Вінниця: Вінницький національний медичний університет імені М.І. Пирогова, Вінницька обласна психоневрологічна лікарня ім. акад. О.І. Ющенко, 2012. – С. 24–27.

12. *Гера Т.* Тренінг базової працездатності майбутніх інженерів-педагогів [Текст] / Тетяна Ігорівна Гера // Сучасна психологія і педагогіка: дослідження та розробки. Матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, Україна, 18-19 травня 2012 року). – Харків: Східноукраїнська організація “Центр педагогічних досліджень”, 2012. – С. 68–71.

13. *Косякова О.О.* Возрастные кризисы [Текст] / Ольга Олеговна Косякова. – Ростов н/Д: Феникс, 2007. – С. 92.

14. *Лефтеров В.* Особистісно-професійний розвиток фахівців екстремальних видів діяльності засобами психологічного тренінгу [Текст] / Василь Лефтеров // Психологія і суспільство. – 2012. – №2 (48). – С. 91–107.

15. *Максименко С. Д.* Генезис существования личности / Сергей Дмитриевич Максименко; перевод с укр. – К.: Изд-во ООО “КММ”, 2006. – 239 с.

16. *Максименко С.Д.* Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии) / Сергей Максименко. – М.: Рефл.-бук, К.: Ваклер, 2000. – 320 с.

17. *Толочек В.А.* Современная психология труда. [Текст] / Владимир Алексеевич Толочек. – СПб: Питер, 2005. – С. 125.

18. *Фурман А.В.* Идея професійного методологування: [монографія] / Анатолій Васильович Фурман. – Ялта-Тернопіль: Економічна думка, 2008. – 205 с.

19. *Чуприкова Н.И.* Психология умственного развития: Принцип дифференциации. – М.: Столетие, 1997. – 480 с.

20. *Щедровицкий Г.П.* Избранные труды / Георгий Петрович Щедровицкий. – М.: Шк. культ. полит., 1995. – С. 290–291.

АНОТАЦІЯ

Гера Тетяна Ігорівна.

Тренінг самоконгруентності особистості майбутніх педагогів.

Стаття присвячена обґрунтуванню опитувальника ОПСК як методу діагностики і професійно зорієнтованого тренінгу як способу розвитку вказаної самоконгруентності студентів-педагогів. Розкрито діалектичний зв'язок між професійним методологуванням та особистісно-професійною самоконгруентністю.

Ключові слова: особистісно-професійна самоконгруентність, професійне методологування, опитувальник ОПСК, професійно зорієнтований тренінг, тренінг базової працездатності, тренінг суб'єктної компетент-

ності, тренінг особистісно-професійної ідентичності, тренінг креативності, тренінг особистісно-професійної асертивності, тренінг особистісно-професійної сенситивності, тренінг особистісно-професійної толерантності.

АННОТАЦИЯ

Гера Татьяна Игоревна.

Тренинг самоконгруентности личности будущих педагогов.

Статья посвящена обоснованию опросника ЛПСК как метода диагностики и профессионально сориентированного тренинга как способа развития указанной самоконгруентности студентов-педагогов. Раскрыта диалектическая связь между профессиональным методологизированием и личностно-профессиональной самоконгруентностью.

Ключевые слова: личностно-профессиональная самоконгруентность, профессиональное методологизирование, опросник ЛПСК, профессионально ориентированный тренинг, тренинг базисной трудоспособности, тренинг субъектной компетентности, тренинг личностно-профессиональной идентичности, тренинг креативности, тренинг личностно-профессиональной асертивности, тренинг личностно-профессиональной сенситивности, тренинг личностно-профессиональной толерантности.

ANNOTATION

Gera Tetiana.

Training of Self-Congruence of Personality of Future Pedagogos.

The article is devoted to the substantiation of a questionnaire PPSC as a method of diagnostics and professionally-oriented training as method of development self-congruency of students-pedagogos. The dialectical connection between professional methodologization and personal-professional self-congruency has been revealed.

Key words: personal-professional self-congruency, professional methodologization, questionnaire PPSC, professionally-oriented training, training of basics working capacity, training of subjective competence, training of personal-professional identity, training of creativity, training of personal-professional assertivity, training of personal-professional sensitivity, training of personal-professional tolerancy.

Надійшла до редакції 27.08.2012.

ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ТА ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ СТУДЕНТІВ, ЯКІ ПРАКТИКУЮТЬ ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНУ МЕДИТАЦІЮ

Євген ЗАЙКА, Сергій ГОТВЯНСЬКИЙ

Copyright © 2013

Постановка проблеми. Прискорення та інтенсифікація інтелектуального й особистісного розвитку студентів – одне з найбільш актуальних завдань теорії і практики навчання у системі вищої школи. На зміну уявленням про студентський вік як такий, коли інтелектуальні й особистісні якості вже склалися, остаточно сформувалися, прийшло наукове розуміння про значний потенціал розвитку в цьому віці, про величезні можливості вдосконалення і самовдосконалення як інтелектуально-когнітивних, так і особистісно-комунікативних властивостей. Звідси постає одне з важливих завдань – пошук конкретних видів впливу, способів, прийомів та умов такого розвитку.

Один з нестандартних і нетрадиційних для вітчизняної педагогіки і психології підходів – це заняття трансцендентальною медитацією (ТМ) та її вплив на різні психодуховні характеристики студентів.

ТМ заснована на давніх традиціях тибетських та індійських йогів і поширюється у західному світі з 1958 року завдяки організаторській і просвітницькій діяльності Махаріші Махеш Йогі. Наразі навчено цій методиці більше 7 млн. людей у більш ніж 100 країнах світу. В країнах колишнього СРСР ТМ почала поширюватися з кінця 1990. Всі охочі займаються ТМ двічі на день по 15–20 хв., сидячи у зручній позі із закритими очима і повторюючи в розумі мантру в спокійному стані. Процедура ТМ у відкритій літературі не описана, їй навчають за кілька днів спеціально підготовлені учителі. Наукові дослідження із впливу ТМ на людей, котрі її практикують, ведуться з 1966 року, і до теперішнього часу опубліковані результати більше ніж 700 таких досліджень; вони надруковані у 5-томній збірці [3], а також у низці журналів: “Journal of Psycho-

logy”, “Memory and Cognition”, “Psychophysiology”, “Personality and Individual Differences” та ін.

Мета статті – розглянути і проаналізувати основні зарубіжні публікації, у яких подані результати досліджень про вплив ТМ на інтелект та особистісні особливості студентів, які її систематично практикують.

Відповідно до цієї мети, аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми і являє собою виклад основного матеріалу статті, котрий розподілений на три частини: а) загальна структура цих досліджень, б) їх результати щодо розвитку інтелекту і в) стосовно розвитку особистісних особливостей. Аналогічні огляди з вивчення широкого кола обстежуваних (діти та особи літнього віку) наявні в [1; 2], тут же спеціально зупинимося лише на студентському віці.

1. Загальна структура досліджень. Береться група тих (від 25 до 100 осіб), хто займається ТМ, фіксуються їх показники до такого навчання (початковий рівень) і потім, через деякий час після занять, власне ТМ (досягнутий рівень). Дані періоди занять тривають – від 1–2 місяців до 8–10 років (але найчастіше – від 1 до 3 років). Нерідко в одному і тому ж дослідженні зіставляються 2–3 різні періоди, наприклад: через 5–6 міс., через 1 рік і через 5 років. При цьому обстежується також контрольна група, тобто особи, які ТМ не займаються, але схожі за віком, місцем проживання, родом занять, станом здоров'я тощо. Вивчалися студенти з різних країн, але найчастіше – із США, Великої Британії, Індії та Нідерландів.

Хоча результати показують у цілому позитивний вплив ТМ, усе ж відмітимо кілька нюансів, важливих для правильного розуміння аналізованих результатів:

Вид інтелекту	Показники	Середні значення	
		Початковий рівень	Досягнутий рівень
Вербальний	Швидкість	15,3	19,0
	Гнучкість	12,7	11,5
	Оригінальність	16,3	18,0
Невербальний	Швидкість	9,7	11,6
	Гнучкість	8,1	10,2
	Оригінальність	12,5	20,0

а) поліпшення того чи іншого показника має не універсальний, а лише статистичний характер; а це означає, що в будь-якій групі в одних осіб цей показник може покращитися, в інших – погіршитися, у третіх – залишитися без змін, однак у цілому підсумковий результат усієї групи одразу (а не в кожній окремій особі) кращий у тих, хто займається ТМ, і ця відмінність статистично значима на рівнях 0,05, 0,01 і навіть іноді 0,001;

б) кількісна різниця, що фіксується між досягнутим і початковим рівнями найчастіше не дуже висока і не вражає (наприклад, на початку медитації показник має середнє арифметичне 9,7, а після її завершення – 11,6), але вона фіксується чітко й достовірно, причому нерідко одразу за 3–4–5 вимірюваними показниками з усього набору досліджуваних 5–7; саме на таких, зовсім не надвисоких, проте цілком достовірних змінах і формуються головні висновки;

в) динаміка показників завжди має індивідуальний характер і є гетерохронною; при цьому в окремій особі може бути не зафіксовано ніяких змін, однак у іншій будуть яскраво виражені зміни одразу за багатьма показниками, а в когось змінюється лише один-два три показники; тут важливо, щоб у різних людей будуть відмінні показники, скажімо, в одного обстежуваного спочатку покращується один їх набір, а інший залишається незмінним; а з перебігом часу, навпаки, динаміка зростання і зменшення окремих показників суттєво змінює свій напрям.

У процесі здійснення вказаної роботи застосовується *широке коло різних психологічних методів*: найчастіше – це опитувальники і вербальні тести, іноді – дані експерименту, малюнкові, проектні, інтелектуальні та інші методи. Здебільшого досліджується два типи студентів, котрі займаються ТМ: 1) ті, хто практикують її індивідуально, вдома і 2) ті, хто виконують її у складі цілих навчальних груп.

Питання про психологічні і фізіологічні механізми позитивного впливу ТМ вимагає окремого розгляду, що виходить за межі завдань цієї статті. Зазначимо лише, що завдяки цій методиці тіло й нервова система досягають унікального стану глибокого розслаблення, а головний мозок заспокоюється і приходить в особливий стан “спокійного неспання”, який, не будучи сном, дає мозку впродовж короткого часу ефективно відпочити й активізувати приховані резерви ефективнішого його функціонування, які не можливі поза практикою ТМ [2].

2. Результати інтелектуального розвитку студентів. Основним узагальненим показником інтелектуального розвитку вважається IQ. Якщо в звичайних умовах й, зокрема, в контрольній групі IQ в студентському віці змінюється неістотно (для різних конкретних студентських груп і за даними різних авторів приріст становить лише від 0,1 до 2–3 одиниць), то у групі студентів, котрі регулярно займаються ТМ, він за 1,5–2 роки досягає в середньому 4–6 одиниць! Воднораз в одному з досліджень зафіксований приріст IQ за 4 роки занять аж на 9 одиниць (із 116 до 125), тоді як у контрольній групі він був мінімальним – 1,5 одиниці (зі 117 до 118,5).

Детальніше вивчення цього питання показали, що заняття ТМ більшою мірою сприяють зростанню вербального інтелекту (усередині приріст IQ 6–7 одиниць) і меншою – невербального, образно-просторового (2–4 одиниці), а також те, що найбільш інтенсивний зсув загального інтелекту припадає на період 1,5–2,5 років медитування.

У *табл. 1 і 2* наведені дані за тестами Торранса та Арона, що однозначно вказують на покращення параметра швидкості вербального інтелекту студентів, а також характеристик гнучкості та оригінальності невербального; водночас підвищуються їх загальна креативність та інтелектуальна продуктивність (статистично значимі відмінності виділені напівжирним шрифтом).

Таблиця 2

Показники	Групи	Середні значення	
		Початковий рівень	Досягнутий рівень
Загальна креативність	Експериментальна (заняття ТМ)	9,1	14,6
	Контрольна	9,0	10,6
Інтелектуальна продуктивність	Експериментальна (заняття ТМ)	23,5	25,6
	Контрольна	23,4	23,9

Також виявлено поліпшення показників, що одержані за спеціальними діагностичними методиками, які фіксують якість інтерпретації абстрактних понять, оперування ними (наприклад, задаються поняття “справедливість” і “сміливість”, треба дати їх визначення, назвати істотні ознаки, встановити співвідношення з іншими поняттями); якість аналізу проблеми і пропонувані підходи до її розв’язання (це схоже на ситуацію “мозкового штурму”, тільки тут відповіді продукує не колектив, а сам обстежуваний); рівень спонтанної винахідливості (визначений за аналізом відповідей у малюнкових тестах, що зображують різні конфліктні й неконфліктні ситуації спілкування, де треба дати швидко відповідь); якість варіантів завершення незакінчених історій із сюжетом відмінного змісту і різної складності.

В емпіричних дослідженнях встановлений факт більш успішного засвоєння студентами поточного навчального матеріалу (при відстроченні на декілька годин і днів після його вивчення), а також факт підвищення їх загальної пізнавальної мотивації (за показниками кількості та обсягу прочитаних книг і за спеціальними опитувальниками зацікавленості у результатах навчання і задоволеності від його процесного перебігу). Зафіксовано також поліпшення базових параметрів і в такій тісно пов’язаній з інтелектом функції, як пам’ять. Так, для виявлення успішності *категоризації* студентам пред’являвся для запам’ятовування (на слух чи зорово) список із слів, у якому було по 10 слів із чотирьох різних таксономічних груп (вироби з металу, професії, рослини, тварини); вони подавалися або у випадковому порядку, або впорядковано. Студенти повинні були згадати всі слова і назвати їх у будь-якій зручній для них наступності; при цьому варіювався інтервал (від 2 до 6 хв.), а також вводилась дія ретроактивної інтерференції (під час відстрочення вони виконували арифметичні обчислення або

читали вголос текст). Результати показали, що майже при усіх можливих поєднаннях експериментальних умов перевага була на стороні тих, що систематично займаються ТМ. Особливо яскравими виявилися відмінності стосовно випадкового списку (на відміну від впорядкованого) і після 6-хвилинного інтервалу (на відміну від 2- і 4-хвилинного). Студенти, котрі практикують названий різновид медитування, розвивають здатність автоматично, у процесі ознайомлення з матеріалом або під час його заучування, одразу ж його категоризувати, впорядковувати, пов’язувати одні його частини з іншими і т. ін., що сприяє і кращому його розумінню, і міцнішому запам’ятовуванню. Це, вочевидь, одна з фундаментальних та універсальних характеристик доброї словесно-логічної пам’яті, яка перебуває в основі привласнення більшості навчальних текстів. Показано також, що ця здатність покращується поступово із наростанням кількості занять ТМ: у тих, хто займався лише 6–8 місяців, її приріст невеликий; 1,5–2 роки – помітний; 4–5 – чітко виражений.

3. Результати особистісного розвитку студентів. Найширше представництво мають дані, отримані за анкетами і різними опитувальниками (що головно викликано легкістю отримання таких результатів та їх обробки), набагато рідше – ті, що здобуті за проєктивними методиками, висновками незалежних експертів і за об’єктивними показниками. При цьому чітко помітна мінімізація вираженості цілої низки так званих негативних рис особистості. Так, уже після 3-4 місяців занять ТМ у студентів знижуються показники депресивності, причому через 1–1,5 років цей ефект стає більш проявленим. Однозначно зафіксована тенденція до затухання тривожності (як за традиційними опитувальниками Тейлор і Спілбергера, так і за новими, розробленими нещодавно), котра найчастіше виявляється не відразу, а лише через 1,5-2 роки регулярних занять. У цілому також відмічено зниження й

Таблиця 3

Показники	Групи	Середні значення	
		Початковий рівень	Досягнутий рівень
Енергетичний потенціал	ТМ	9,2	11,0
	немає	10,5	10,6
Схильність до інновацій	ТМ	13,2	15,2
	немає	12,9	12,5
Соціальна толерантність	ТМ	13,2	15,3
	немає	13,0	13,2

агресивності серед студентства. У тестах агресивності типу Басса-Дарки (у яких вивчаються різні види агресивності: фізична – непряма – вербальна, спонтанна – цілеспрямована) наявне більш виражене зниження фізичної і спонтанної агресивності, тоді інші її види уможливаються меншою мірою і до того ж лише після більш тривалих медитаційних практикувань.

У форматі аналізованого упередження добре представлені й дослідження, у яких зафіксовано зростання вираженості позитивних рис особистості. Вже через півроку занять ТМ відзначається, хоча й невелике, але все ж статистично значиме збільшення показників самооцінки, самоприйняття і самоповаги (причому це підтверджується з допомогою використання різних, іноді альтернативних одна одній, діагностичних методик), а через 2–2,5 роки це збільшення стає набагато вагомим. Скажімо, доведено зростання розиткового впливу такої глобальної особистісної якості-риси, як поле-незалежність. За звичайних умов у студентському віці її показник (в умовних одиницях за одним із тестів Бартона) становить 13–14 одиниць, і впродовж 3–4 років навчання або не змінюється (у середньостатистичному вимірі), або зростає не більше, ніж на одну одиницю. У студентів, котрі практикують ТМ, за 4 роки медитування наявне кількісне збільшення цього показника з 13,5 до 15,5, тобто аж на дві одиниці. Констатовано також зростання таких особистісних властивостей, вимірюваних за опитувальником Джексона: загальний енергетичний потенціал (готовність ставити перед собою й досягати більшу кількість різноманітних цілей), схильність до інновацій (готовність сприймати нові погляди і опрацьовувати нові способи дій), соціальна толерантність (терпимість до інших думок, форм і способів поведінки). Зазначене підтверджують результати, що подані в **табл. 3** (зміни досягнуті за трирічний період регулярних занять медитацією).

Очевидно, що далеко не одразу, а лише через 2–3, а то й 4 років занять ТМ має місце

приріст показників за тестом самоактуалізації РОІ; насамперед це стосується шкал: самокерованість (I), цінність самоактуалізації (SAV), спонтанність у поведінці (S), здатність до довірливих контактів (C), уміння розподіляти час (TC). Стосовно ж таких якостей, як екстраверсія (орієнтованість на спілкування, на відміну від інтроверсії – спрямованості на свій внутрішній світ) та загальна комунікативність, наведені експериментальні дані є суперечливими. В одних дослідженнях відмічено їх зростання, хоч і невелике; в інших доказана відсутність істотних змін. Цікаво, що під впливом ТМ не змінюються такі характеристики особистості студента, як навіюваність і конформність.

У низці досліджень аналізувалися зміни не однієї-двох, а одразу цілого масиву особистісних рис. Застосовувалися як стандартні багатофакторні особистісні опитувальники типу ММРІ або 16PF опитувальника Р. Кеттелла, так і аналогічні новостворені. Зазвичай під впливом ТМ підвищуються такі показники, як “сила Я”, “самоінтегрованість”. Цікаво, що стосовно показника “маніакальність” (тобто загальна схильність до глобальної активності) виявлено такий факт: якщо він спочатку був понижений, то закономірно підвищується, а якщо був завищений, то – знижується, тобто відбувається як би його нормалізація, приведення до певного оптимального рівня. За даними опитувальника ММРІ наявне поступове зниження (якщо вони спочатку були високими) показників іпохондрійності та шизоїдності.

Підмічено, що, хоча іноді може відбуватися зміна лише ізольованих якостей (однієї-двох), проте частіше вони розвиваються цілими блоками, тобто системно. У людини фіксуються паралельно і зменшення тривожності, і зростання самооцінки, і підвищення самовпливу екстраверсії. Це означає, що ТМ діє не на ізольовані особистісні риси-якості, а на всю системну організацію особистості в цілому, тоді як зміни окремих властивостей відображують саме цей факт цілісного, глобального акту або циклу її розвитку.

Таблиця 4

Фактори	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
До практикування ТМ	5,3	5,1	5,4	5,3	5,0	5,3	5,7	5,3	5,7	5,3	4,8	5,6	5,8	6,2	6,3	6,6
Після здобуття досвіду ТМ	6,4	5,5	7,3	5,0	5,3	5,8	7,1	4,1	4,0	4,6	5,2	3,9	5,5	7,2	7,7	4,3
Значущість відмінностей	0,05	-	0,01	-	-	-	0,01	0,01	0,01	0,05	-	0,01	-	0,05	0,01	0,01

Окремо відмітимо результати за тестом 16PF опитувальника Кеттелла. Відомо, що у звичайних студентів (які не займаються ТМ) упродовж 3–4 років або не відбувається жодних змін (тобто їх середні показники на початку й на момент завершення навчання майже однакові), або відзначається зміна лише за одним-двома, рідше за трьома, показниками, причому частіше за інші ними виявляються фактори А, Н і Q3, зрідка З і Q2; загалом же кардинальної зміни структури особистості (принаймні у середньостатистичному вимірі) не відбувається. У вибірці студентів, котрі практикують ТМ, отримані результати, що подані в **табл. 4**. Зафіксована зміна одночасно великої кількості взаємно незалежних факторів (10 з 16). Зокрема, збільшується вираженість таких рис, як сила Я (С), соціальна сміливість (Н), вольовий самоконтроль (Q3), екстраверсія (А) та орієнтація на власну думку (Q2). Одночасно зменшується наявність рис прагнення справляти хороше враження (L), тривожність (O), схильність до вразливості (I), загальна напруженість (Q4) і схильність до фантазій (M). Іншими словами, на етапі дорослості людина стає більш соціально активною, сміливою і зорієнтованою на самореалізацію. При цьому практично не змінюються такі риси-якості: інтелект (B), схильність до домінування (E), експресивність (F), сила супер-Его (G), дипломатичність (N) і ра-

дикалізм (як протилежність консерватизму) в поглядах (Q1).

Важливим узагальненим індикатором одночасно наявних позитивних змін у системах інтелектуальних та особистісних рис-якостей студентів та їх поведінки є істотне зниження показників споживання ними шкідливих для здоров'я речовин – алкоголю, нікотину, наркотиків (**табл. 5**), причому достовірний ефект має місце вже через 1,5–2 роки особистого практикування ТМ.

Крім того, вкажемо й на такий факт: хоча зміни фіксуються на всіх вибірках студентів, котрі практикують ТМ, але вони виражені дещо більше за ситуації, коли таке медитування освоює ціла навчальна група, де міжособистісна співпраця має певні переваги над індивідуальною роботою вказаного спрямування. До того ж зрозуміло, що конструктивний вплив ТМ зовсім не обмежується лише студентським віком. Аналогічні дані отримані і з школярами (починаючи з початкових класів), і з дорослими людьми, у тому числі й із літніми.

ВИСНОВКИ

1. Наявні зарубіжні дослідження вказують на досить виражений позитивний вплив ТМ на інтелектуальний та особистісний розвиток студентів. Зокрема, відзначаються факти або

Таблиця 5

Шкідливі речовини	Групи	Зміна кількості їх споживання стосовно початкового рівня, у %	
		через 1,5–2 роки	через 2–3 роки
Алкоголь	ТМ	-29	-36
	немає	-9	-13
Нікотин	ТМ	-32	-38
	немає	+4	+9
Наркотики	ТМ	-38	-40
	немає	-18	-15

поліпшення того чи іншого показника, або відсутності будь-яких змін. Але абсолютно не згадується про негативні впливи ТМ на психіку юнацтва, хоча питання залишається відкритим: чи то таких впливів немає загалом, чи то ці впливи (якщо вони є) не відображені у публікаціях?

2. Позитивний вплив ТМ є не специфічним, а *тотальним*: він стосується найширшого кола різних інтелектуальних (вербальне і невербальне мислення, креативність, логічна пам'ять, глибина і швидкість перебігу мисленнєвого процесу) та особистісних (тривожність, агресивність, екстравертованість, загальний енергетичний потенціал та ін.) властивостей і рис сучасного студентства.

3. Вплив ТМ відбувається дуже повільно, поступово, рівномірно, породжуючи позитивний результат зазвичай не одразу, в перші дні чи тижні занять, а лише через місяці й роки. У відчутному і статистично достовірному вигляді такий результат проявляється здебільшого лишень через один-півтора роки, а стосовно деяких показників – через два-три роки.

4. Наявні дані, хоча і численні щодо особливостей розвитку інтелекту та особистості студентів під дією їх регулярного медитування, усе ж зовсім не дають не лише вичерпної, але і скільки-небудь повної картини впливу ТМ на психодуховну організацію особи. Неповнота останньої полягає у явній обмеженості, по-перше, зафіксованих показників психіки (поза вивченням донині залишається значно більша їх кількість) і, по-друге, вживаних методів дослідження (щодо інтелекту, то це переважно тести, стосовно особистісних якостей – опитувальники, украй рідко використовуються експериментальні прилади, прийоми вивчення мікроструктури пізнавальних процесів, фіксації неусвідомлюваних мотивів, спонтанної поведінки в екстремальних умовах та ін.).

5. Загалом питання про позитивний і багатоплановий вплив ТМ на інтелект та особистісні властивості студентів може вважатися доведеним. Але при цьому потрібні подальші дослідження названого упередження саме на нашому контингенті – на українських студентах (а в опублікованих працях наявні дані в основному про студентів США, Великої Британії та деяких інших західних країн).

1. *Зайка Є.В.* Трансцендентальна медитація Махариші: вплив на психіку і поведінку (аналіз зарубіжних

досліджень) // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – №7. – С. 55–59.

2. *Ротх Р.* Трансцендентальна медитація Махариші Махеш Йоги: Пер. с англ. – Таллінн, 1992. – 81 с.

3. Scientific Research on Maharishi's Transcendental Meditation and Transcendental Meditation-Sidhi Programs: Collected Papers. – Volume 1-6. 1977-2011.

АНОТАЦІЯ

Зайка Євген Валентинович, Готвянський Сергій Антонович.

Особливості інтелектуального та особистісного розвитку студентів, які практикують трансцендентальну медитацію.

Подані огляд та аналіз опублікованих зарубіжних досліджень впливу трансцендентальної медитації (ТМ) на студентів, котрі її регулярно практикують (індивідуально чи групово). Розглянута загальна структура проведених досліджень, наведені дані, що підтверджують позитивний вплив ТМ на різні сторони інтелекту і на особистісні особливості та риси студентів.

Ключові слова: вік, студенти, інтелект, особистість, трансцендентальна медитація, позитивний вплив ТМ.

АННОТАЦИЯ

Зайка Евгений Валентинович, Готвянский Сергей Антонович.

Особенности интеллектуального и личностного развития студентов, занимающихся трансцендентальной медитацией.

Представлены обзор и анализ опубликованных зарубежных исследований влияния трансцендентальной медитации (ТМ) на практикующих (индивидуально или в группе) ее студентов. Рассмотрена общая структура проведенных исследований, приведены данные о влиянии ТМ на разные стороны интеллекта и на личностные особенности и черты студентов.

Ключевые слова: возраст, студенты, интеллект, личность, трансцендентальная медитация, положительное влияние ТМ.

ANNOTATION

Zayika Yevhen, Gotvianskyi Serhiy.

Specific Features of Intellectual and Personal Development of Students Practicing Transcendental Meditation.

In the article the review and analysis of published foreign researches of influence of transcendental meditation (TM) on students, who regularly practice it, have been presented. The general structure of conducted experiments has been considered; the data, which confirm the positive influence of TM on different sides of intelligence and personal characteristics and features of students, have been demonstrated.

Key words: age, students, intelligence, personality, transcendental meditation, positive influence of TM.

Надійшла до редакції 09.12.2011.

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ПОТРЕБ ПІДПРИЄМЦІВ

Тетяна ЧЕРНЯВСЬКА

Copyright © 2013

Актуальність теми дослідження. Підприємці створюють нові виробничі підрозділи, робочі місця, нові ділянки бізнесу, знаходять донині невідомі економічні можливості. Їм характерна заповзятливість, винахідливість, активність, прагнення до розширення власних спроможностей. Вони свідомо, не дивлячись на значну невизначеність соціально-економічної ситуації в країні і постійно ризикуючи, усе домагаються бажаних змін і водночас удоконалюються самі, самостверджуються і соціально реалізуються.

Активність ділових людей здійснює великий вплив на економічне і політичне життя країни. Тому вітчизняні підприємці сьогодні є об'єктом серйозного психологічного вивчення. Одне із питань, що найбільше висвітлюється – розвиток їхньої потребо-мотиваційної сфери.

У статті досліджується динаміка розвиткових змін у потребо-мотиваційній сфері підприємців. Нам уявляється, що за своєчасного виявлення психологічної готовності до підприємницької діяльності і, за умов створення благодатних обставин, можна досягти істотного розширення горизонту потреб підприємців, що сприятиме успішності їх професійного повсякдення.

Збагачення потребової сфери людини головно пов'язано з якісними змінами у її свідомості та самосвідомості як особистості, з переходом на більш високий ступінь психологічної наявності, із прагненням до етичних та естетичних ідеалів якісно вищого ґатунку, а також із бажанням досягнути вищого місця у соціальній ієрархії.

Об'єктом дослідження є підприємці-початківці, **предметом** – процес вартісно-сміслового піднесення-актуалізації їхніх потреб.

Мету дослідження становить вивчення психологічних аспектів розвитку потребо-мотиваційної сфери підприємців, що конкретизується у таких **завданнях**: а) окреслити

методологічні засади дослідження мотивації у психології; б) виявити психологічні особливості підприємницької діяльності; в) здійснити теоретичний аналіз психологічних досліджень потребо-мотиваційної сфери підприємців.

Теоретичною і методологічною базою при розробці концептуального підходу та організації емпіричного дослідження є фундаментальні роботи вітчизняних і зарубіжних психологів з актуальних проблем психології підприємництва (Р. Брокхаус [11], О.С. Дейнека [3], А.Л. Журавльов [5], Д. Макклеланд [12], В.П. Позняков [5], Т.П. Чернявська [9], А.Е. Чірикова [10] та ін.). Скажімо, Д. Макклеланд експериментально показав, що притомною особливістю підприємців є більш високий рівень мотивації досягнення; причому особи із вищим рівнем поводяться як цілком успішні – обирають завдання для себе середньої трудності і прагнуть домогтися їх ефективного вирішення; для них характерні позитивне ставлення до ситуації досягнення, прагнення до постановки і розв'язання цікавих, достатньо складних, але реально здійснюваних задач, висока наполегливість у досягненні поставленої мети; потяг до розумного ризику на тлі відсутності інтересу до надскладних і водночас дуже простих задач, зацікавленість змагальною взаємодією з конкурентами та активний пошук інформації про свої результати, прояв активності, рішучості і відповідальності за результат у невизначених ситуаціях, підвищення рівня домагань за умов досягнення успіху і його зниження при невдачах. Гіпотетично успішні підприємці мають більш високу потребу в досягненні успіху, ніж професіонали інших професійних груп. На думку багатьох дослідників, очевидною особливістю ефективних підприємців є істотне переважання мотивації досягнення успіху над прагненням уникнення невдач [12].

Психологічна складова економічної активності в умовах невизначеності і ризику є

однією з примітних особливостей підприємницької діяльності, тому вивченню ставлення підприємців до ризику присвячено чимало психологічних досліджень. Так, за даними Р. Брокхауза для більш успішних підприємців характерне переважання помірному ризику [11]. Воднораз вивчення їхньої Я-концепції виявило, що успіх у цій сфері суспільного виробництва досягають ті, кому притаманна висока і достатньо об'єктивна самооцінка, що дозволяє їм реалістично зважувати свої можливості, самокритично ставитися до власного досвіду й зліквідувати прогалини у знаннях. Отож успішні підприємці відрізняються від колег високою адекватністю самооцінювання і рефлексії, у тому числі зважено самозвітують про свої недоліки, не прагнуть їх інтерпретувати особливим чином, тобто як особисті проблеми чи труднощі.

Окремі підприємці схильні гіперболізувати значущість своїх позитивних особистісних рис і, більше того, наполягають на "корисності" всіх своїх психологічних властивостей, стверджуючи, що саме вони формують унікальність образу і почасти несподівано забезпечують перемогу. Такий "компенсуючий" погляд на вагомість власних особистісних рис і можливостей, відмова від цілеспрямованого самовдосконалення здатні загальмувати розвиток певних індивідуальнісних характеристик як у тимчасовій перспективі, так і в стратегічному вимірі життєвого шляху [3]. Зокрема, А.Е. Чіриковою було показано, що, не дивлячись на об'єктивну успішність респондентів, внутрішня композиція їхніх оцінок підприємницької діяльності була зміщена до шкали "нереалізованість" (потенціалу, ресурсу, можливостей): 30% підприємців в описі своєї повсякденної праці фокусуються на "невдалих" завданнях і не схильні оцінювати себе як успішних [10]. З іншого боку, психологічні особливості підприємців багато в чому визначаються узмістовленням їхньої потребо-мотиваційної сфери, адже саме в мотиваційних механізмах закладені особистісні переваги тих, хто досягнув вершин у бізнесі [10].

Згідно з результатами дослідження А.Л. Журавльова і В.П. Познякова, трійку провідних усвідомлених спонукань вибору підприємницької діяльності становлять мотиви: а) досягнення самостійності і незалежності свого бізнесу, б) можливості реалізації своїх здібностей, в) задоволення потреби матеріального забезпечення життя. Мотиви корисності

власного бізнесу і досягнення авторитету серед навколишніх наявні значно меншою мірою [5].

Багатоваріантність структури внутрішнього світу бізнесменів породжує проблему психологічного віку [12]. 25% опитаних ними бізнесменів у віці до 35 років наголошують на ефекті перебільшення свого психологічного віку над фізичним. Бізнесмени після 35 років здебільшого вказують на відсутність відчуття віку взагалі. І навпаки, межа 40–45-ліття характеризується їх "відривом" від адекватного відчуття власного віку.

Ще однією яскравою особливістю бізнес-еліти є розуміння її представниками "крихкості" внутрішньої мотивації, що стимулює потребу й уміння ефективно з нею працювати. Цим зумовлений іноді невмотивований відхід від тих чи інших ситуацій і перепоручення окремих завдань своїм партнерам. Персоналії бізнес-елітного простору прагнуть до своєрідної парадоксальності: конкурентна боротьба породжує в них неусвідомлене намагання уникнути стереотипів та виявити чутливість до новизни інформації і способу її подачі й водночас розуміння та прийняття до зреалізування жорстких схем ведення підприємницької справи. Відтак природно, що складність і багатоаспектність проблеми мотивації спричинює множинність підходів до розуміння її суті, природи, структури, а також до методів і засобів її вивчення (М. Аргайл [1], В.Г. Асеев [2], Дж. Аткінсон [12], Б.І. Додонов [4], І.А. Зімяня [6], А. Маслов [7], Х. Мюррей [13], Ж. Нюттен [8] та ін.).

Мотивація як джерело активності й одночасно як система спонукань будь-якої діяльності вивчається із найрізноманітніших позицій, а тому інтерпретується науковцями по-різному. Одні з них визначають її як конкретний мотив, інші – як єдину систему мотивів, ще інші – як особливу сферу, що охоплює потреби, мотиви, цілі, інтереси у їх складному переплетенні і взаємонаповненні.

Очевидно, що мотиваційна сфера особистості зорганізовує як афектні, так і вольові ресурси, а також переживання задоволення потреби. Загалом мотивація – це складне поєднання рушійних сил або різнорідних чинників поведінки і діяльності, що суб'єктно постають у вигляді потреб, інтересів, бажань, цілей, ідеалів, які безпосередньо детермінують людські вчинкові діяння.

При вивченні мотивації (В.Г. Асеев [2], Дж. Аткінсон [12], Б.І. Додонов [4], А. Маслов [7])

продуктивним є уявлення про неї як про складну систему, що утримує набір певних ієрархізованих структур. Так, В.Г. Асеев виділяє в ній: а) єдність процесних і дискретних характеристик і б) двохмодальне (позитивне і негативне) підґрунтя її складових [2]. Б.І. Додонов обґрунтовує наявність чотирьох структурних компонентів мотивації: задоволення від самої діяльності, значущість для особи безпосереднього її результату, мотивувальна сила винагороди, внутрішній тиск примусу [4]. Два останніх компоненти як прагнення нагороди та уникнення покарання є, за Дж. Аткинсоном [12], складовими мотивації досягнення.

Інтерпретація мотивації та її структурної організації у психології часто проводиться і в термінах основних потреб людини. Зокрема, однією із перших тут була робота Х. Мюррея [13], котрий із безлічі спонукань поведінки виокремив чотири засадничі потреби – в досягненні, домінуванні, самостійності, афіліації. У більш широкому контексті ці потреби включені М. Аргайлом [1] до загальної структури потреб орієнтованих мотивацій: 1) несоціальні або біологічні потреби (у воді, їжі, житлі тощо); 2) потреби в узалежненні як ухваленні допомоги, захисту, керівництва, особливо від тих, хто авторитетний і має владу; 3) потреба в афіліації (прагненні бути в суспільстві інших людей, в дружніх стосунках, у груповому схваленні); 4) потреба в домінуванні (ухваленні себе як лідера іншими чи групою); 5) сексуальна потреба (фізична близькість, дружба та інтимна взаємодія); 6) потреба в агресії (в нанесенні шкоди фізичної чи вербальної); 7) потреба у відчутті власної гідності (self-esteem), самоідентифікації (в ухваленні самого себе як значущого).

А. Маслоу опрацьовує ідею ієрархічної будови мотиваційної сфери людини, до якої долучає фізіологічні спонуки, потреби в безпеці і захисті, любові, пошані і самоактуалізації. Над рівнем цих базальних мотивів надбудовується метамотиваційний рівень – потреби в істині, добрі, красі, справедливості, єдності, які пов'язані із структурою людського організму і спираються на певний генетичний базис [7]. Ієрархічна організація людських потреб отримує уявлення у відомій “піраміді Маслоу”, що демонструє поступальне піднесення чи зростаючу актуалізацію потреб особистості залежно від ступеня її розвитку.

Результати емпіричного дослідження. Наш досвід навчання підприємців та організації

служб розвитку персоналу в комерційних структурах указує на те, що розвиток підприємницької мотивації як у підприємців-початківців, так і в досвідчених фахівців, сприяє ефективній роботі у цьому сегменті суспільного виробництва. На базі Центру сприяння бізнесу “ІНТМАР” пройшли підготовку із базового навчального курсу “Створення та управління малим і середнім підприємством” більше 800 осіб. Слухачами вивчалися особливості підприємницької мотивації та моделі успішного здійснення подальшої практичної діяльності в бізнес-структурах у змістовому форматі теми “Психологія підприємницької діяльності”. Однією з характерних ознак учасників тренінгів був той факт, що свій практичний досвід вони оцінювали достатньо низько, що й було головною причиною їхнього вибору пропонованого навчального курсу. Водночас, усе ж свій підприємницький потенціал більшість із них оцінювали достатньо високо.

Під час тренінгового навчання його учасники детально вивчали такі потреби підприємницької діяльності відповідно до ієрархічних рівнів концепції А. Маслоу: I-й рівень (здоров'я, хороший зарібок, хороше устаткування); II-й (безпека роботи, гарантії зайнятості, страхові програми); III-й (сприятливий мікроклімат, добрі неформальні стосунки); IV-й (оцінка професіоналізму і якості роботи, можливість спілкування з вищим керівництвом); V-й (пошанування колективної праці, зацікавленість у мінімальному контролі при складанні програми і прийнятті рішень, готовність визнати перевагу іншого в роботі) [3].

У підсумку проведеного дослідження одержана наступна картина результатів рангування частоти вибору мотивів діяльності підприємцями відповідно до відповідних рівнів вищеподаної ієрархії потреб (*рис. 1*). Очевидно, що для респондентів найбільшу значущість мають фізіологічні потреби (14%), потім соціальні (8%) і потреби самоствердження (8), а потреби самоактуалізації, самовираження займають III-є місце, хоча частота їх вибору (8%) і співпадає із потребами самоствердження. Стосовно потреб безпеки, то до них учасники тренінгу виявили переважно нейтральне ставлення.

Вищеописані результати відобразимо у вигляді схеми (*рис. 2*).

Отже, починаючи з II-го рангового місця, наявне деяке піднесення, тобто певна актуалізація фахових потреб підприємців.

Рівні потреб у %

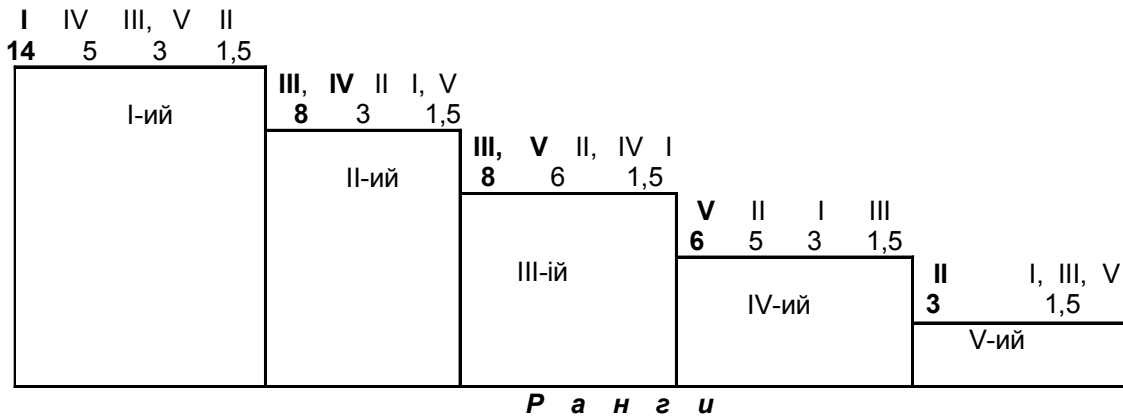

Рис. 1.

Результати рангування частоти вибору підприємцями потреб з їх цілісної ієрархії (у %)

Унаслідок проведеного тренінгу в останніх підвищилися позиції потреб у самоактуалізації, самовираженні і соціальних стосунках в ієрархії потреб А. Маслоу, яка відображає найтипівішу наступність генези людських потреб. Загалом поведінка підприємців відрізняється від поведінки тих, хто не займається підприємництвом, такими характерними ознаками: здатністю ризикувати, пошуковістю, самостійністю, ініціативністю націленістю на отримання прибутку. Це пояснює тенденцію до посилення потреб у людей, котрі свідомо вибрали напрямом своєї підготовки – вивчення секретів підприємницького мистецтва. Крім того, висновуємо, що подальша бізнесово-психологічна підготовка як підприємців-початківців, так і досвідчених фахівців, повинна розвиватися у напрямку подальшої актуалізації вищих рівнів їхніх потреб. Особистісне увагомлення потреб більш високих рангів, а також розвиток метапотреб самовираження, самореалізації персонального потенціалу, задіяння і творчого ставлення до справи сприяти-

муть відпрацюванню оптимального підприємницького стилю поведінки, що першочергово спричинить успішність бізнесу як важливої суспільно корисної діяльності.

ВИСНОВКИ

1. В сучасних бізнесменів попри наявні суперечливі тенденції розвитку базових та вищих потреб, усе ж сильніше виражені вищі мотиви і наявні достатні резерви для їх поступального розвитку, головню шляхом актуалізації потреб у життєдіяльності підприємців-початківців.

2. Докорінним змінам в Україні має відповідати й система підготовки фахівців високої кваліфікації, затребуваних сучасним ринком праці. Однак система професійної підготовки вітчизняних підприємців тільки складається, набуває цільового характеру, належного узмітовлення, апробує застосування активних та інтерактивних методів навчання, у тому числі й психологічних тренінгів.

Рівні потреб

Рис. 2.

Рангування потреб підприємців за їх значущістю

3. Наш багаторічний практичний досвід створення служб управління людськими ресурсами на підприємствах і фірмах Одеси, які займаються різними напрямками бізнесу, вказує на доцільність застосування мотиваційних тренінгів у системі підготовки менеджерів, підприємців. Виявлення і розвиток підприємницьких можливостей в учасників семінарів і тренінгів відбувається під час проведення серії навчальних і розвивальних занять, що спричиняють стійкі продуктивні зміни у їхній поведінці, перш за все на рівні актуалізованих потреб і мотивів. До програми такої фахової підготовки доцільно включити тренінги розвитку інноваційності, збагачення ціннісних орієнтацій і розвитку впевненості у собі.

1. Аргайл М., Фернхем А., Грахам Дж. Концепт ситуації в різних областях психології. Психологія соціальних ситуацій / Под ред. Н.В. Гришиной. – СПб., 2001. – С. 41–58.

2. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности / В.Г. Асеев. – М.: Мысль, 1976. – 158 с.

3. Дейнека О.С. Экономическая психология / О.С. Дейнека. – СПб.: Изд-во СПб ун-та, 2000. – 160 с.

4. Додонов Б.И. Структура и динамика мотивов деятельности / Б.И. Додонов // Вопросы психологии. – 1984. – № 4. – С. 126–130.

5. Журавлев А.Л., Позняков В.П. Социально-психологические проблемы становления российского предпринимательства / А.А. Журавлев, В.П. Позняков // Малое предпринимательство в контексте российских реформ и мирового опыта. – М., 1995. – С. 82–102.

6. Зимняя И.А. Педагогическая психология / И.А. Зимняя. – М: Логос, 2002. – 384 с.

7. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А.Г. Маслоу: [пер: с англ.]. – СПб.: Издат. группа “Евразия”, 1999. – 478 с.

8. Нюттен Ж. Мотивация // Экспериментальная психология / Ред. П. Фресс, Ж. Пиаже / Пер. с франц. – М., 1986. – Гл. XV.

9. Чернявская Т.П. Психология успешности личности в бизнесе: [монография] / Т.П. Чернявская. – Одесса: Астропринт, 2010. – 288 с.

10. Чирикова А.Е. Лидеры российского предпринимательства: менталитет, смыслы, ценности / А.Е. Чирикова. – М.: Институт социологии РАН, 1997. – 198 с.

11. Brockhaus R. H. The psychology of entrepreneur // Encyclopedia of Entrepreneurship. – NJ.: Prentice-Hall, 1982. – P. 39–57.

12. McClelland D., Atkinson J., Clark R., Lowell E. The Achievement Motive. – N.Y., 1953. – 375 p.

13. Murray H. Explorations in Personality. – N.Y., 1938. – 321 p.

АНОТАЦІЯ

Чернявська Тетяна Павлівна.

Психологічні аспекти актуалізації потреб підприємців.

У статті аналізуються теоретичні підходи до психологічного пізнання потребо-мотиваційної сфери особистості. Здійснене порівняльне дослідження особливос-

тей сформованості потреб різних рівнів у підприємців-початківців і досвідчених фахівців у контексті використання теоретичної концепції А. Маслоу. Емпірично показано, що має місце деяке піднесення, тобто ситуаційна і навіть особистісна, актуалізація їхніх потреб, що особливо характерно для тих, хто тільки розпочинає чи розпочав свій бізнес. Отримані результати збагачення потребо-мотиваційної сфери українських підприємців дають підстави рекомендувати мотиваційний тренінг як важливий психологічний інструмент підвищення ефективності їхньої професійної діяльності.

Ключові слова: підприємницька діяльність, особистість, потребо-мотиваційна сфера, актуалізація (піднесення) потреб, мотивація, ієрархія потреб, ефективність діяльності.

АННОТАЦИЯ

Чернявская Татьяна Павловна.

Психологические аспекты актуализации потребностей предпринимателей.

В статье анализируются теоретические подходы к психологическому познанию потребностно-мотивационной сферы личности. Осуществленное сравнительное исследование особенностей формирования потребностей разных уровней начинающих и опытных предпринимателей в контексте использования теоретической концепции А. Маслоу. Эмпирически доказано, что имеет место некоторая возвышенная, т.е. ситуационная и даже личностная, актуализация их потребностей, что прежде всего характерно для тех, кто только начинает или начал свой бизнес. Полученные результаты обогащения потребностно-мотивационной сферы украинских предпринимателей дают основание рекомендовать мотивационный тренинг как важнейший психологический инструментальный повышения эффективности их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, личность, потребностно-мотивационная сфера, актуализация (возвышение) потребностей, мотивация, иерархия потребностей, эффективность деятельности.

ANNOTATION

Cherniavska Tetiana.

Psychological Aspects of Actualization of Entrepreneurs' Needs.

The article deals with the analysis of theoretical approaches to psychological cognition of needs-motivational sphere of a personality. The comparative research of peculiarities of formation of entrepreneurs-beginners' and experienced specialists needs of different levels in the context of theoretical conception of A. Maslow, has been conducted. It has been empirically demonstrated that there occurs a situational and even personal actualization of their needs, which is especially typical for beginners. The obtained results give reasons for recommendation of motivational trainings as an important psychological tool to increase their professional activity.

Key words: entrepreneurial activity, personality, needs-motivational sphere, actualization of needs, motivation, hierarchy of needs, efficiency of activity.

Надійшла до редакції 24.03.2013.

СТРАТЕГІЇ ПОШУКУ РОБОТИ В УМОВАХ СУЧАСНОГО РИНКУ ПРАЦІ

Ірина ГРИДЖУК

Copyright © 2013

Постановка проблеми. Однією з визначальних потреб усупільненого індивіда, який прагне до досягнення певного рівня життя, у тому числі благополуччя та соціального статусу, є процес пошуку роботи, який являє собою цілеспрямовану діяльність осіб з метою знаходження найбільш прийняттого варіанту працевлаштування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми. Пошук роботи активно вивчається у різних напрямках наукових досліджень (психологія, соціологія, економіка, статистика та ін.). У психологічному аспекті вивчаються індивідуальні особливості безробітних як суб'єктів життєдіяльності та особистостей (А. Алексеева, О. Макаренко, М. Голубева, С. Кравчук), специфіка соціальної реабілітації хронічно безробітних (О. Слабіна, Д. Берегова, О. Алонова, О. Наумова), об'єктивні фактори і суб'єктивні чинники безробіття (І. Татарковська).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття. Проблема вибору стратегії працевлаштування є частково опрацьованою в зарубіжних дослідженнях. Натомість особливості специфіки пошуку роботи в умовах українського ринку праці потребують детального опрацювання. Зокрема, це стосується вибору окремих стратегій пошуку роботи, якими безробітний може скористатися для знаходження цікавих для нього вакансій.

Метою роботи є соціально-психологічний аналіз стратегій пошуку роботи та відповідні узагальнення стосовно їх емпіричної класифікації.

Основний матеріал і результати дослідження. Стратегії пошуку роботи розглядаються як частина адаптації безробітних до свого статусу (А. Дьомін), як поведінка безробітного на ринку праці (В. Киричук) та як спосіб дій, що забезпечує досягнення мети (К. Маркова, С. Роцин, І. Татарковська). Крім того, в науковій літературі існує чимало уявлень, які визначають способи пошуку роботи безробітними. Зокрема, у зарубіжних джере-

лах використовується термін “метод пошуку роботи” (job search method) [8] (Г. Хользер, М. Хафман, А. Сакс, Е. Ешфорт, В. Брідж, В. Вілемс та ін.). В україномовних та російськомовних працях вивчаються техніка, канали, способи і стратегії пошуку роботи (Н. Слівінська, В. Файфура, О. Цісецький, К. Маркова, С. Роцин, В. Матвеєнко, А. Дьомін та ін.) [1; 2; 3; 4; 5; 6]. Названі терміни використовуються як синоніми для позначення одного і того ж явища – певного набору дій чи інструментів, з допомогою якого безробітний цілеспрямовано шукає роботу.

Термін “стратегія” має військове походження та утворений від грецьких слів *stratos* – військо та *ado* – веду. Загалом стратегія – це “спосіб дій, лінія поведінки кого-небудь” [7, с. 751]. Критичний аналіз наукових досліджень дав змогу встановити принаймні набір змістових інваріантів цього поняття: стратегія як план, як прийом, як зразок чи схема дій, як позиція і як перспектива [3]. У статті дотримуватимемося тлумачення К. Маркової [3], котра визначає стратегію як набір дій, спрямованих на досягнення цілі. Тоді стратегія пошуку роботи – це стійкий раціональний спосіб дій, який забезпечує досягнення мети – знаходження особою найбільш прийняттого для неї варіанту працевлаштування.

Першими поняття “стратегія пошуку роботи” розробляли Т. Бредшоу (1976) та Г. Хользер (1984). Г. Хользер виділив чотири основні стратегії пошуку роботи як соціально-психологічного явища: а) пошук роботи за допомогою друзів / родичів; б) прямі звернення до роботодавців; в) використання оголошень у газетах; г) послуги державної служби зайнятості. Він вказував, що перші дві стратегії є найбільш популярними та ефективними [8]. Безробітні, які вдаються до названих способів, вважають їх такими, що можуть допомогти якнайшвидше знайти добре оплачувану роботу.

Порівняльні емпіричні дослідження вказують, що звернення до друзів чи знайомих є поширеним способом пошуку роботи у багатьох країнах (Б. Блау, Т. Бредшоу, Д. Мауро,

К. Робінс), адже це допомагає уникнути безрезультатних пошукових зусиль тих, хто прагне знайти роботу. Порівняно з іншими стратегіями, апелювання до друзів передбачає незначні витрати часу та коштів і, таким чином, видається загальнодоступним та ефективним. Ще однією перевагою цього способу є те, що реально не лише отримується інформація про вакансію, а й уможливується певне сприяння (протекція), часткова гарантованість працевлаштування. Цей спосіб часто використовують безробітні у країнах пострадянського простору (О. Балаш, К. Маркова, О. Киричук, В. Матвеєнко) [1; 3; 4].

Ефективність таких, неформально-дружніх, персоніфікованих мереж при пошуку роботи залежить від економічної ситуації, від того, яке службове і професійне становище займають друзі, наскільки міцним є їхнє фінансове становище. Відтак, чинниками, що зменшують імовірність працевлаштування, є незначна кількість контактів претендента на працю, його низький соціальний та нестабільний економічний статус, а також у цілому негативні зміни в економіці конкретної країни.

Звернення до родичів за своїми характеристиками є схожим до звернень за порадою до друзів. Для цієї стратегії пошуку також притаманні невеликі витрати часу і відсутність грошових витрат. Єдина відмінність полягає у спрямуванні використовуваних претендентом соціальних мереж, адже родичів здебільшого менше, ніж знайомих. Тому цей спосіб забезпечує доступ до меншої кількості потенційних робочих місць, а отже належить до не таких ефективних.

Стратегія прямих звернень до роботодавців потребує значної підготовки. Її суть полягає у тому, що особа, яка шукає роботу, вибирає декілька фірм, де вона може працювати та які невдовзі матимуть відкриті вакансії. Наступним кроком є дзвінок у відділ кадрів чи до менеджера (розмова та зустріч з ним) і пропонування своєї кандидатури на певну посаду. Можливість застосування такого способу залежить від психологічних особливостей особистості, а саме її самооцінки, упевненості, навичків самопрезентації тощо.

Ще однією стратегією є пошук місця праці за оголошеннями. Її перевага полягає в тому, що оголошення розміщуються в дуже різних місцях (від дошки оголошень, газети до інтернет-ресурсів), де їх можна знайти та прочитати; важливим також є те, що такий спосіб передачі інформації розрахований на різні категорії населення, особливо це стосується

тих осіб, які не володіють комп'ютером. Прімітно, що 15–20% кандидатів знаходять роботу за оголошеннями, опублікованими у періодичних виданнях. З одного боку, не так багато, але й не настільки мало, щоб ігнорувати даний спосіб пошуку. Тим більше, що оголошення про прийом на роботу – це легкодоступне джерело інформації про вакансії. Існує два варіанти опрацювання оголошень – розміщення власних оголошень про пошук роботи у газетах чи у публічних місцях, або підготовка відгуків на вже опубліковані оголошення, коли безробітний має змогу охопити багато інформації (оскільки він регулярно її переглядає) і виявити свою активність, наполегливість та оперативність мислення.

Основними детермінантами вибору цієї стратегії пошуку є вік (молоді люди більш схильні шукати роботу через оголошення), рівень освіти (переважно таким способом шукають роботу особи, які ще є студентами або ті, хто має середню спеціальну освіту), рівень особистих доходів (до такої стратегії вдаються переважно особи з низьким рівнем прибутку), тривалість незайнятості (чим більшим є період незайнятості, тим вища ймовірність вибору вказаної стратегії).

Ще один спосіб, який є достатньо ефективним, але менш використовуваним, передбачає звернення до міської служби зайнятості із запитом про допомогу. Для безробітних державна служба зайнятості як стратегія пошуку роботи пов'язана з невеликими витратами коштів. Окрім цього, уможливується отримання допомоги із безробіття. Недоліком у використанні цієї стратегії є значні витрати часу, оскільки потрібно регулярно відвідувати центри зайнятості, брати участь у тренінгах та навчаннях, консультиватися із їх працівниками. Пропозицій щодо працевлаштування у держслужби завжди дуже багато, але це або робочі вакансії, або вакансії спеціалістів із не низькою оплатою праці. І це природно, адже структура вакансій у центрах зайнятості більше зміщена саме на користь робочих спеціальностей. Для працевлаштованих осіб ефект від звернення в державну службу зайнятості є меншим, ніж для безробітних, тому що саме їм віддають перевагу у співпраці співробітники таких центрів. Доведено, що використовувати дану стратегію пошуку місця праці більше схильні старші люди, прості робітники, жителі міст та особи з низьким рівнем прибутків.

З огляду на період досліджень (1980-і роки) класифікація, запропонована Г. Хользером, є

вичерпною та добре проаналізованою. Важливий внесок науковця полягає в аналізі чинників, що спричиняють вибір тієї чи іншої стратегії пошуку [4; 8]. Водночас у наш час стратегії пошуку роботи не обмежуються лише чотирма зазначеними. Наприклад, В. Матвєєнко, Н. Слівінська, В. Файфура, О. Цісецький, М. Хаффман, Ф. Мазотта та інші вчені виділяють аналогічні стратегії, що здійснюються за допомогою приватного (кадрового чи рекрутингового) агентства, колег по роботі, мережі Інтернет та різноманітних ярмарок вакансій [4; 5].

Звернення до агентств із працевлаштування як спосіб пошуку роботи зручний тим, що усім процесом пошуку займаються їх менеджери. Це також пасивний варіант для тих, хто нині працює, але не проти змінити роботу на більш перспективну чи високооплачувану. Для пошуку роботи таким чином, як і для прямих звернень до роботодавців, потрібною та важливою складовою є якісно і правильно складене резюме. Очевидним недоліком тут є те, що послуги даних компаній є платними і, відповідно, цю стратегію можуть собі дозволити не всі безробітні. Більше того, доволі часто такі агентства пропонують комплекс додаткових послуг, переважно платних, (скажімо, тестування, додаткове навчання, складання і тиражування резюме тощо), що корисно для безробітних, які не мають достатніх фахових знань чи не вміють складати та оформляти ділові папери.

Послуги рекрутингових фірм для безробітних, на відміну від кадрових агентств, є безкоштовними, тому що оплату за підбір кадрів здійснюють самі роботодавці. Працівники фірм, котрі відповідають за прийняття на роботу нових працівників, надто дбають про власну репутацію, тому часто ставлять завищені вимоги і вимагають від кандидатів високого рівня професіоналізму, що може стати перешкодою у якісній співпраці роботодавців та рекрутингових фірм. Для самих безробітних це також є суттєвим моментом, що пов'язаний із унеможливленням додаткового навчання і цікавої, належно оплачуваної роботи. Ось чому роботу в таких організаціях отримують лише ті кандидати, послужний список яких повною мірою відповідає усім вимогам замовника: це значні професійні успіхи, стабільний трудовий стаж, нагороди, подяки, заохочення, премії, відсутність частой зміни місця праці і "білих плям" у трудовій біографії. Зрозуміло, що такі тимчасово безробітні особи дуже часто самі можуть швидко

знайти собі хорошу роботу чи їх можуть рекомендувати попередні працевластувачі, а тому послугами вказаних фірм вони будуть користуватися досить рідко. При цьому таку стратегію пошуку обирає переважно молодь та особи з високим рівнем прибутків (у тому числі сімейним прибутком).

Ярмарки вакансій – це спеціалізовані заходи, де роботодавці та студенти / випускники мають можливість зустрітися один з одним. Роботодавці презентують свої компанії, наявні вакансії, програми стажувань або молодіжні програми набору, формують у відвідувачів бренд роботодавця. Студенти / випускники мають змогу запропонувати своє резюме, дізнатися про вимоги до кандидатів, записатися на співбесіду. Вже традиційно на ярмарку вакансій студенти та всі охочі можуть прослухати освітні лекції з питань працевлаштування, ринку праці та інших актуальних тем, суспільного ділового повсякдення.

Іншим поширеним способом є пошук роботи через мережу Internet, котрий активно використовує молодь. Розрізняють "пасивний" (розміщення власного резюме на різноманітних спеціалізованих сайтах з пошуку роботи) та "активний" (розсилка резюме за вакансіями, знайденими на сайтах) пошуки. Проте варто зазначити, що залишення резюме у поштових чи електронних скриньках роботодавців теж стає малоефективною стратегією, оскільки щодня таких листів надходить все більше. І тому навіть якісно складене та належно оформлене, воно може залишитися непрочитаним, а отже й не допоможе розв'язати проблему працевлаштування.

Частина дослідників (К. Маркова, Н. Слівінська, В. Файфура, О. Цісецький та ін.) названу стратегію пошуку роботи, разом із пошуком за допомогою оголошень, відносять до однієї категорії – використання засобів масової інформації (ЗМІ). Проте доцільним є розмежування даних способів, оскільки, за результатами останніх досліджень (Дж. Ван Хоуе, Е. ван Хоофт, Ф. Лієвенс, М. Хаффман та ін.), стратегія пошуку через мережу Інтернет набуває особливого значення (переважно серед студентів та випускників), на відміну від пошуку через оголошення, який використовується все менше та вважається малоефективним [3; 5; 8].

Отже, оптимальним є використання декількох способів або їх елементів, оскільки їхнє поєднання збільшує ймовірність отримання бажаної посади.

Ще одним аспектом дослідження проблеми стратегій пошуку роботи є потреба їх класифікувати. При цьому виокремлюються формальні та неформальні стратегії (Р. Філер, Д. Хамермеш, А. Рііс та ін.): перші реалізуються за допомогою інституційних посередників на ринку праці (державна служба зайнятості, приватні агентства, що займаються трудовим посередництвом (рекрутингові та кадрові), ярмарки вакансій) у відкритому режимі функціонування, тоді як другі мають персоніфікований характер (допомога родичів, пошук за допомогою друзів і знайомих).

Ще одну стратегію – прямі звернення до роботодавців – різні автори класифікують і як формальну (К. Маркова, В. Брідж, В. Вілнес, Дж. Грін, Вінфілд), і як неформальну (П. Дренті, А. Сакс, Е. Ешфорт). З одного боку, роботодавець (точніше, фірма чи організація, яку він представляє) є формальною структурою, яка забезпечує наявність вакансій на ринку праці та взаємодіє з безробітними стосовно заповнення цих вакансій, з іншого – він не є посередником, а шукає робітників для забезпечення власних потреб. Тому існує третій підхід (Дж. Маркс, К. Лейдж та ін.), який розглядає дану стратегію як самостійну категорію. Такий варіант класифікації видається найбільш доцільним, оскільки цей спосіб пошуку роботи повністю не відповідає жодним ознакам, які належать до критеріально прозорих.

У більшості західних та вітчизняних досліджень пошук роботи через засоби масової інформації (ЗМІ) вважають формальним каналом, виходячи з того, що в цьому випадку присутній інституційний інформаційний посередник – спеціалізований засіб масової інформації, що публікує на своїх друкованих та / або віртуальних web-сторінках оголошення про вакансії і пошукувачів роботи (Р. Філер, Д. Хамермеш, А. Рііс, Дж. Ван ден Берг, Б. Ван дер Клааув, І. Козіна). Дійсно, ЗМІ є певним формальним посередником, який забезпечує інформаційну взаємодію між організацією-роботодавцем та безробітним. Кожна зі сторін може і подавати, і переглядати оголошення з метою виявлення найкращих варіантів.

Проте окремі дослідники (К. Маркова, Г. Хользер) слушно зазначають, що ЗМІ можуть бути віднесені як до формальних, так і до неформальних стратегій пошуку, оскільки в даному разі роль формального посередника у процесі пошуку є набагато меншою, ніж при використанні послуг державної служби зайнятості та недержавних агентств, де цей пошук здійснює не тільки безробітний, а й фахівець

та консультант. Водночас використання послуг ЗМІ при пошуку роботи передбачає самостійність та індивідуальну активність, і тому даний спосіб типологічно близький до стратегії “прямі звернення до роботодавців”. У рамках даного підходу ЗМІ розглядаються як джерело інформації, ефективність якого залежить лише від активності самого безробітного. На наш погляд, стратегію пошуку роботи через ЗМІ доцільно вважати формальною, оскільки між організацією та безробітним формально існує проміжна ланка, яка забезпечує взаємозв’язок обох сторін. Також претендент на працю може не завжди виявляти свою самостійність та активність, а лише розмістити оголошення та пасивно очікувати реакції на нього. Безперечно, що пошук роботи буде більш ефективним, якщо безробітний виявить власну ретельність, швидко зреагує на повідомлення, надішле резюме та вміло подасть себе [3; 4; 8].

Вважаємо доцільним проаналізовані стратегії пошуку місця праці об’єднати у певну систему за класифікаційною ознакою формальності (*рис.*).

Пропонована класифікація дає змогу рубрикувати стратегії пошуку місця праці і полегшити подальші соціально-психологічні дослідження у цьому напрямі. Натомість дещо інший класифікаційний підхід пропонує К. Маркова, котра виділяє два типи стратегій пошуку роботи: чисті (передбачає лише один спосіб пошуку роботи) та змішані (зумовлює використання декількох способів) [3]. Вважаємо, що обстоювані стратегії пошуку роботи (*рис.*) можуть бути використані і як чисті, і як змішані.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз стратегій пошуку роботи виявив переваги та недоліки кожної них. Найчастіше такий пошук здійснюється через родичів, близьких, знайомих.

2. Реклама у засобах масової інформації та послуги кадрових чи рекрутингових агентств належать до стратегій, що використовуються приблизно з однаковою пріоритетністю.

3. Пошук роботи через інтернет-ресурси зумовлюється віковими характеристиками безробітних: чим старшою є людина, тим менше вона вдається до пошуку роботи саме таким способом.

4. Подальше дослідження може бути продовжене в напрямку аналізу співпраці організацій та підприємств із ВНЗ на предмет рекомендації кращих випускників до працевлаштування, діяльності ярмарок вакансій, а також проведення різних відкритих кадрових конкурсів.

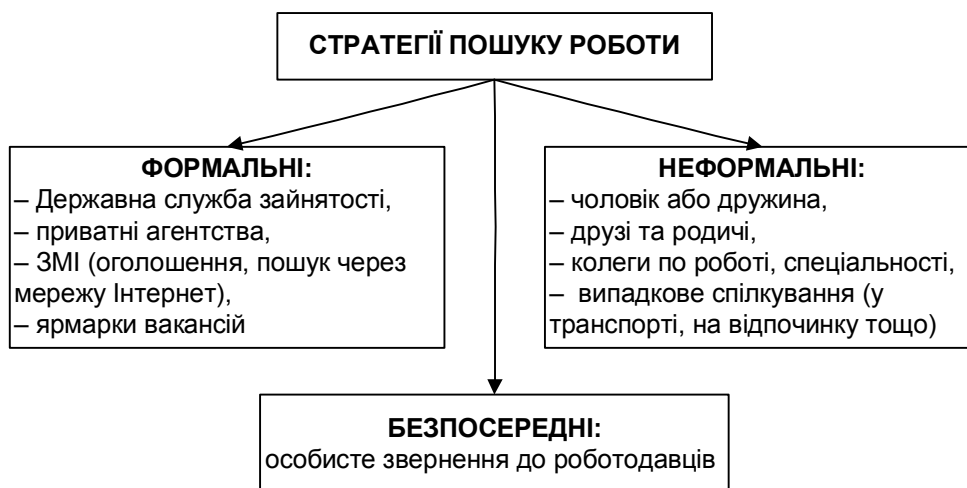

Рис.

Класифікація стратегій пошуку роботи

1. Балаш Е.В. Статистическое исследование продолжительности поиска работы в российской федерации [Электронный ресурс] : автореф. дисс. на соиск. учен. степени канд. экон. наук : спец. 08.00.12 – Бухгалтерский учет, статистика / Е. В. Балаш. – Саратов, 2007. – 20 с. – Режим доступа к докум. : <http://www.dslib.net/bux-uchet/statisticheskoe-issledovanie-prodolzhitelnosti-poiska-raboty-v-rossijskoj.html>

2. Дёмин А.Н. Способы адаптации безработных в трудной жизненной ситуации [Электронный ресурс] / А.Н. Дёмин, И.П. Попова. – Режим доступа к докум.: <http://ecsocman.hse.ru/data/499/012/1220/006.DIOMIN.pdf>

3. Маркова К.В. Стратегии поиска работы на рынке труда [Электронный ресурс] : автореф. дисс. на соиск. ученой степени канд. экон. наук : спец. 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (экономика труда) / К. В. Маркова. – М., 2003. – 20 с. – Режим доступа к докум. : <http://economy-lib.com/strategii-poiska-raboty-na-rynke-truda>

4. Матвеев В.Д. Стратегии поиска работы на российском рынке труда и роль государственной службы занятости. Окончательный отчет [Электронный ресурс] / В.Д. Матвеев, П.А. Савельев. – С-Пб., 2003. – 37 с. – Режим доступа к докум. : <http://www.socpol.ru/grantprog/pdf/Matveenko.pdf>

5. Рекомендації щодо організації самостійного пошуку роботи випускниками ВНЗ [Електронний ресурс] / Н. М. Слівінська, В. В. Файфура, О. Є. Цісецький. – Тернопіль, 2010. – Режим доступу до докум. : www.kii.donntu.edu.ua/centr_karegu/rekomend.doc

6. Рошин С. Поиск работы : способы и их эффективность [Электронный ресурс] / С. Рошин, К. Маркова // Человек и труд. – 2003. – № 12. – С. 40–44. – Режим доступа к докум. : http://chelt.ru/2003/12-03/list_12-03.html

7. Словник української мови : в 11 т. – К., 1970–1980. – Т. 9. – 918 с.

8. Hoizer H.J. Search method use by unemployed youth [Электронный ресурс] / J. Harry Hoizer. – Working Paper. – No 1859. – Режим доступа к докум. : <http://www.nber.org/papers/w1859.pdf>

АНОТАЦІЯ

Гриджук Ірина Олегівна.

Стратегії пошуку роботи в умовах сучасного ринку праці.

У статті проаналізовані різні підходи до визначення поняття “стратегія”, обґрунтовані сучасні стратегії пошуку роботи, запропонована узагальнена класифікація стратегій пошуку роботи.

Ключові слова: пошук роботи, стратегія пошуку роботи, спосіб пошуку роботи.

АННОТАЦИЯ

Гриджук Ирина Олеговна.

Стратегии поиска работы в условиях современного рынка труда.

В статье проанализированы разные подходы к определению понятия “стратегия”, обоснованы современные стратегии поиска работы, предложена обобщенная классификация стратегий поиска работы.

Ключевые слова: поиск работы, стратегия поиска работы, способ поиска работы.

ANNOTATION

Grydzhuk Iryna.

Strategy of Work Search in the Conditions of Modern Labour Market.

The article is devoted to the analysis of different approaches to the definition of the notion “strategy”; the modern strategies of work search have been substantiated, and the generalized classification of strategies of work search has been offered.

Key words: work search, strategy of work search, way of work search.

Надійшла до редакції 28.05.2013.

ХРОНОПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ХВОРИХ НА ГАСТРОЕНТЕРОЛОГІЧНІ ЗАХВОРЮВАННЯ

Ірина САВЕНКОВА

Copyright © 2013

Постановка проблеми дослідження. Здоров'я людей – найважливіший показник розвитку та благополуччя суспільства, який насамперед визначається організацією медико-психолого-профілактичної допомоги в державі. Розширення мережі спеціалізованих служб у системі охорони здоров'я України та покращення технічного стану медицини, на жаль, не забезпечили високий рівень якості діагностики, лікування, збереження та зміцнення здоров'я населення нашої країни.

І тепер, як і в минулі роки, медичні працівники, запроваджуючи різноманітну новітню медичну техніку в процес діагностики і лікування хворих людей, недостатньо уваги звертають на суб'єктивні відчуття своїх пацієнтів та зміни у їх психіці в цілому. Лікарі більше орієнтуються на результати лабораторних і рентгенівських досліджень, які, на їхню думку, є основою для встановлення діагнозу, а особистість пацієнта з її суб'єктивними відчуттями часто випадає з поля зору медиків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Відомий клініцист Я. Циммерман зазначав, що успіхи механізування, титрування, фільтрування, колориметрування і тому подібних методів призводять до того, що лікар іноді майже забуває про самого хворого. А між тим лабораторні дослідження соматичних змін без урахування психічних – шлях помилковий. Їх обов'язково треба розглядати у тісному взаємозв'язку [8].

Ще лікарі античної епохи соматичний компонент хвороби не протиставляли психічному. Так, Платон у трактаті “Хармід” вустами Сократа стверджував: “Як не можна почати лікування ока, не думаючи про голову, або лікувати голову, не думаючи про цілий організм, так само не можна лікувати тіло, не лікуючи душу; і величезна помилка, що існують лікарі тіла і лікарі душі, тоді, коли це сутнісно не-

подільне; і саме це недооцінюють лікарі, і тому від них утікає багато хвороб; вони ніколи не бачать перед собою цілого. Треба всю свою увагу віддавати єдиному цілому організму, тому що там, де ціле почуває себе погано, частини його, без сумніву, не можуть бути здоровими” [3]. У працях відомого лікаря-філософа давнини Гіппократа, коли йшлося про методи дослідження хворого, наголошується, що поряд із вимогами враховувати не тільки значні, а й малопомітні ознаки хвороби, слід вивчати душевний стан хворого, стан його думок, мови і мовчання. При цьому він радить аналізувати не тільки настрої хворого, а і його сновидіння, оскільки вони можуть відображати соматичні розлади [2].

Викладені та проаналізовані у попередніх дослідженнях [1; 4; 5; 6; 7] найважливіші положення психосоматичного підходу до розуміння механізму перебігу психосоматичних захворювань можна вважати найбільш адекватною методологічною основою при вирішенні завдань прогнозування перебігу психосоматичних захворювань.

Мета дослідження. Підтверджуючи припущення, що домінуюча хвороба локалізується в межах переважно своєї типологічної групи, спробуємо визначитись із психологічним портретом хворих на психосоматичні захворювання.

Аналіз результатів дослідження. Хворі потребують комплексного психолого-соматичного обстеження відповідного профілю з метою вивчення їх стану здоров'я. Дослідницька процедура нами була спрямована на виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності індивідуально-типологічних особливостей у суб'єктів із соматичними порушеннями від часових параметрів (характеристик, фактору та одиниці часу) і співвідношення між ними [8].

Засновуючись на моделі хронопсихологічного профілю особистості хворих на захворювання шлунку і дванадцятипалої кишки [5],

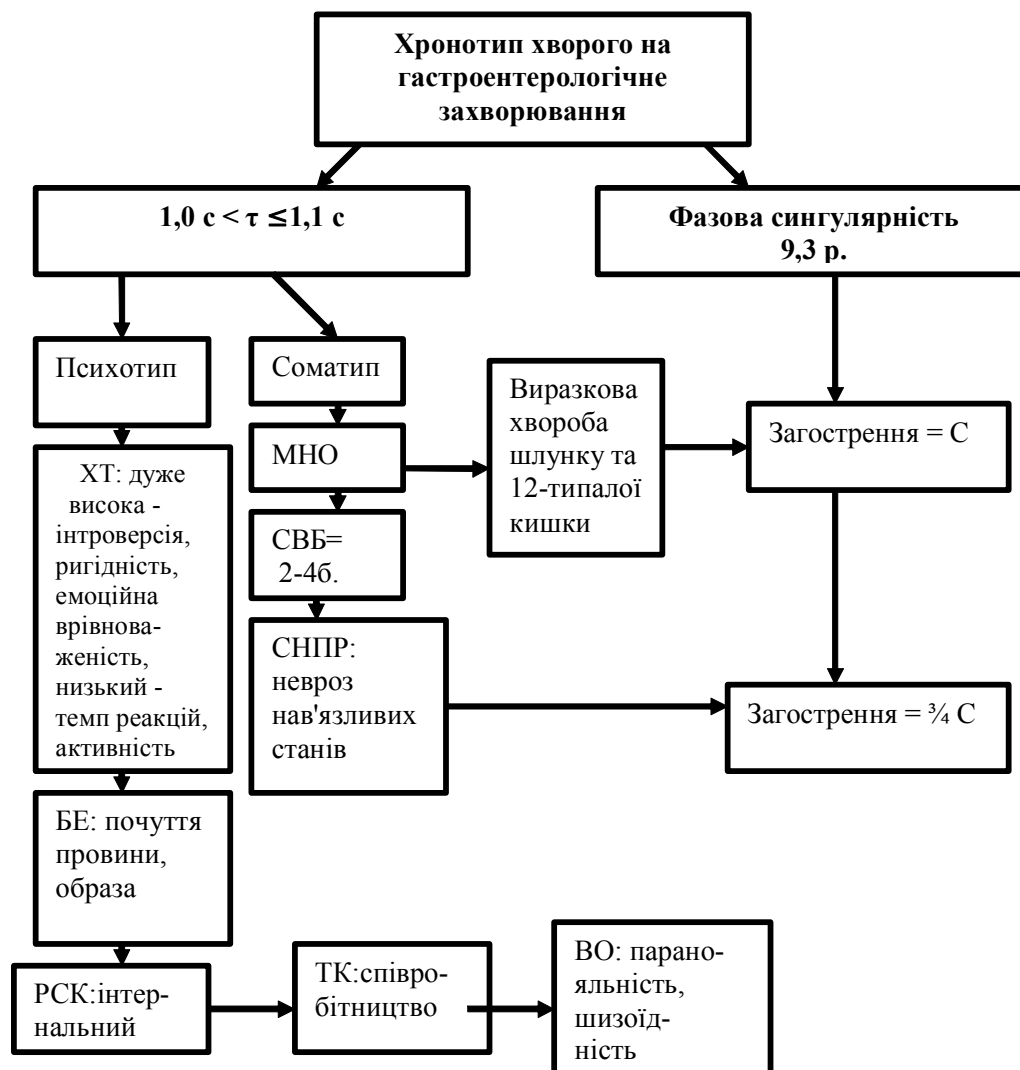

Рис. 1.

Модель хронопсихологічного профілю особистості хворих на виразку шлунку та дванадцятипалої кишки

побудуємо цей портрет у вигляді схеми (див. рис. 1). Отож індивіди із власною одиницею часу (τ) у діапазоні від 1,0 сек до 1,1 сек, які страждають на психосоматичні хвороби шлунку, вирізняються вираженою інтроверсією, ригідністю, емоційною врівноваженістю і стабільністю, високим рівнем збудження і гальмування, що врівноважують один одного, низьким темпом реакцій і низькою активністю, а рухливість у них вдвічі нижча, ніж у “ τ -типів” інших індивідів. Ось чому вони спокійні, продуктивно працюють у знайомій ситуації, а типологічно віднести їх можна до “суто флегматиків”. Базовим емоційним забарвленням їхньої поведінки є почуття провини та образи, яку вони намагаються тривалий час тримати у собі, що і спонукає до

загострення хвороби, особливо у період фазової сингулярності. Переважає інтернальний тип рівня суб'єктивного контролю. Так, високі показники ІЗ є підтвердженням того, що людина вважає себе багато в чому відповідальною за своє здоров'я: якщо вона хвора, то переважно звинувачує у цьому себе та вважає, що одужання максимально залежить від її дій. Таке ставлення до хвороби допомагає процесу одужання.

Для таких хворих переважаючий тип поведінки у конфлікті – співробітництво, їхня поведінка спрямована на пошук рішення, яке б задовольняло інтереси всіх сторін. Тому втягнуті в конфлікт такі персоналії захищають свої інтереси і намагаються плідно співпрацювати. Цей тип поведінки вимагає тривалої роботи,

оскільки хворі особи спочатку висловлюють свої турботи, інтереси, потреби, а потім обговорюють їх. За наявності достатнього часу та актуальності проблеми для обох сторін цілком можливе вироблення взаємовигідного рішення. Особливо ефективне співробітництво налагоджується в них тоді, коли сторони мають різні приховані потреби, стратегічні цілі й плани на майбутнє, що і є безпосереднім джерелом конфлікту. Але представники цієї типологічної групи намагаються відмовитися від сильного протистояння та прагнуть обговорити проблему, шукають найраціональніші способи її розв'язання. Терпіння їм на це вистачає.

Попри те, що тип співробітництва потребує значних зусиль, немало часу, вміння висловити свої потреби, вислухати протилежну сторону, виробити альтернативні варіанти розв'язання проблеми, він є для такої типології найефективнішим щодо задоволення інтересів обох сторін у складних конфліктних ситуаціях.

Співробітництво є розсудливим підходом у розв'язанні проблеми таких осіб, найпродуктивнішою стратегією і стилем їхньої поведінки у конфліктах й одночасно конструктивним способом виходу із конфліктної ситуації, задоволення інтересів обох сторін. Домінуючими властивостями особистості хворого є *паранояльність* – у діапазоні від 1,02 сек до 1,03 сек та *шизоїдність* – у діапазоні від 1,0 сек до 1,01 сек. *Суб'єктивна виразність болю* – незначна, у межах 2–4 балів, але має переважно хронічний характер.

Суміжними нервово-психічними розладами названих хворих є *невроз нав'язливих станів*, який переважно локалізується у діапазоні: 1,01 сек < τ < 1,03 сек. Цілком можна пояснити, чому в зоні локалізації неврозів нав'язливих станів виявилися представники флегматоїдної групи. У “чистого” флегматоїда нервова система стабільна, інертна, збудження і гальмування врівноважують одне одного, явно виражена інтроверсія, а настрої зазвичай рівний. Але саме “чистий” флегматоїд у цю зону не потрапляє. До неї належать індивіди з τ від 1,01 до 1,03 сек. Це вже не меланхоліки, але ще не флегматики, а отже їхню нервову систему сильною назвати не можна.

Вік найбільшого прояву гастроентерологічних захворювань у *чоловіків* припадає: перший період – від 27 до 30 років (3С-період) – 31,4%; другий – від 37 до 40 років (4С-період) – 24,3%; третій – від 36,5 до 50 років (5С-період) – 12,3%. Такий само вік у *жінок*:

перший період – від 40 до 50 років (4С-період) – 41,5%; другий період – від 47 до 48 років (5С-період) – 25,7%; третій – від 51 до 52 років (5С-період) – 13,6%.

Максимальний віковий період прояву гастроентерологічних порушень, що припадає точно на певні вузлові точки – “зони ризику”, становить вік: 37±2 роки, 47±1 рік, 45±2 років, 51±3 роки. До того ж найбільш значні соматичні порушення відзначені у третій, четвертій і п'ятій вузлових точках. Переважна більшість осіб з інтровертованою тенденцією спрямованості припадає на кінець поточного С-періоду (кінець його останньої чверті) із повільним, рецидивуючим характером порушення. Абсолютно протилежний за характером властивостей особистості *хронопсихологічний портрет хворих на захворювання органів жовчовивідних шляхів (див. рис. 2)*. Із запропонованої моделі слідує, що власна одиниця часу хворих, які страждають на хронічний холецистит, знаходиться у діапазоні $0,7 \text{ сек} \leq \tau \leq 0,72 \text{ сек}$, панкреатит – $0,73 \text{ сек} \leq \tau \leq 0,75 \text{ сек}$ та ДЖВШ – $0,7 \text{ сек} \leq \tau < 0,8 \text{ сек}$, що відповідає групі осіб, у яких “переважають” хвороби печінки та жовчного міхура. Вони характеризуються високою *екстраверсією*, стабільністю, *пластичністю*, *емоційною збудливістю*, високим *темпом реакцій* та *активністю*, а збудження в них удвічі переважає над гальмуванням. До того ж вони цілеспрямовані та агресивні у поведінці, наближаються до “*суто*” *холериків*. Їхнє базове емоційне забарвлення поведінки – *агресія* – фізична, вербальна і непряма, високий рівень роздратування та високий індекс агресивності. Такі прояви емоційної неврівноваженості й зумовлюють додатковий викид жовчі у жовчовивідних шляхах, що може бути провокуючим фактором загострення психосоматичного захворювання у період *фазової сингулярності*.

У хворого цього психотипу переважає *екстернальний тип* рівня суб'єктивного контролю. Людина з низьким ІЗ вважає здоров'я та хворобу результатом випадку і сподівається на те, що одужання настане внаслідок дій інших людей, насамперед лікарів. Таке ставлення до хвороби утруднює процес одужання та потребує додаткових психотерапевтичних засобів впливу на таку особистість. Головний стиль поведінки в конфлікті – *конкуренція*; може бути ефективним, якщо людина наділена певною владою, переконана, що її рішення чи підхід є правильними, і володіє достатнім ре-

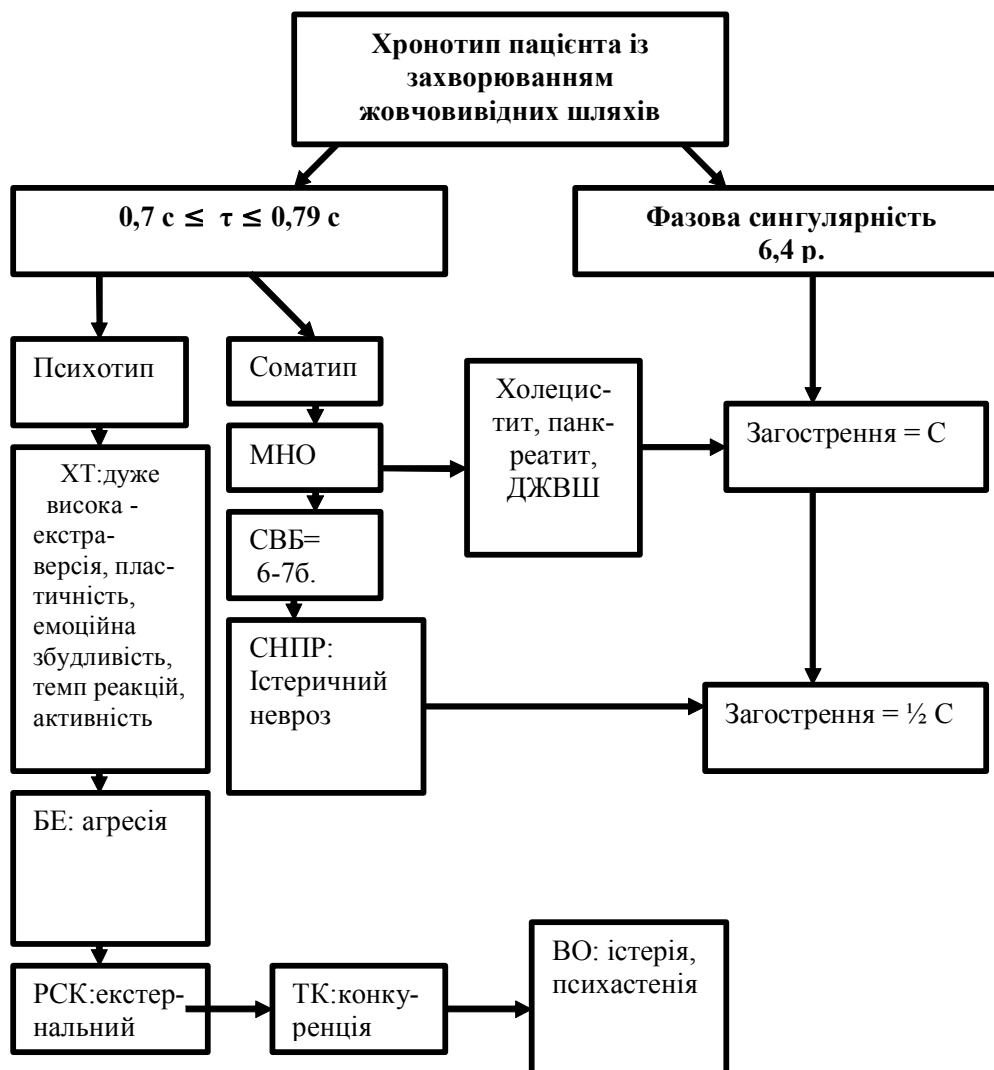

Рис. 2.
Модель хронопсихологічного профілю особистості хворих на захворювання органів жовчовивідних шляхів

сурсом, щоб наполягати на них. Причому учасник конфлікту прагне перемоги, турбується лише про свої інтереси, що має вплив на психосоматичний стан людини, зокрема, на роботу органів жовчовивідних шляхів.

Представники типологічної групи у діапазоні від 0,7 сек до 0,74 сек схильні до істерії, а у діапазоні від 0,75 сек до 0,79 сек – до психастенії.

Суб'єктивна виразність болю у пацієнтів із власною одиницею часу в діапазоні від 0,7 сек до 0,79 сек указує на різкий характер перебігу хвороби (6–7 балів).

Суміжними нервово-психічними розладами таких хворих є істеричний невроз, що локалізується в межах холероїдної групи. Дійсно, холерик – це людина, яка має неврівноважену

нервову систему, в якій збудження вдвічі переважає над гальмуванням, явно виражена екстраверсія.

Вік найбільшого прояву захворювань печінки та жовчовивідних шляхів у чоловіків припадає: перший період – від 36 до 40 років (6С-період) – 21,7%; другий – від 42 до 43 років (7С-період) – 16,3%; третій – від 48 до 50 років (8С-період) – 13,5%. Цей вік у жінок становить: перший період – від 38 до 39 років ($6\frac{1}{4}$ С-період) – 23,9%; другий – від 45 до 46 років ($7\frac{1}{2}$ С-період) – 19,5%; третій – від 58 до 59 років ($9\frac{1}{2}$ С-період) – 16,6%.

Максимальний віковий період прояву порушень печінки та жовчного міхура у вказаних хворих, що припадає точно на певні вузлові точки – “зони ризику”, які припадають на вік: 21 ± 2 роки, 36 ± 1 рік, 42 ± 2 роки, 58 ± 1 рік. До

того ж найбільш значні соматичні порушення відзначені у шостій, сьомій і восьмій вузлових точках. На початок поточного С-періоду (його першу чверть) припадає переважна кількість осіб з екстравертованою тенденцією спрямованості, характер порушення гострий, раптовий.

ВИСНОВКИ

1. Створення хронопсихологічного портрету хворих на гастроентерологічні захворювання дало змогу встановити наявність системи взаємозв'язку і взаємозалежності між індивідуально-типологічними особливостями суб'єкта, часовими параметрами й соматичними порушеннями.

2. Обстеження осіб, які страждають на різні за нозологічними формами хронічні гастроентерологічні захворювання, уможливило спрогнозування розподілу психологічних симптомів цих хвороб у типологічних групах безперервного спектру "τ-типів" та побудувати психологічного профілю особистості таких хворих. Це дозволило виокремити основні психологічні діагностичні критерії прояву кожної окремої патології та з їх урахуванням розробити відповідні медико-психологічні реабілітаційні заходи щодо попередження загострення хронічного психосоматичного процесу.

1. Бондаревич С.М. Часові параметри індивідуально-типологічних особливостей суб'єктів із соматичними порушеннями: дис... кандидата психол. наук: 19.00.01 – загальна психологія, історія психології / С.М. Бондаревич. – Одеса, 2008. – 179 с.

2. Гиппократ. Философствование о человеке: [собр. соч. в 10 томах] / Гиппократ. – [2-е изд.]. – Т.2. – М.: Медгиз, 1944. – 276 с.

3. Платон. Хармид / Платон // Диалоги. – М.: Мысль, 1986. – 122 с.

4. Савенкова І.І. Диференціація часових характеристик у суб'єктів із нефрологічними порушеннями / І.І.Савенкова // Актуальні проблеми психології: [зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України]. – К., 2009. – Т.12. – Випуск 6. – С. 267-274.

5. Савенкова І.І. Локалізація ступеня суб'єктивної виразності болю в онтогенетичній розгортці хворих на хронічні гастроентерологічні розлади / І.І. Савенкова // Проблеми загальної та педагогічної психології: [зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України]. – К., 2009. – Т.11. – Ч.1. – С. 482-490.

6. Савенкова І.І. Проблема ефективності діяльності лікаря в умовах дефіциту часу / І.І.Савенкова // Актуальні проблеми психології: [зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С.Костюка АПН України]. – К., 2009. – Т.7. – Випуск 19. – С. 206-211.

7. Савенкова І.І. Фактор часу та проблема психодіагностики кардіологічних розладів / І.І.Савенкова //

Психологія і суспільство. – 2009. – № 2 (36). – С. 104-109.

8. Циммерман Я. С. Психосоматическая медицина и проблема язвенной болезни / Я. С. Циммерман, Ф. В. Белоусов // Клиническая медицина. – СПб, 1999. – Т. 77, № 8. – С. 15-23.

9. Цуканов Б.И. Время в психике человека: [монография] / Борис Иосифович Цуканов. – Одесса: Астропринт, 2000. – 198 с.

10. Элькин Д.Г. Восприятие времени: дис... доктора психол. наук: 19.00.01 – общая психология, история психологии / Д.Г. Элькин. – Одесса, 1945. – 295 с.

АНОТАЦІЯ

Савенкова Ірина Іванівна.

Хронопсихологічний портрет хворих на гастроентерологічні захворювання.

У статті запропоноване нове розв'язання наукової проблеми хронопсихологічного прогнозування перебігу гастроентерологічних захворювань із позиції диференціації індивідуально-психологічних властивостей людини, яке переконує, що ознаки соматичних розладів узгоджені з ними, а тому можуть бути досить прогнозовані й визначені з урахуванням типологічних груп й, урешті-решт, залежні від індивідуального (власного) біологічного часу.

Побудова хронопсихологічного портрету хворих на гастроентерологічні захворювання дозволила встановити наявність системи взаємозв'язку і взаємозалежності між індивідуально-типологічними особливостями суб'єкта, часовими параметрами й соматичними порушеннями. На підтвердження цього обстеження осіб, які страждають на різні за нозологічними формами хронічні гастроентерологічні захворювання, вдалося спрогнозувати розподіл психологічних симптомів цих хвороб у типологічних групах безперервного спектру "τ-типів" та побудувати психологічний профіль особистості таких хворих. Обґрунтовані основні психологічні діагностичні критерії прояву кожної окремої патології та з їх урахуванням розроблені відповідні медико-психологічні реабілітаційні заходи щодо попередження загострення хронічного психосоматичного процесу.

Ключові слова: хворий, хронопсихологічний портрет, гастроентерологічні захворювання, τ-тип, психологічний профіль особистості.

АННОТАЦИЯ

Савенкова Ирина Ивановна.

Хронопсихологический портрет больных с гастроэнтерологическими заболеваниями.

В статье предложено новое решение научной проблемы хронопсихологического прогнозирования процесса гастроэнтерологических заболеваний с позиций дифференциации индивидуально-психологических свойств человека, которое убеждает, что признаки соматических расстройств соотношены с ними, а поэтому могут быть прогнозированы и определены с учетом типологических групп и, наконец, зависимы от индивидуального (собственного) биологического времени.

Построение хронопсихологического портрета больных с гастроэнтерологическими заболеваниями позволило установить наличие системы взаимосвязи и взаимозависимости между индивидуально-типологическими особенностями субъектов, временными параметрами и гастроэнтерологическими нарушениями. На подтверждение этого обследовано лиц, которые страдают различными по нозологическим формам хроническими гастроэнтерологическими заболеваниями, дало возможность спрогнозировать распределение психологических симптомов этих болезней в типологических группах непрерывного спектра “ τ -типов” и построить психологический профиль личности таких больных.

Ключевые слова: больной, хронопсихологический портрет, типологические группы, гастроэнтерологические заболевания, τ -тип, психологический профиль личности.

ANNOTATION

Savenkova Iryna.

Chrono-Psychological Portrait of People Suffering from Gastrointestinal Diseases.

In the article the new solution of scientific problem of chrono-psychological prognostication of gastrointestinal

diseases course from the position of differentiation of individual-psychological characteristics of a human, which convinces that the symptoms of somatic disorders agreed with them, therefore can be predicted and defined considering the typological groups, and, ultimately, depend on individual (personal) biological rhythm, has been offered. The construction of chrono-psychological portrait of people suffering from gastrointestinal diseases allowed fixing the system of interconnection and interdependence between individual-typological characteristics of a subject, time parameters and somatic disorders. Examining people suffering from different kinds of gastrointestinal diseases allowed forecast the division of psychological symptoms of these diseases in typological groups of continuous specter “ τ -types” and build psychological profile of personality of such patients. The main psychological diagnostic criteria of revelation of each pathology have been substantiated and medic-psychological rehabilitation procedures for prevention the exacerbation of chronic psycho-somatic process have been developed.

Key words: patient, chrono-psychological portrait, gastrointestinal diseases, τ -type, psychological profile of personality.

Надійшла до редакції 4.03.2013.

Психологія і суспільство. — 2013. — Спецвипуск [Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції]. — 204 с.

СЕКЦІЯ 1

Теоретико-методологічне обґрунтування моделей становлення професійної майстерності особистості

СЕКЦІЯ 2

Організаційно-психологічне забезпечення розвитку професійної майстерності особистості у суспільному повсякденні

СЕКЦІЯ 3

Інноваційні технології формування професійної майстерності фахівця в умовах сучасного вищого навчального закладу

СЕКЦІЯ 4

Професійна креативність як інтегральна умова розвитку компетентної особистості фахівця

СЕКЦІЯ 5

Зміст, форми, методи і технології професійної діяльності фахівців соціогуманітарної сфери

НАШІ АВТОРИ

Володимир Роменець (1926–1998) – доктор психологічних наук, професор, академік АПН України, лауреат премій АПН України імені М. Максимовича та імені Г. Челпанова Російської академії освіти, історик і теоретик психології, мислитель, автор теорії вчинку, м. Київ.

Марина Гусельцева – кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник Психологічного інституту Російської академії освіти, доцент кафедри вікової психології Державного педагогічного університету, м. Москва (РФ).

mguseltseva@mail.ru

Микола Слюсаревський – кандидат психологічних наук, член-кореспондент НАПН України, президент асоціації політичних психологів України, директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ.

ispp@skif.com.ua

Олександр Білокобильський – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Національного технічного університету, м. Донецьк.

alexwh@yandex.ru

Олег Синюк – кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального права та правосуддя Національного університету, докторант Інституту журналістики та соціальних комунікацій Класичного приватного університету, м. Запоріжжя.

olegwsineoky@rambler.ru

Ольга Рак – кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент кафедри філософії та політології Державного університету внутрішніх справ, м. Львів.

olarak@i.ua

Анатолій В. Фурман – доктор психологічних наук, професор, академік АН вищої школи України, завідувач кафедри соціальної роботи, директор НДІ методології та економіки вищої освіти Національного економічного університету, голова обласного відділення Соціологічної асоціації України, член Національної спілки журналістів України, головний редактор журналу “Психологія і суспільство”, м. Тернопіль.

anatoliy_furman@yahoo.com

Тетяна Надвична – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної роботи, завідувачка лабораторії психологічної служби Національного економічного університету, м. Тернопіль.

ps-tneu@yandex.ua

Ірина Теслюк – здобувачка НДІ методології та економіки вищої освіти Національного економічного університету, м. Тернопіль.

teslyuk_1989@mail.ru

Анастасія Ніжнік – магістрантка кафедри загальної психології та психології розвитку особистості Національного університету імені Іллі Мечникова, м. Одеса.

anastasiya.un@gmail.com

Тетяна Гера – старший викладач кафедри психології Державного педагогічного університету імені Івана Франка, м. Дрогобич.

gerati@ukr.net

Євген Зайка – кандидат психологічних наук, професор Національного університету імені Василя Каразіна, м. Харків.

mouua@yandex.ua

Сергій Готвянський – практичний психолог, м. Харків.

mouua@yandex.ua

Тетяна Чернявська – доктор психологічних наук, професор кафедри диференціальної і спеціальної психології Національного університету імені Іллі Мечникова, м. Одеса.

sevensky@aisberg.od.ua

Ірина Гриджук – аспірант кафедри психології Національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

Irynahrydzhuk@gmail.com

Ірина Савенкова – кандидат психологічних наук, доцент кафедри практичної психології Університету імені Володимира Грінченка, науковий кореспондент Інституту психології НАПН України імені Григорія Костюка, м. Київ.

savenkova-1966@mail.ru

“ПСИХОЛОГИЯ И ОБЩЕСТВО”

Украинский теоретико-методологический социогуманитарный журнал

Учредитель и издатель: Тернопольский национальный экономический университет
 Соиздатели: Институт социальной и политической психологии НАПН Украины,
 Философский факультет и факультет социологии
 Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

Председатель редакционного совета — Андрей Крысоватый
 Шеф-редактор — Владимир Мовчан
 Главный редактор — Анатолий В. Фурман
 Заместитель главного редактора — выпускающий редактор — Юрий Москаль
 Заместители главного редактора — Юрий Яковенко, Оксана Фурман, Андрей Гирняк
 Завредакцией — ответственный секретарь — Надежда Колисник

Редакционная коллегия:

Георгий Балл, Ада Бычко, Игорь Бычко, Мирослав Боришевский, Леонид Бурлачук, Жанна Вирна,
 Оксана Гомотюк, Татьяна Гончарук-Чолач, Елена Донченко, Владимир Ильин, Вячеслав Казмиренко,
 Надежда Калина, Зиновия Карпенко, Анатолий Лой, Юрий Максименко, Виктор Москалец, Пётр Мясоед,
 Элеонора Носенко, Виктор Пазенок, Мария Пирен, Владимир Пича, Валентина Подшивалкина,
 Евгений Потапчук, Юрий Романенко, Мирослав Савчин, Александр Самойлов, Ольга Санникова,
 Надежда Скотная, Владимир Судаков, Виталий Татенко, Татьяна Титаренко, Михаил Томчук,
 Наталия Шевченко, Анатолий Шинкарьук, Владимир Ярошовец, Тамара Яценко (Украина), Марина Гусельцева,
 Елена Старовойтенко, Александр Сухарев (Россия), Владимир Янчук (Беларусь), Бэрри Моррис (Канада)

Редакционный совет:

Анатолий Выхрущ, Александр Глузман, Андрей Горбачик, Иван Данилюк (заместитель председателя),
 Николай Дробноход, Николай Жульинский, Зеновий-Михаил Задорожный (заместитель председателя),
 Анатолий Конверский (заместитель председателя), Василий Кремень, Юрий Кузнецов, Владимир Мельник,
 Виктор Огневюк, Виталий Панок, Мирослав Попович, Николай Слюсаревский (заместитель председателя),
 Алексей Чебыкин, Николай Шинкарьук

Адрес редакции:

46009, Украина, г. Тернополь, ул. Львовская, 1, к. 4,
 тел.: (097) 442-75-95; (0352) 47-50-50 (вн.) 10-179

e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua<http://psm.ucoz.ua>

Рег. свид.: Серия KB № 15617-4089 ПР от 2009.25.12 ISBN: 1810-2131 Подписной индекс — 21985

“PSYCHOLOGY & SOCIETY”

Ukrainian scientific magazine

Founder and publisher: Ternopil National Economic University
 Co-publisher: Institute of social and political psychology of NAPS of Ukraine,
 Philosophical faculty and faculty of sociology Taras Shevchenko national university of Kyiv

Chairman of editorial advice: Krysovatyi Andriy
 Chief editor: Movchan Volodymyr
 Editor: Furman Anatoliy V.
 Co-editor — Executive editor: Moskal' Yuriy
 Co-editors: Yakovenko Yuriy, Humeniuk Oksana, Girniak Andriy
 Executive secretary: Kolisnyk Nadiya

Editorial board:

Ball Heorhiy, Bychko Ada, Bychko Ihor, Boryshevskiy Myroslav, Burlachuk Leonid, Virna Zhanna,
 Goncharuk-Tcholatch Tetiana, Homotiuk Oksana, Donchenko Olena, Il'yin Volodymyr, Kazmirenko Vyacheslav,
 Kalina Nadiya, Karpenko Zinoviya, Loy Anatoliy, Maksymenko Yuriy, Moskalets' Viktor, Myasoyid Petro,
 Nosenko Eleonora, Pazenok Viktor, Piren Mariya, Picha Volodymyr, Podschyvalkina Valentyna, Potapchuk Yevhen,
 Romanenko Yuriy, Savchyn Myroslav, Samoylov Oleksandr, Sannikova Olha, Skotna Nadiya, Sudakov Volodymyr,
 Tatenko Vitaliy, Tytarenko Tetiana, Tomchuk Mykhaylo, Shevchenko Nataliya, Shynkariuk Anatoliy, Yaroshovets' Volodymyr,
 Yatsenko Tamara (Ukraine), Guseltseva Marina, Starovoytenko Yelena, Sukharev Aleksandr (Russia),
 Yanchuk Vladzimir (Belarus), Morris Barry (Canada)

Editorial council:

Vykrushch Anatoliy, Gluzman Oleksandr, Danyliuk Ivan (Vice-chairman), Gorbachyk Andriy, Drobnokhod Mykola,
 Zhulyns'kyi Mykola, Zadorozhnyi Zeniviy-Mykhaylo (Vice-chairman), Konverskyi Anatoliy (Vice-chairman),
 Kremen' Vasyi, Kuznetsov Yuriy, Melnyk Volodymyr, Ohnevyyuk Viktor, Panok Vitaliy, Popovych Myroslav,
 Sliusarevs'kyi Mykola (Vice-chairman), Tchebykin Oleksiy, Shynkaryk Mykola

Adress:

1 Lvivska Street, 4, Ternopil, 46009, Ukraine call: +38-097-442-75-95;

e-mail: anatoliy_furman@yahoo.com, prfurman@yandex.ua<http://psm.ucoz.ua>

Registration: KV # 15617-4089 PR 2009.25.12

ISBN: 1810-2131

Subscription index: 21985